

Farkas Zsolt

Pszichoretorikai vizsgálódások egy ambivalencia-elmélethez

PhD értekezés

Szegedi Tudományegyetem
Irodalomtudományi Program
Összehasonlító Irodalomtudományi Alprogram
Témavezető Fried István

Bevezetés. Tézisek, kontextusok, módszertanok

A dolgozat néhány viszonylag új tézissel szolgál, amelyek helyyel-közzel elméletszerű konzisztenciával bírnak. E nem túl sarkos megfogalmazások nem a túlzott óvatosság stílmái: az alábbi tudományos, filozófiai, irodalomelméleti stb. vizsgálódások inkább újrendeznek bizonyos sémákat, belátásokat, teorémákat, melyeket a nyelv néhány jelentős materialista megközelítése kínál; a Nietzsche, Freud, Lacan, Derrida, de Man, Deleuze–Guattari stb. nyomán érdekessé váló kérdésirányokban próbál további tapasztalatokra szert tenni. Mint e (folytatható) névsor is jelzi, erősen interdiszciplináris; leginkább a retorika és a pszichológia határterületén mozogva kísérel meg rámutatni a nyelv működésének/használatának néhány általános sajátosságára (transzdiskurzív szabályára), amelyek csak több – intézményes és nyelvi elkülönülésre oly hajlamos – tudományos diskurzus közvetítődésével válnak érzékelhetővé.

Az imént említett materializmus nem azt jelenti, hogy a jelentéstermelődés roppant komplex problémáit redukcionista¹ módon visszavezetjük valamely mindent megmagyarázó materialitásra – ez rendszerelméleti képtelenség.² A jelölők rendszerének nyitottsága a tőle radikálisan eltérővel való interferenciájának köszönhető. Ha a jelentés rögzíthető (lenne), többé nem lehet(ne) érteni. A nyelvet éppen hogy "értelem" és "anyag", "szellem" és "természet", "lélek" és "test", "jelölő" és "jelölt", "mondolat" és "gondolat", "koncepció" és koncepciója kapcsolatának – azaz nagy hagyományú metafizikai oppozícióinak – interfészeként értelmezem, a megismerés egy lehetőség-feltételeként, és egyúttal a különbség (différance)³ újraírójaként, egyesülésük késlekedésének akadályaként.

A "nyelv" – mint azt a nagy 20. századi hagyományoknál láttuk – bámulatosan jól metaforizálható jelenség, ami tovább növeli megismerési (evolúciós) jelentőségét, mely pl. abban áll, hogy közös értelmezési rendszerbe vonja bele a genetikai és a perceptuális "nyelv" tökéletes idegenségét, s e süketek párbeszédében fordító "véletlen mutáció" és "szelekciós nyomás", vagy éppen "adekvát valóságábrázolás" és "alkalmazkodás" között, projekció és introjekció, evolúció és involúció között.

Az említett (nevekkel hozzászólólegesen jelzett), nyelvfilozófiai és pszichológiai egyaránt jólinformált kutatási irány (szemléletmód, stílus stb.)⁴ már régesrég megtépázta a

¹ A redukcionizmus szerint a valóság és a megismerés különböző szintjei (mikro- és makrofizikai, kémiai, biológiai, pszichológiai, társadalmi stb.) egyetlen kontinuumot képeznek, legfeljebb "egyelőre még" akadnak a tudásban hiátusok, vagy "mindig is lesznek", de az előfeltevés marad: az univerzumot egyetlen nyelv írja le igaz módon. – Hát, ha univerzum, akkor valószínű.

² Sokan foglalkoztak ennek esély(telenség)eivel Borgestől Wittgensteinen és Feyerabanden át Lemig. Vagy pl. Paul de Man "Szemiológia és retorika" c. írásában (in Bacsó, szerk.: *Szöveg és interpretáció*, Cserépfalvi, Bp. é. n. 115-127. o.) a grammatika és a retorika viszonyáról, pontosabban utóbbinak előbbiből való levezethetetlenségéről alkotott véleménye elég pontosan illeszkedik a rendszerelméleti "korlát" fogalmába. Ez utóbbiról ld. Csányi Vilmos komprehenzív könyvét: *Evolúciós rendszerek*. Gondolat, Bp. 1984. Tézisem szerint a rendszerelméleti valamint a jelentéselméleti "korlát" (a saussure-i-lacani "la barre") koncepciója roppant termékeny metaforája egymásnak, mely élesebb megvilágításba helyezi a kanti transzszentalitás ismeretelméleti problémáját is.

³ András Sándor javaslata a derridai "terminus" magyarázatára.

⁴ Különböző diskurzusok interferenciája mindig egyszerre ismeretelméleti és módszertani, ill. műfaji és stílusi kérdés. Vö. Richard Rorty egy érdekes korai esszéjéről arról, hogyan válik az angolszász filozófia retorika-ellenes egzaktuság-kultusza retorikai kérdéssé, a kontinentális "metafizikától" (Hegel, Nietzsche, angol tanszékek stb. beteges obskurantizmusától) való elhatárolódása stíluskérdéssé. Éspedig éppen azért, mert az angolszász oldal

tudományosságnak azt a "felvilágosult racionalista" – tkp. formalista – koncepcióját, mely az igazság korrespondencia-elméletén alapul, és a tudományos (meta)nyelvet egy-egy értelmű megfeleltetések rendszereként gondolja el. A lacani "lingvisztéria" fogalma például azoknak a belátásoknak az összefoglaló címkéje, melyek szerint az efféle formalizált metanyelvek "kelően gazdag rendszerek" esetén a legelemibb konzisztencia-követelményeket sem tudják teljesíteni. És minduntalan "a zavaros köznyelvre" és "irodalmi eszközökre" utalva, osztozniok kell azok figuratív és tropológiai meghatározottságaiban.⁵ Semmilyen formális definitív és deskriptív kísérlet nem képes megkerülni a köznyelvi rekurzust. (És ha mégis, az éppen ettől lesz társadalmilag haszontalan intézmény.) Másfelől e reduktív szemlélet éppen a jelentéstermelés legjelentősebb hozamú módozataitól – mint zavaró, parazitikus, aberráns, speciális stb. "esetekről" – kíván eltekinteni. Harmadrészt nem veszi észre, hogy ez lehetetlen: Nietzsche retorikai megfigyeléseitől kezdve Saussure és Lévi-Strauss differenciális modelljein át Derridának az "irodalmi sztráta" megmenekülhetetlenségére vonatkozó bizonyításaiig, vagy akár az angolszász nyelvfilozófusok metaforáról szóló diszkussziói meggyőzően igazolták, hogy a retorikai nem elhagyható/elhagyandó ornamens, hanem a nyelv működésének alapmechanizmusa.

A köznyelv összetettsége, "homályossága", "zavarossága" és az irodalmi nyelv gazdagsága, "szubjektivitása", "hazugságai" a két fő rossz, amitől a "tisztá" tudományosság, clear-cut fogalmiság megszabadulni próbál – egyszerűen szólva – az élet bonyolultságának felel meg. Éppen amennyire ki tudja pusztítani egy diszciplína "a területén" – Quine-nal szólva – "a trópusok dzsungelét", annyira szigeteli el magát attól, amit meg kellene értenie. Diszsertációm mellett is érvel, hogy amiként a filozófia és a humántudományok nyelvi (szubjektum- és rendszerelméleti) fordulatának meg kell jelennie más diskurzusokban és a köznyelvben, úgy a humántudományos diskurzusokban is meg kell jelennie más diskurzusoknak és a köznyelvnek. Ezt a "kell"-t elsősorban előrejelzésként értem, de egyetértek azzal a weberihabermasi intéssel is, amely szerint ha a különböző speciális nyelv(ezet)ek és tudások – az intézmények logikájából következően – megmaradnak a maguk privilegizált elszigeteltségükben, ezzel elősegítik az életvilág fokozódó és egyre veszesebb elszegényedését. És ez a probléma eminensen az összehasonlító irodalomtudomány kompetenciájába tartozik.⁷

Ehhez hozzátehetjük még, hogy a különböző diskurzusok közvetítődése feltétlenül intelligensebbé és termékenyebbé teszi az egyes diskurzusokat – erre éppúgy hozhatunk tudományos, filozófiai, mint irodalmi, művészeti stb. példákat.

A köznyelv a legközös(és)ebb (nyelvhasználati stb.) szabályok és "inszkripciókódok" (Deleuze–Guattari⁸) gyűjteménye. A nyilvánvaló depozitóriuma. A természeté tett kultúra. A legáltalánosabb: a legsajátabb emberi. Vagyis a nyelvre irányuló mind erőteljesebb reflexió nyilvánvalóan nem befolyásolhatja lényegesen a köznyelv naiv ontologizmusát ("reprezentacionalizmusát") mindaddig, amíg nem teszi magát irreflexívvé, tudattalanná, szubliminálissá, rutinná.⁹ Tézisem szerint erre szolgáló retorikai technikák az *egészleges*¹⁰

még saját elhatárolódását nem tudta egzakt módon meghatározni. Ld. Rorty: "A filozófia ma Amerikában." *Magyar Filozófiai Szemle*, 1985/3-4. 583. o. skk.

⁵ Mint ismeretes, a szigorúan formalizált tudományos diszkurzusok maguk is bizonyították ezt, Gödeltől Feyerabendig.

⁶ Ld. Willard V. Quine: "A Postscript on Metaphor" c. érdekes írását. In: Sacks, szerk.: *On Metaphor*, UC(hicago)Press, Cicago & London, 1979. 160.o.

⁷ Illetve – ahogy ezt az Egyesült Államokban (és másutt) látjuk – egyáltalán az (angol) irodalom és nyelv stúdi-umaihoz, intézményeihez.

⁸ A továbbiakban: D–G.

⁹ "Miként az úrvezetőnek sem esik nehezére egyszerre a közlekedés bonyolult szabályait betartani, bármikori megszégéseit elhárítani az ezerfejű csúcsforgalomban (ami implikálja általában az emberi viselkedés egy még sűrítettebb ismeretét), összehangolni a műszerfal, a kallantyúk, a pedálok és a sebességváltó sima működtetését,

retorémák – mint amilyenek (definícióim szerint) a prozopopoeia, a metalepszis, valamint az univerzális oppozíció és az irónia –, amik nemcsak növelik a szignifikációt, a jelentéstermelés hozamát, de lényegileg befolyásolják a lokális trópusok működését is. Azért nevezem egészelegesenek ezeket, mert valamiképpen egy (beszédben, műben, diskurzusban stb. megjelenő) nyelvhasználat egészét – minden megközelítési szintjét – befolyásolják. A retorikaival közvetítendő diverz szuperstruktúrák – zsargon, műfaj, stílus stb. – szintjein ez jól igazolható, ám a dolgozat ambíciója az, hogy néhány "mikrológiai" belátást nyújtson, pl. hogy egy ártatlan lokális metafora miként előfeltételez implicit világértelmezéseket, van szorosabb-lazább összefüggésben a szimbolikus egészével.

A nyelv, amihez hasonlóan működik a tudattalan (a híres lacani aforizma szerint, sőt, ami emennek "feltétele"), nem más, mint a strukturális nyelvészet nyelve. Mint tudjuk, ezt a nyelvet senki sem beszéli, a szigorú értelemben vett saussure-i tudomány nyelvét (vagyis, a differenciális modell szerint, jelölők oppozícióinak komplex rendszerét, mely jelölő egységek homogén közegében függetleníti magát a valóságtól, amelyre vonatkozik, amelyet helyettesít, amelyet előfeltételez, amelynek távolléte a jel jelentése). "A jelölő olyan jel – mondja Lacan (Peirce "interpretans"-ára utalva) –, amely egy másik jelre utal."

Vagyis rendszerelméleti korlát választja el a fonológiai oppozíciók, a grammatika, a retorika, a poétika stb. rendszereit, mégoly nyilvánvalóan egymásból épülők legyenek is. Az a mély és fontos belátás, hogy a jelölőfolyamat materiális közege a fonéma (a betű), egyáltalán nem adja a kezünkbe a nyelvnek mint fonológiai oppozíciók rendszerének bonyolultabb, összetettebb, "magasabb szintű" effektusainak működési elvét. Így a nyelv esztétikai használatának "törvényei", vagy a tudattalan jelentésképződés szabályai, egy stílus felismerhetősége, sőt, még a sokkal formalizálhatóbbnak tűnő műfaji meghatározások is elgondolhatatlanok egy szigorúan a fonológiai oppozíciókat vizsgáló episztéméből. A par excellence emberinek, a szimbolikus cserének szigorúan formális leírására senki nem képes.

A jelentéselmélet differenciális modelljének nézőpontváltására remek metafora a rézszeckskefizikai "paradigmaváltás".¹¹ Amiként nincs az a fizikai génius, aki a négyütemű robotmotor működési elvét, melyet egy átlagos gondolkodású ember simán megért (és köznyelvileg leír), kvantummechanikailag koncipiálni, vagy akár csak megközelítőleg leírni képes,¹² úgy bizvást mondhatjuk, hogy "a fonológia a nyelv kvantummechanikája".¹³ Ez a szempont mégis segíthet újrendezni bizonyos kulturális sémákat, közös diskurzív mezőbe

kellemes és mégis szemérmes (és mégis izgalmas stb.) társalgást folytatni a grófnővel, aki úgy beszél valamiről, hogy hallgat róla, hogy állít valamit, hogy tagadja, hogy ő állítja." (Farkas Zsolt: "A metalepszisérről". Kézirat.)

¹⁰ Egy többé-kevésbé distinkt szövegegész – egy értekezés, egy regény, egy esszé, egy versciklus stb. – értelmében is, de egész diskurzusrendekről is beszéltek már úgy, mint egyetlen műről, sőt emberről (vö.: 'Homérosz' mint 'rhapszodoszok nemzedékeinek sor(s)a', 'Teológia' mint a 'Filozófia' nevű szolgálólány úrnője stb.), retorikát, stílust rendeltek hozzá stb.

¹¹ Természetesen ez sem újkeletű metafora. Lásd pl. Roman Jakobson példáit "A nyelvtipológia" c., más szempontokból is ide tartozó tanulmányát. In: *Hang – jel – vers*. Gondolat, Bp. 1972. 200. skk. o.

¹² "Ha egy boltban nézelődöm – írja Csányi –, és hirtelen valamilyen érdekes tárgyat pillantok meg, majd a kezembe veszem és megvizsgálom, szervezetemben rendkívül komplex eseménysorozat zajlik le: idegrendszeri folyamatok, izom-összehúzódás, testrészek mozgatása, az egész test elmozdulása stb. Az e jelenségek mögötti kémiai, fizikai történések elvileg pontosan megismerhetők és leírhatók. Leírható, hogy milyen kémiai folyamat ment végbe a szemem ideghártyájában, milyen folyamatok mentek végbe az agyamban, mit csináltak a miozinmolekulák, amikor a karom összehúzódott, stb. Az egész eseménysorozat elvileg kauzálisan követhető. Csupán arra nem ad választ, hogy miért éppen arra a bizonyos tárgyra figyeltem fel. Az esemény szempontjából rendkívül lényeges tényre a fizikai és kémiai összefüggések nem adnak felvilágosítást. Nagyon egyszerűen meg lehet mégis tudni ténykedésem okát, meg kell engem kérdezni." (Id. mű 21. o.) – "A struktúrák [...] nem mások, mint határfeltételek, amelyek felhasználják [a többi szint struktúráinak] törvényeit, de saját maguk nem redukálhatók ezekre a törvényekre." – És: "A rendszer komplexitása gyorsuló ütemben növekszik." (28. o.)

¹³ Mintegy a (szerző alkotta) *Bölcsességgyár* nevű aforizma-szoftver mondatainak stílusában.

rendezni más szempontokból esetleg távoli dolgokat, mint mondjuk a borges-i esszé-novella, a Foucault-i diskurzuselemzés, a de Man-i filozófiai retorika, a Lacan-i pszichoanalitikus nyelv-elmélet, a D–G-féle tropológiai gépezet, vagy akár az összehasonlító nyelvtörténet vagy irodalomtudomány, mitológia, kognitív pszichológia, sőt a genetikai nyelv¹⁴ számos aspektusa. Ezek a diskurzusok maguk is olyanok, amelyek már eleve erősen interdiskurzívak, és különösen azok (poszt)strukturális megközelítésekben.

"A tudományos módszer – írja François Jacob –, éppen annál az útnál fogva, amelyen halad, a világszemlélet széttöredezéséhez vezetett. [...] A tudományos ismeretek gyakran magányos szigeteknek látszanak. Fontos előrelépések származhatnak ezért néha éppen az olyan új általánosításokból, amelyek egyesítik az előzőleg különállónak látszó területeket."¹⁵ Persze távolról sem valamiféle komplett elmélet/rendszer "paradigmaváltó" igényével, ellenkezőleg, meglehetősen fragmentárisan, de néhány ilyesféle általánosítással próbálkozik ez a dolgozat is. Ambíciója szerint minden nyelvileg közvetített diskurzusra jellemző szimbolikus működéseket vizsgál, amikor alapvető lokális retorémák (metafora, metonímia) szignifikációs hatóköre radikális kiterjesztésének két alpmódozatára (prozopopoeia, metalepszis), ill. ezek két következményére (univerzális oppozíció, ironia) koncentrálnak, tekintettel mindvégig a szimbolikus műveletek lehetséges pszichológiai (elsősorban analitikus) interpretációira.

A pszichiátria/pszichoanalízis – akár a retorika, a filozófia, a szépirodalom és néhány komparatív tudomány – egyaránt otthonos a nagy mitikus alakzatok világában és – akár a tulajdonképpeni strukturális nyelv(észet) – a "szótagvegytan" (Freud), a "betű instanciája" (Lacan), a "grammatológia" (Derrida), a "nyelvgép" (D–G) világában. E gazdag hagyományú és szerteágazó diskurzusrand lehetősé teszi, hogy standard abnormitás-képleteinek négy alapvető formációját (neurotikus, perverz, paranoid, szkizoid) szignifikációs stílusokként próbáljuk megragadni.¹⁶

¹⁴ A metafora, mint később látni fogjuk, eléggé literális: a genom lényeges definitív jegyei – 4 (nukleotid)betű, többszörösen kódolt szekvenciák, bonyolult grammatika stb. – megegyeznek a nyelvvel. Később idézem Richard Smyth *Renaissance Mnemonics, Poststructuralism, and the Rhetoric of Hypertext Composition*. (<http://users.massed.net/conclusion.html>) c. ugyancsak témánkba vágó tanulmányát, melyből kiderül hogy a génekről szóló szaktudományos diskurzusok teljesen belebonyolódtak a nyelv metaforájába.

¹⁵ Ld. "Mítosz és tudomány" in Jacob: *A lehetséges és a tényleges valóság*. Európa, Bp., 1986, 24. o. "Így egyesítette a termodinamikát és a mechanikát a statisztikai mechanika, az optikát és az elektromágnesességet Maxwell elektromágneses mezőelmélete, vagy a kémiát és az atomfizikát a kvantummechanika. A tudományos ismeretekben azonban ilyen általánosítások ellenére is nagy hézagok maradnak, melyek némelyikét hosszú ideig – talán soha – nem fogjuk tudni áthidalni."

¹⁶ Minthogy a dolgozat nyelvi jelenségeket vizsgál, a nyelvhasználatot lényegesen befolyásoló képletekre koncentrálnak; a túlnyomóan vagy pusztán affektív tünetcsoportokat figyelmen kívül hagytam. A "betegség"-definíciók persze korántsem egybehangzóak és problémátlanok – sőt, történetileg ugyancsak változóak. Leginkább a – szintén korántsem egységes – pszichoanalízis terminológiája alapján gondolkodtam, különös tekintettel Lacan és Deleuze–Guattari fogalmi pontosításaira és diverzióira. Ez főként a paranoia és szkizofrénia elgondolását érinti. Megjegyzendő, hogy mind az amerikai, mind az európai hivatalos pszichiátriai klasszifikációk számára a "szkizofrénia" teljesen bizonytalan körvonalú gyűjtőfogalom, melybe sokféle nem vagy alig tipizálható szimptóma-együttest beleszavaztanak. Egyetlen jól definiálható alfajaként pedig a "paranoiát" tartják számon. E két fogalom összefüggéseiről és ellentétéről még lesz szó. A WHO *ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders* szimptomatológiája: "(a) thought echo, thought insertion or withdrawal, and thought broadcasting; (b) delusions of control, influence, or passivity, clearly referred to body or limb movements or specific thoughts, actions, or sensations; delusional perception; (c) hallucinatory voices giving a running commentary on the patient's behaviour, or discussing the patient among themselves, or other types of hallucinatory voices coming from some part of the body; (d) persistent delusions of other kinds that are culturally inappropriate and completely impossible, such as religious or political identity, or superhuman powers and abilities (e.g. being able to control the weather, or being in communication with aliens from another world); (e) persistent hallucinations in any modality, when accompanied either by fleeting or half-formed delusions without clear affective content, or by persistent over-valued ideas, or when occurring every day for weeks or months on end; (f) breaks or interpolations in the train of thought, resulting in incoherence or irrelevant speech, or neologisms; (g) catatonic

A neurotikus és a perverz (melyek egymás inverzei Freudnál) primér stiláris teljesítménye elsősorban a szignifikáció normalizálása, az általános nyelvhasználat rögzítése, a változások kodifikációja a grammatikai viszonyok, a szavak, a közhelyekké vált lokális figurák és trópusok, mitémák, narratív sémák stb. egészes összefüggéseinek elnyomásával: tudatlan habituálódásával. Mint ismeretes, a nyelvnek bizonyos szempontból a biológiai inskripciókhoz fogható feltétlenséggel van alávetve a szubjektum. Egy idegen nyelv ismerete felől éppúgy látszik ez¹⁷, mint a nyelvtörténetből, mely szerint a grammatika, amelyet oly igen különböző (nemritkán efemer) nyelvhasználati módok, metakódok, szuperstruktúrák működtetnek, mégis meglepően általános érvényű, zárt, szigorú, konzervatív és időtálló rendszer. De a tökéletes köznyelvi "kompetencia" (Chomsky) szintén roppant demokratikus dolog, úgyszólván antropológiai állandónak tekinthető. Freud nem véletlenül tesz egyenlőséget normális és neurotikus közé "Rossz közérzet a kultúrában" c. kultúrhistoriai eszmefuttatásában.

A paranoid és a szkizoid (vagyis "a valóságelvet" felfüggesztő pszichotikus) primér stiláris teljesítménye pedig a tropologikus mozgás felpörgetése. Például a szignifikáció jellegzetesen szkizoid "disszociációja", "szétesése" túlnyomóan metaleptikus. Az "értelmezés túltengése", szignifikáció paranoid centrálása pedig túlnyomóan prozopopoeitikus.

Mivel a normális, azaz a neurotikus inkább a paranoid szignifikációknak kedvez, ezért a prozopopoeiának olyan extrém megszerveződése, "aggregációi" (D–G) is létrejönnek, mint az univerzális oppozíció, amely a megszállási energiák roppant koncentrációjára képes; totalizált formájában a háború és a terror (eszkalációs) kódja. Tézisem szerint az irónia a négy alapvető képletnek és alapvető szignifikációs módusainak (metafora, metonímia, prozopopoeia, metalepszis) együttes, intenzív működése. (Lokálisan és egészesen is.) Mint ilyen, az irónia a szignifikációs evolúció egyik legintelligensebb vírusa, mely a "történelmileg sikeres" univerzalizált oppozíciók totális megszállásának visszavonását vagy/és disszeminációját teszi lehetővé.

Mint a szimbolikus túlmegszállás¹⁸ példaszzerű eseteit, mind az univerzális oppozíciót, mind az iróniát lényegi ambivalencia működteti.

Az ambivalencia nyilvánvalóan ökonómiai fogalom. Ha úgy tetszik, a szó pszichoanalitikus értelmében, ám ez a kísérlet is azon igyekszik, hogy felmutassa extrapolálhatóságát. Tulajdonképpen azt, hogy sok diskurzus számára kínál érdekes megismerési/értelmezési mintázatokat. Segít elgondolni test és nyelv, viszonyát éppúgy, mint a szexuális és a szociális viszonyát.

Az ambivalencia fogalmának következménye ("előfeltevése") egyfajta "preegzisztens" (már mindig is működő) dünamisz, energia, hajtóerő. Valamiféle Trieb, ami olykor Zwanggá

behaviour, such as excitement, posturing, or waxy flexibility, negativism, mutism, and stupor; (h) "negative" symptoms such as marked apathy, paucity of speech, and blunting or incongruity of emotional responses, usually resulting in social withdrawal and lowering of social performance; it must be clear that these are not due to depression or to neuroleptic medication; (i) a significant and consistent change in the overall quality of some aspects of personal behaviour, manifest as loss of interest, aimlessness, idleness, a self-absorbed attitude, and social withdrawal. – Diagnostic Guidelines: The normal requirement for a diagnosis of schizophrenia is that a minimum of one very clear symptom (and usually two or more if less clear-cut) belonging to any one of the groups listed as (a) to (d) above, or symptoms from at least two of the groups referred to as (e) to (h), should have been clearly present for most of the time during a period of 1 month or more." A dokumentum a skizofrénia következő aleteit sorolja fel: F20.0 Paranoid; F20.1 Hebephrenic; F20.2 Catatonic; F20.3 Undifferentiated; F20.4 Post-Schizophrenic Depression; F20.5 Residual; F20.6 Simple.

¹⁷ Pl. fonológiai szinten: az angol képtelen e-t mondani a szó végén, az orosz képtelen e előtt d-t mondani stb. Vagy a szótári jelentések szintjén elég csak a Whorf, Sapir, Weisgerber vagy a General Semantics és mások által kultivált kutatási irányt említeni.

¹⁸ A "túl" itt nem értékelő, hanem a – statisztikai értelemben vett – normálshoz képesti értéktöbbletre utal.

alakul, mondjuk a Zwunge¹⁹ közvetítődésével. A pszichoanalízisben a libidó szó jelöli (amely terminus kiválasztását filológiailag nem sok minden indokolja; leginkább talán a német Liebe szó motiválta). A másik előfeltevés, hogy a nyelv alkalmas eszköz arra, hogy ezt az energiát sajátos módokon megkösse, átrendezze, sűrítse, eltolja, szétszórja, centralizálja stb. A két rendszer közötti különbség reprezentációs hasadás: egymással eleve metaforikus viszonyban áll. A megismerés két nyelv, két érzékelésmód közvetítődése.

Tézisem szerint a nyelv kezdettől fogva kommunikál (legalább) egy másik nyelvvel, az anyag (ön)megismerésének egy régebbi formájával, az érzékeléssel.²⁰ A testtel. Hiszen a test természetesen szó szerint a szignifikáció közege; és most nem is elsősorban arra gondolok, hogy a nyelv helye az agy, a jelölőháló a neuronháló effektusa – hanem arra a kettős mozgásra, amit Lacan hangsúlyoz²¹, hogy a nyelv testiesül és a test nyelviesül. Vagyis hogy egyfelől a pszichoszomatikus tünet metafora par excellence (amiként a vágy metonímia), másfelől hogy az elemi és leggyakoribb metaforák mind antropomorfizmusok. Ha a nyelvhasználat törvényei valamelyest (meg)érthetők magának a nyelvnek a közegében (vagyis a beszélő bele tud avatkozni), akkor feltehető a kérdés, miért az egyik legmélyebb, eliminálhatatlan rétege a nyelvnek, hogy a világ dolgaira az emberi test metaforáit alkalmazza a hegy lábától a korszó fülén át az állam fejéig. Vagy: miként képesek verbális aktusok emésztőrendszeri megbetegedéseket okozni vagy egy végtag bénulását megszüntetni.

Jelen elméleti közelítés (ún. "intenzitás-tételének" megfelelően) az intenzív tárgymegszállást ökonómiaailag a vele kapcsolatos ambivalencia keltette feszültségként értelmezi. És az intenzitás foka e feszültség szélső értékeit jelenti a pozitív és a negatív tartományban, mert természetesen amíg e bináris oppozíció feszültsége konstans (pl. nem talál kiutat egy másik oppozíció harmadik koordináta-tengelye mentén), addig a pozitív és negatív értékek abszolút értékei mindenkor egyenlőek.

A dolgozat által vizsgált problémák komplexitása, a kérdésirányok inderdiskurzív jellege lehetetlenné teszi szerzője számára, hogy valamiféle átfogó elmélet hiánytalanul demonstrált rendszerét alkossa meg. Az a formális-metadiskurzív mindent magyarázni/uralni tudni vágyás, amely oly igen jellemző jónéhány meghatározó tudományosság-konceptióra és elméleti stílusra, és amely mindenáron teljes rendszert és univerzális módszertant követel meg – noha kétségtelenül épp e radikalitása folytán lehet(ett) érdekes és úttörő – kénytelen olyan redukciókkal élni, amelyek épp arra irányítják a figyelmet, ami kivonja magát az abszolút elmélet és a végső transzcenden(tá)lis jelölt uralma alól. A diszkontinuitások e diskurzív stílust megmenekülhetetlenül jellemzik – de talán épp a reflexív érzékenység, a kritikai szigor és az etikai felelősség jelei.

Évek óta tartó munkám sok-sok gyümölcsét, észrevételek, megjegyzések tömegét, minthogy túlságosan is szerteágazó érdeklődésemem kívül egyelőre mást konzisztens módon nem képesek demonstrálni, igyekeztem mellőzni, és inkább az összefüggő tematikai és szövegtesteket részesítettem előnyben. Helyenként azonban inkább Wittgenstein vagy Nietzsche tagolására emlékeztető, rövidebb passzusok mutatkoztak alkalmasabbnak.

Nem gondolom, hogy a rendszerelvű demonstrációnak minden körülmények között prioritást kell élveznie. A fenti gondolkodók írásmódjának példája arról tanúskodik, hogy a

¹⁹ Also Sprache – mondja azonnal a magyar nyelvbe beépített metonímia vagyis szinonímia.

²⁰ Ezt meggyőzően igazolják a vizuális Gestaltok és a verbális fogalmak sokrétű összefüggései. De a folyamat neurológiailag is viszonylag jól lekövethető: a szenzoros eredetű idegimpulzus a megfelelő elsődleges érzékelési kérgen át a jelölt és a jelölő kapcsolódásait működtető Wernicke-területre ill. az auditoros és vizuális kódokat összekapcsoló gyrus angularisba továbbítódik, beszédképzésnél innen a hangsorok kiejtéséhez szükséges izomtevékenységek sorozatát meghatározó Broca-területre, majd a megfelelő motoros kéregbe.

²¹ Elsősorban "A fallosz jelentésé"-ben. In *Ecrits*, 281. o. skk.

transz- vagy inkább interdiskurzív szabályok vizsgálata egyenesen megköveteli, hogy értelmezésüket ne nyomja el egyetlen szűkebb diskurzus rendje (pl. egyetlen tudományos diszciplína éppen etablirozott, de történetileg igencsak változó szabályrendszere, preconcepciói).

A különböző diskurzusok termékeny összevetése többek között és – főként a 20. század nyelvi fordulata után – elsősorban nyelvi alakzataik egymásra hatásainak vizsgálatát jelenti, azaz retorikailag (stilárisan, poétikailag, műfajilag stb.) elemzendő.

Hangsúlyoznám továbbá, hogy eddigi elméleti és irodalomkritikai publikációim jelentős hányada képezhetné e dolgozat részét, vagy tekinthető applikációjának; az elmélet gyakorlatának.

Az említett erős interdiszciplinaritás és -diskurzivitás folyamánaképpen egyfelől lényegesen nagyobb anyagra támaszkodom, mint amit itt idézek vagy akár indokolt lenne hivatkoznom, másfelől viszont sok probléma tárgyalása elnagyoltnak vagy akár naivnak tűnhet fel amaz immár áttekinthetetlenül gazdag és kitűnő irodalom háttérében, amely rendelkezésre áll. De nemcsak a kitaposott utak vezéreltek.

A retoricitás nyitottsága. A nyelv mint megismerés

A jelentéstani korlát

A huszadik század nyelvi fordulatának egyik legünnepeltebb iniciátora, Saussure voltaképpen két – egymással nemigen összeegyeztethető – jelentéseméletet alkotott. Az egyik szerint a jelölő (a "hangkép", egy fizikai entitás) hasonló módon vonatkozik a jelöltre ("konceptus", egy mentális entitás), mint a jel a dologra a hagyományos – metafizikai – jelentéseméletekben. Ezt nevezzük referenciális modellnek. A másik szerint a jelentés végső soron a fonológiai különbségekre épülő bonyolult értékrendszerek összjátékának effektusa. Ezt nevezzük differenciális modellnek. Itt a jelölők "lebegnek": a jelölőfolyamat itt többet jelent, mint "tetszőleges" ("motiválatlan") jelölők folyamatos és egyszerű lehorgonyzásait valamiféle, a verbális reprezentációtól különmemű, de valamiképp mégis jól definiált konceptusokba, képzetekbe, gondolatokba.

Persze, miként azt Benveniste már 1939-ben kimutatta²², itt éppenséggel Saussure jelentéseméletének reprezentacionalista oldala mutatkozik meg abban a tévesztésben (metonímiában, mondaná Nietzsche; eltolásban, mondaná Freud), hogy a jelölő és jelölt viszonyának híres "tetszőlegessége", "motiválatlansága", "esetlegessége", "konvencionalitása" nyilvánvalóan a jel és a dolog viszonyára kell hogy vonatkozzék, éppen Saussure szellemében, hiszen a jel "egészét" alkotó jelölő-jelölt viszony az azonos nyelvet beszélők számára "szükségszerű" és nagyon is determinált: éppen hogy egy szigorúan meghatározott (noha dinamikus) szintaktikai struktúrában ("a szimbolikus") elfoglalt mindenkori helyei és viszonyai adják pragmatikai (szemantikai) értékét. Olykor maga Saussure is reagál erre a problémára: "Míg a jelölő a tőle²³ kifejezett gondolathoz képes szabadon választottnak látszik²⁴, addig az őt használó

²² Émile Benveniste: *Problems in General Linguistics*. UM(iami)P, Coral Gables, 1971. ("A jelölő és a jelölt között a kapcsolat nem tetszőleges; ellenkezőleg, *szükségszerű*. A *boeuf* ['ökö]' képzete (»jelöltje«) szükségképpen azonos a tudatomban a *böf* hangsorral (»jelölővel«)... Olyan erős a szimbiózis köztük, mintha a *boeuf* képzete lenne a *böf* hangkép lelke." 224.

²³ Vö.: "általa" ill. "révén".

²⁴ Vö.: "tűnik" ("literálisan" éppen a "látszik" ellentéte).

nyelvi közösség szempontjából ez nem választható szabadon, hanem eleve adva van." ²⁵ A jelölt nem annyira egy mentális jelenség reprezentációja, mint a jelölőháló ²⁶ rendkívül összetett kölcsönviszonyainak egy változója.

Kivéve, ha a jelölő erősen meg van szállva. Akkor elkezdi metaforikusan viselkedni. Az alany pedig pszichotikusan. A jelölő nem a jelölt vizén sodródik (Saussure metaforája), hanem minden jelöltben lehorgonyoz. A paranoid alaplévelet. Mindennel képes metaforikus viszonyba lépni, jelölővé téve mindent, függetlenül annak – a helyes nyelvhasználat, a köznyelv által meghatározott – ontológiai státuszától. Metonimikus elúzió híján az egész szimbolikus dimenzió ritkul: a szubjektum főként fényképszerű fantazmákból álló, képzel (imaginárius) énjéhez (*moi*) és világához rögzül. A *fa* jelölő jelöltje – gyökerestül-ágastul, lombkoronával vagy hócsipkéekkel – mégiscsak az, amit kívágnak láncfűrészszel.

Lacan számára ez az ősmetafora ²⁷: egy imaginárius jelölt és egy reális dolog azonosítása, vagyis eredeti különbségük állítása. A metafora kiasztikus szerkezetbe rendez két ismert jelölőt és egy ismeretlen jelöltet ("amire hiányzik a pontos szó" ²⁸): $S/S' \rightarrow S'/x$ (olvasd: S jelölő az az S' jelölőnek, mint S' jelölő a jelöltjének a szubjektum számára (x).) A metafora önmagában az imaginárius rögződés, a hallucinatorikus pont, ahol a jelölőfolyamat "szintagmatikai" ("ontológiai", "metafizikai" stb.) tengelyt vált. De a nyelvnek ez csak az egyik alaplévelete, amely értelmetlen (és szigorú értelemben lehetetlen) a másik nélkül: Lacan számára a metaforában a "metonímia ott van kezdettől fogva" amennyiben az x kimond(hat)atlan – tudattalan – jelölt-lehetőségei továbbra is ott munkálnak a szignifikációs láncban. Az erősen megszállt jelölő így minden szintaxisban megőriz bizonyos paradigmatis "kapcsoltárakat" ("konnotációkat", "asszociatív rögződéseket", "sűrítéseket") – vagy minden paradigmában megőriz komplett szintaxis-elemeket, ha érthetlenné vagy érzékelhetlenné válnak is a másik paradigmában. ²⁹ A metafora voltaképpen teljesítménye, hogy S-t és x-et azonosítja, a metonímiáé, hogy az x mindig a "jelölt a szubjektum számára"

²⁵ Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Bp., 1967.

²⁶ Ezt a szót a lacani "chaîne du sinifiant" (tkp. 'jelölőlánc') értelmében használom. A háló metaforáját – főként ha, kicsit virtualizálva, sokdimenziósként gondoljuk el – szerencsésebbnek érzem, mint a láncét, ami inkább lineáris képzetet sugall (persze Lacan metaforahasználatából világosan kiderül, hogy ő sem lineárisan gondolja el; egy láncba mindig láncok sokasága kapcsolódik). Továbbá a lánc az inkább a rabság, a háló meg inkább a hipertext. (Nem úgy Lacan számára, aki rengeteg metaforába vonja be a láncot, pl. a lánc"szem" (*maille*) egyhelyütt gyűrű, amelyet a "barre"-ből hajlít a grammatikai alany. Ugyanakkor a "maille" – melynek asszociációs lánc/hálóját jócskán eltér a magyartól – jelenti a hálószeretet is.) Ám a legfontosabb metafora itt "a rendszerek geometriai, illetve topológiai eloszlása". A topológia a matematikának az az ága, amely a folytonossággal foglalkozik; terek olyan tulajdonságainak tudománya, amelyek változatlanok homeomorf transzformációk esetén. A topologikus pont bármilyen objektumot jelenthet (mely más pontokhoz kapcsolódik). A topologikus tér e pontok halmaza. A homeomorf transzformáció tkp. rugalmas deformáció, amelynél a pontok egymáshoz való viszonyai megmaradnak. Pl. a Descartes–Euler-törvény az egyszerű poliéderekre – mint amilyen a kocka is – érvényes: $c + l - e = 2$ (ahol c a csúcsok, l a lapok és e az éleinek száma). Ha elképzelünk egy gumihártyából (gyurmából stb.) készült kockát, melyet deformálunk (akár gömbbé, akár amorffá, akár csavarjuk stb.), megmaradnak a nevezett elemek egymáshoz való viszonyai, és összefüggéseikre igaz marad a Descartes–Euler-törvény. Mindennek elgondolásához persze szükség van egy "abszolút tér" "szemléleti formájának" előfeltevésére, amelyhez képest a deformáció megtörténik. Hasonlóképpen tekinti Lacan két külön térnek a tudatot és a tudattalant, a nyelv "kettős inskripciójának elve" alapján. Ld. Lacan 1960-as "A szubjektum szubverziója és a vágy dialektikája" c. írását ("A tudattalan pozíciója" c. előadás átirata). *Écrits*, W. W. Norton & Co., New York & London, 1977. 292 skk.

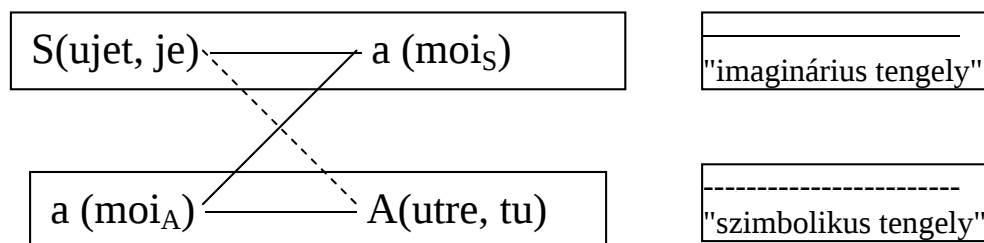
²⁷ És, mint Paul de Man igazolja, azoknál is akik kifejezetten tiltakoznak ellene – mint Locke vagy Condillac esetében. vö.: "The epistemology of Metaphor", in: Sacks, szerk.: *On Metaphor*. UChP, Chicago & London, 1978. 12-23. o.

²⁸ Ahogy Lacan tréfásan utal az elfojtásra, ill. Arisztotelész elképzelésére a *Retorika* III. részében, mely a metaforát új fogalmak megalkotójaként tiszteli.

²⁹ Mint Saussure a *Bevezetés az általános nyelvészetbe* elején megjegyzi: "Noha a holt nyelveket már nem beszél senki, nyelvi organizmusaik itt működhetnek bennünk."

(vö.: "Ich-Spaltung"): az egyik mozgásnál a konceptus tárgyiasított szubjektuma vagyok (moi, objet petit a(utre); vö.: foucault-i "individualizálás"³⁰), a másikonál a metonimikusan perpetuált metaforák (vö.: vágy) decentrált szubjektuma (je, Autre).

Az előző képezi az interszubjektív viszonyok imaginárius tengelyét: a kihelyezett, reprezentatív, folyamatosan egyeztetett ének között; az utóbbi a szimbolikus tengelyét: a nyelv-szerűen strukturált és nagyrészt tudattalan kommunikáció szubjektumai között.

Patográfiai megközelítésben – Lacan megfontolásai szerint – a skizofrén számára minden jelölő jelölhet bármely jelöltet – a szimbolikus foglya. A paranoiás számára egyetlen jelölő jelölhet bármely jelöltet – az imaginárius foglya.³¹

A metafora nyitottsága

George Lakoff szerint a metaforák irányítanak bennünket. De mik azok? Tulajdonképpen szinte semmi olyá általános jegyet nem lehet mondani, amely minden metafora-definícióban benne van. A retorika kezdeteitől kimutatható az a szóhasználati tendencia, mely a metaforát az összes trópus metaforájaként érti, a "képes beszéd", az "átvitt értelem", az "egyik szó a másik szó helyett" általános elvének színekdokhikus megnevezéseként. "A **metafora** a nyelv álommunkája" – mondja Donald Davidson, aki szerint viszont a metafora minden elemét minden kombinációban *literálisan* értjük.

A metafora komolyabb ismeretelméleti megközelítései megegyezni látszanak abban, hogy az őt létrehívó/teremtő összekapcsolás két, a (köz)nyelvben (a szimbolikusban) össze nem kapcsolt komplex entitás valamely kiragadott "tulajdonságát" állítja előtérbe. Ez mindkét "entitást" (fogalmat, Gestaltot) újrastrukturálja. "The essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another."³² Vegyük Arisztotelész példáját: "az élet alkonyát". A két jelölő kijelöl két paradigmát a megfeleltetés implicit szabályával együtt: napszakokat kell életszakaszokkal párhuzamba állítanunk: az az alkony a napnak, mint az életnek az A kettő interferenciája (ami a voltaképpeni jelentéstermelés) képez (koncipiál: megfog) egy új fogalomszerűséget, tkp az öregkor szinonimáját. hogy a két paradigma implicit asszociálhatóságainak tudattalan kombinatorikája miatt összetettebb annál, hogy a hasonlító önmaga egy esetévé redukálja a hasonlítottat, megerősítve ezáltal a "természetes osztályok" "ontológiai" státuszának érzetét, az értelmezés rögzített, hierarchikus irányítottságát.

³⁰ "Ne követeld a politikától, hogy állítsa helyre az individuum jogait, amiként azokat a filozófia meghatározta. Az individuum a hatalom terméke." (Foucault Deleuze-Guattari *Anti-Ödipusz*ának összefoglalásaként.)

³¹ A probléma informatív összefoglalását ld. Anika Lemaire: *Jacques Lacan*. Routledge & Kegan Paul, London & NY, 1986 (1977). 230-246. o. "Psychoses" c. fejezet.

³² Lakoff and Johnson: *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press 1980. 5. o.

Annak a "tulajdonság"-paradigmának az elemei – éjszaka, nappal, hajnal, reggel, dél, alkony, este stb. (és, implicite: magzat, csecsemő, gyermek, kamasz, fiatal, meglett, öreg, agastyán stb., ill. halál, születés előtti nemlét stb.) –, amelyből a metafora kiválaszt egyet, éppen a kettejük viszonyában hierarchizálódna. (Ez közel áll Chomsky "szelekciós kikötés"-fogalmához.) Így pl. a fenti paradigmából az élet – és "az élet" szó használati szabályai – választhatóvá tesz bizonyos elemeket, másokat kevésbé. "Az élet alkonya", "az élet hajnala" sima és zökkenőmentes (közhelyes)³³, "az élet dele" inkább nietzschei neologizmus, viszont "az élet reggele / délutánja / estéje / éjfélje" már furcsa, keresett, rossz: katakrézis.

E megkülönböztetés meglehetősen rejtélyes. Mi az a szabály, amely szerint a két paradigma logikus megfeleltetése közül némelyik virulens, közhellyé válik, egy másik pedig szolöcizmussá? Milyen kritérium alapján használatos "az élet alkonya", ami alapján "az élet éjszakája" nem? Az a "tulajdonság"-szerkezet, ami szerint a beszélő ember napszakokat különít el (a nap mozgása az égen, a hőmérsékleti- és fényviszonyok változása stb.) teljesen más, mint az a "tulajdonság"-szerkezet, ami szerint a beszélő ember életkorokat különít el (mozgás-, beszédképesség; nemi, szellemi érettség; méret; évek száma stb.).

A toposszá vált metafora "önmagában" igen keveset ad meg: végső soron meglehetősen nyitott. Tulajdonképpen minél nagyobb szignifikációs tartományt érint, annál inkább függ a nyelvtől mint olyantól, mint komplex szemléleti módtól. "Az élet alkonya" végső soron nagyon kevés szabályt képes megadni, jelöltje bizonytalan ("is always yet to come"). Így mondjuk a középkori keresztény számára inkább az éjszakából halált csinál, míg egy buddhista számára inkább az emberi élet sok-sok napjából sok-sok emberi életet csinál. Az egyiknél a *memento mori*, a másiknál az újjászületés narratívájába illeszkedik. A lokális trópusokat már mindig is szervezik az egészes retorémák (stilémák). A lokális alapművelet érthetővé teszi a jelöltet, csak azt nem, miért nincs az öregkorra szó, ha valóban arról lenne szó és nem azt követő és megelőző örök éjszakáról, avagy a számtalan hajnalpírról, amely nem ragyogott még föl.

Komplex és gazdag szignifikációs összekapcsolásuk értelmetlen. (Míg végül a nap értelme kiadná az élet értelmét. Persze éppen ez a mágikus és misztikus mozgás.³⁴) Ez különösen bonyolultabb metaforáknál látszik. Pl.

Az árnyékok kinyúlanak,
a csillagok kigyúlanak,
fellobbannak a lángok,
s megbonthatatlan rend szerint,
mint űrben égítést, kering
a lelkemben hiányod.

Mint tenger, reng az éjszaka.
Növényi szenvedély szaga
fojtja szoruló mellem.
Végy ki e mélyből engemet,
fogd ki a kéjt, merítsd szemed
hálóját mélyre bennem.

³³ Noha jellemző, hogy az egyiknél az egyes ember életé(nek végé)ről, a másodikban általában a földi élet(kezdeté)ről van szó.

³⁴ Az "archaikus" világképek "szimbolizmus" mintha éppen efféle analógiákban gondolkodna: szimbolikus univerzum. (És nem a kauzális.) Az égen látható bolygók és az emberi tulajdonságok rendszere épp()úgy korrelál, mint a hold- és a menstruációs ciklus. És hogy az évszakok (a föld keringési ideje) és a napszakok (a föld forgási ideje) "irracionális" viszonyban van egymással, az épp()úgy botrány, mint a gyök kettő vagy a pi (a tökéletes négyzet és kör tökéletlen átlója) stb.

A vers címe: *Az árnyékok*. Szerzője: József Attila. Jellegzetesen kései ("skizó") vers: a keresetlen dikció, a verstani-formai szigor és a beszélő én disszociációjának feszültsége. ("Mindenség a semmiségbe." "Széthull a testem, mint a kelme", "Fogj össze, formáló alak", "Még szerencse, hogy vannak jambusok, és van mibe beléfogódnom" stb.) Az első versszak két rövid sorban felvázolt inverz hasonlata a kozmosz és a lélek között igazi sűrítési teljesítmény. Az űr analogonja a hasonlatban a lelkem, ám mivel az égítést analogonja a hiányod, a nemlét, a nem-valami, a semmi, az űr, ez csak úgy lehet distinkt eleme a lélek kozmoszának, ha az teli, kitöltött, sűrű, anyagszerű, valami. A test-kozmosz a benne keringő nem-testtel, a hiánnyal ekképpen inverze az űrben keringő égítéstnek: dezanropomorfizmus.

A 2. vszk. új hasonlatba kezd. Vagy inkább a sötét éggel (űrrel) szembeállított test-lélek további kidolgozása – mint sötét tengermély. (Vö.: [*Már régesrég...*]: "A zúgó egek fenekén / lapulok most, e költemény / szorongó lelkem buboréka... Mint a halak s az istenek, / tengerben s egekben élek. // Tengerem ölelő karok / meleg homályu, lágy világa. / Egem az ésszel fölfogott / emberiség világossága.") A záró három sornak az eddigieket gazdagító háló-hal-metaforája megint elképesztő ökonómiával literalizálja önmagát. Érzékibbé teszi az első sor éjszaka-tengerét, de egyúttal ambigüussá is. Kétszeresen.

(I.) Az éjszaka-tenger, a sötét, a mély, egyrészt a beszélő alany 1. közege, illetve 2. maga. Hiszen: 1. "végy ki e mélyből *engemet*" (tehát nem én vagyok a mély, kiemelhető vagyok onnan), illetve 2. "merítsd szemed hálóját mélyre *bennem*" (tehát én vagyok a mély és a kéjt kell kifogni belőlem). E két jelentés formállogikailag inkongruens. De a lírában, mint az álomban, viccben stb. ez nem akadály. Ezért nem tudomány. Nem akarja tökéletesen és egzaktan leírni a rendszert, nem akarja totálisan uralni, nem akarja univerzuma minden szegletét megnézni, megszállni, uralni. Fölmenni a holdra, hogy egy kietlen sivataga közepére odatűzze dicsősége zászlaját. Nem extenzív, hanem intenzív, sűrít és költ: *verdichtet*.

(II.) A fenti formális ambiguitás okán fel kell tenni a kérdést: a metafora szerint mi a vágy tárgya? Vagyis mit jelent a közbevetett mondat: "fogd ki a kéjt"? Válaszlehetőségek: 1. merítsd szemed hálóját mélyre bennem, fogd ki, semmisítsd meg, partra vetett halként pusztuljon (pl. hogy egymásra vetett tekintetünk tisztaságát ne homályosítsa el, avagy a totális diffúziót ne zavarja – vö.: buddhizmus); vagy ellenkezőleg, 2. ez a legdrágább tengeri kincs, amiért érdemes kivetni, mélyre meríteni a hálót, kifogni (pl. hogy a tiéd lehessen, "egyedül tiéd, kezdettől fogva neked készült" (Pilinszky), élj vele, használd, avagy "lásd ez vagy, ez a förtelmes kívánság", ahogy a *Magány* fogalmaz). Másképp: 1. hitesd el velem, hogy nem csupán ennyi vagyok, ez a kéjvágy, változtass át másvalakivé; és itt köszön vissza az előbbi (I.) ambiguitás eldönthetlenségének termékeny "pontatlansága": a mélyben lakozó kéj vagyok-e csupán, vagy pedig feneketlen sötétségem ennél jóval több. Tedd, hogy ne legyek ily kérlelhetetlen(ül kéjsóvár). Tulajdonképpen: végy ki engemet magamból. (A skizónál ez az alany-hasadás tematikusan is simán megy, vö.: "én túl magasra vettem engemet, / azért süllyedtem ilyen mélyre", (*Egy költőre*.) Vagy ellenkezőleg: 2. merítsd a hálót mélyre, fogd ki a kéjt, semmisítsd meg, élj vele, használd ki, emészd el "a szerelemben", rejtsd magadba, ne nézzél így, "ölj öledbe, ha kellek" (*Ha nem leszel*).

Az efféle eldönthetlenségek termékenységét számos példán igazolja Lessing *Laokoónja*. melynek konklúziója a literalizálás, a hasonlat/hasonlóság mint öncél kritikája: "mert a végle-tet mutatni a szemnek annyi, mint a képzelet szárnyait megkötözni"³⁵.

De vegyünk néhány "csúnya" köznyelvi metaforát is, melyek a sűrítésnek szintén igen hatékony megoldásaival élnek – ami ugyanakkor metonimikus mozgás nélkül nem lehetséges. Például az ellipszisek, melyek a grammatika metalepsziseinek tekinthetők: "Orrba gyűrlek" –

³⁵ Franklin Társulat, Bp., 1900. 58. o.

*mondja*³⁶. Miért pont "gyűrlek"? Az "üt"-nek semmilyen körülmények között nem szinonimája a "gyűr" – kivéve ezt a fordulatot. "Úgy megütöm az orrodát, hogy olyan lesz, mintha össze (fel?) lenne gyűrve." Az okozatként tételezhető gyűrődöttség áttevődik a "gyűr" igére. Szó-fajváltó metonímia.

"Megfejelek, kiszarod a faszod." (Szirák Péter gyűjtése.) Most nem is a második tagmondat csupa rövid szótagból álló paronomáziája az érdekes, hanem a grammatikai redukció: a mondat elvileg az "Úgy megfejelek, hogy kiszarod a faszod" *ekvivalense* (tökéletes ekvivalenciák természetesen nincsenek) – de minden "fölösleges" lexémát leirt a mondatról. A súlyos testi sértés kilátásba helyezésére általában használt fok/mértékhatározói, illetve hasonlító álarendelések (vö. "Olyat kapsz, hogy hármat fordul a mentő" stb., közkedvelt struktúra: "Betakarlak, mint Moszkvát a hó", "Felrúglak, mint Hitler a békét", "Leverlek, mint vak a poharat", "Lenyomlak, mint a bélyeget" stb.) illokúciós erejét megőrzi, *pro forma* azonban átírja egy határozottabb, leíró jellegű, szinte tényközlő kijelentéssé.

"Bebaszott, mint atom." Itt is jelentős a retorikai operációk sűrűsége. Az előző példához hasonló grammatikai redukció a névelő elhagyása. (Lásd még "Nyomul [stb. itt gyakorlatilag bármilyen ige szerepelhet], mint gép/mint állat".) A mondat evidensen az "atomrészeg" szóösszetételre alludál, melynek reliteralizáló "kibontása" körülbelül ilyesmi: 'mentálisan és fizikailag annyira koordinálatlan (az alkoholtól), hogy szinte atomjaira hullott szét'. Ezt egy nyilvánvaló értelmetlenséget eredményező (hogyan tud egy atom berúgni?) mondatstruktúrába, mégpedig a szlengnyelvi szólásoknak, saját nyelvjátékának legkedveltebb alakzatának számító hasonlatba írja bele.

Az alapműveletek dialektikája

Sűrítve előrebocsátok néhány definitív összefüggést, melyeket később még részletesebben kifejtek, most csak azért foglalom össze, hogy e differenciálással kapcsolatos néhány kritikai-korrektív megjegyzést is összegyűjtsék (persze ezekről is lesz szó a későbbiekben.)

Az állítás tagadás is, az összehasonlítás különbségtevés is, a metafora metonímia is, a prozopopoeia metalepszis is, az univerzális oppozíció ironia is és viszont.

A metaforikus mozgékonyosság alapvetően prozopopoétikus; a prozopopoeia a paradigmatiszós tengely sikamlóssága, a szelekciós avagy helyettesítési hajlandóság és kapacitás. A túlnyomóan metaforikus-prozopopoétikus mozgékonyosság a túlnyomóan neurotiko-paranoid szignifikációra jellemző. Antropomorf, személyelvű, egocentrikus. "Moláris", "birodalmi" (D–G). Az én eminensen (tulajdon/fő)név, mindig önazonos "ikon" (Peirce). ÉN, alias Édes Nevem.

A metonimikus mozgékonyosság alapvetően metaleptikus; a metalepszis a szintagmatikus tengely sikamlóssága, a kombinációs avagy érintkezési hajlandóság és kapacitás. A túlnyomóan metonimikus-metaleptikus mozgékonyosság a túlnyomóan szkizo-perverz szignifikációra jellemző. Heteromorf, semleges, excentrikus. "Molekuláris", "nomád" (D–G). Az én inkább (ezerarcú) személyes névmás, kontextusérzékeny "index" (Peirce). Én, te, ő, mi, ti, ők, és a duálisok.

De ismét hangsúlyozom, az empirikusan általános (normális) ennek a két tendenciának az együttmozgása, akár a legegyszerűbb verbális hétköznapi rutinokról van szó, akár tropológiai felpörgetett beszédre/értelmezésre. Megjegyzendő még, hogy ez utóbbi nem csupán a pszichózisok, hanem a széleskörű tudás közege is. Azt lehet mondani, hogy a tropológiai

³⁶ A heideggeri "es spricht" és a lacani "ça parle" fordítása.

intenzív szöveg/olvasat az említett kétfajta mozgékonyság közti balansz megőrzése esetén képes inventív tudásként megnyilatkozni, megbomlása esetén csak örületként.

A nyelv különböző (szerveződési szintjeinek) funkciói az efféle shifterek használatát, mint "én", vagy "az én" igen érdekessé teszik. A saját ("*propre*", megfelelő, helyes, alkalmas, egy szóval *tulajdon*)név gyakran – például hősként vagy klasszikusként – éppen hogy minden lehetséges "je"-használat példajaként, paradigmajaként, figurajaként funkcionálhat (amiként a *prosopopoeiae* gyakorlata működött az antik iskolában). Ugyanakkor az ÉN ödipálisan fixált jelöltje mint apáról fiúra öröklődő "moi" a legkevésbé saját, sokkal kevésbé, mint a nőé, aki nevet vált (apa/férj).

A metonimikus/metaforikus alapvető kettősségét (vagyis normális összefüggését) tükrözi az "organikus eredetű" afázia két fajtájának híres jakobsoni leírása: az egyik a metonímiára (az "eltolásra") és a szintagmatikus mozgásra képtelen, a másik a metaforára (a "sűrítésre") és a paradigmatiszikus mozgásra.³⁷

A mély és körültekintő peirce-i jelelmélet két alapfogalma is megfelel ennek a kettősségnek: az index explicit szabályként tartalmazza a metonimikus műveletet, amiként az ikon a metaforikus. De, mint Peirce oly akkurátusan demonstrálja, igazából csak kevert jeltípusok vannak, az ikon és az index sem nélkülözheti a szimbolikus műveletet – hogy ne csak az ujjat nézzük, ha a holdra mutat.

Lacan számára a metonímia "betű szerint" azonos a "vágy valami másra"³⁸ örök vágyával. "Ezért [a metonímia] »perverz« rögződése a jelölőláncnak éppen a felfüggesztődési pontjaihoz, ahol a (fedő)emlékkép rögzül és a fétis izgató képe kimerevül/megkövül".³⁹

A metaforikus és metonimikus **együttes mozgása** egészesleges változatainkban, a prozopopoétikus és metaleptikus láncokban figyelhető meg jól. Pl. gazdagon meghatározott, de közvetlen viszonyba nemigen kerülő jelölők azonosítása (kopulációja: S est S'): "Templom a természet" ("Baudelaire"), "Az igazság nő" ("Nietzsche"), "Minden víz" ("Thalész").

A "nagy", "örök" metaforák egyszersmind nagy metalepszisek. "A tudás hatalom." (Vagy fordítva?) "Az idő pénz." (Vagy fordítva? Minél köznyelvibb – közhelyesebb –, annál inkább érvényes rá a **megfordíthatóság**: A = A.

E két egészesleges trópus dominanciája a nyelv- és retorika-felfogások különbségeit is megalapozhatja. Retorikai előadásaiban Nietzsche két nagy hagyományt állít szembe egymással: "Itt [Schopenhauernél] az egyes személyiség az igazán hangsúlyos, a rómaiak értelmében, Kantnál pedig az értelem dolgainak szabad játéka, a görögök értelmében."⁴⁰

A túlnyomóan metaleptikus szignifikációban érzékelt patológus (skizoid) az, hogy a rendezőelvek, a kódok hierarchiáját hárítja, teszi esetlegessé és egymásnak mellérendeltté. A skizó elszáll a metaforával, és ott marad. Lép nyolc metonimikusra és ott marad. Nincs olyan nagy centrális instancia, jelölő(komplexum), dinamikai aggregátum, amely folyamatosan magához rántaná a szignifikációt A prozopopoeia az ellenirányú művelet, a paranoid centralizáció. A mágia, varázslás, átok stb. – a legtipikusabban prozopopoétikus aktivitások – erősen használ-

³⁷ "Az afázia nyelvi tipológiája". In: Jakobson 1972. 204-226. o.

³⁸ "L'instance de la lettre..." *Ecrits*, 167. o.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Friedrich Nietzsche: "Retorika". In: Thomka Beáta, szerk.: *Az irodalom elméletei* IV. Jelenkor, Pécs, 1997. 7. o.

ják a metalepszist. Az átok veszélyessége igazából nem abban van – ezért a definíciók kauzalitásra építő magyarázatai –, hogy egy genetikai racionálét mint perpetuált metonimikus láncot (melynek általában két végpontját adja meg a trópus literálisan) mint egészet, vagy elemét tekinti rossznak, katasztrofálisnak, hanem rögzítettségét, determinizmusát. Minél inkább rögzülnek a metaleptikus útvonalak, annál valószínűbb, hogy egy masszív prozopopoéta beszél, és a metaleptikus viszony megfordítható.

De az a lánc, amelynek csak két végpontját adták meg, de nem világos (a metalepszis Quintilianus szerint is "obscurus"), vagy tiltott az őket összekapcsoló oksági vagy tropológiai kapcsolat – bizonyos értelemben alternatív prozopopoeia. A prozopopoeia pedig korlátozott metalepszisnek tekinthető, amelyben a lokális trópusok esetleges sokfélesége és sokrétűsége ellenére van egy abszolút szabály: minden szignifikációs mozgás afelé kell hogy tartson, hogy egy végső, totális ÉN (moi) legyen az alanya és a tárgya (*its subject*, ahogy az angol⁴¹ tömören mondja). – A történelem fogalma persze csak úgy lehetséges, hogy olyan szubjektumokat és (id)entitásokat működtetünk (beszéltetünk) a minden emberi egyedet megelőző, meghatározó és túlélő nyelvben, amelyek az egyes ember életét időben jóval meghaladó élettartamúak. És minden alany első dolga, hogy jól érezze magát...

A szintagmatikus tengely linearitása, az, hogy még a legegyszerűbb dolgokat sem tudjuk egyszerre kimondani, természetesen sine qua nonja a nyelvnek, ugyanakkor ez a linea távolról sem egydimenziós. "Miként a nyelv szintagmatikus aspektusa a közvetlen és közvetett összetevők bonyolult hierarchiáját mutatja, a paradigmatis elrendezést is többszörös rétegzettség jellemzi."⁴²

A **túlnyomóan metaforikus-prozopopoétikus** jelentéstermelési mód hajlamos a szintagmatikai tengely elgörbítésére, körbezárására. Ez automatikusan következik a paradigmatis nyitottságból (a sűrítettségéből és túldetermináltságból). Minél inkább így van ez, annál inkább nő a metonimikus-metaleptikus műveletek jelentősége.

Műfaji előírásuk szerint ilyenek a krimi vagy az erotikus irodalom. A gyilkos személyének azonosítása vagy a szexuális aktus realizálása a szöveg egészét szervezi, és nem csak narratív vagy modális szinten, hanem a lokális metaforák szintjén is. Az egyetlen helyes megoldás műfaji előírása azt követeli az esztétikailag igényes szövegtől, hogy minden olvasó számára ellehetetlenítse egyetlen biztos megoldását. A megfejtés/lelepleződés/beteljesülés katartikus értékét az elébe tornyosuló akadályok növelik. Ez bizonyos fokig a libidinális megszállások traumatikus szerkezetét modellálja. A transzcendentális jelölt mintegy feketelyukat képez a szimbolikus térben: azáltal vonja ki magát a jelölők játékból, hogy nyilvánvalóvá, természetessé, egyetemessé, észrevétlenné – tudattalanná válik. Ha az efféle narratívában felbukkan valami epizodikus, "lényegtelen", szubliminális, akkor valószínűsíthető, hogy a transzcendentális jelölttel összefüggésbe kerülő jelölőmozgások részét fogja képezni. Ez okozza a paradigmatis tengely nyitottságát: a helyettesítési lehetőségek nagy tömege kapcsolódik néhány szintagmatikai művelethez, de a lehetséges permutációk száma így is magas, vagyis a legártatlanabb metonímia is exponenciálisan növeli a metaforikus feldúsulás mértékét. Ám mivel egy és ugyanazon szöveg az elrejtés közege és az egyetlen biztos megoldás garanciája, a tropológiának állandóan ellenirányú műveleteket kell végrehajtania.

⁴¹ Prozopopoiétikus (re)literalizálás: 'az angol ember'. Metaleptikus (re)literalizálás: 'az angol nyelv'. Ez utóbbi természetesen alternatív prozopopoeia: a nyelvet antropomorfizálja. Az előbbi pedig az embert nyelviesíti: a jelölő mindig a jelölt vudubabája. A háborús hisztériára való érzékenység: a retorikai tú fizikai lándzsává változtatásának technikája. A csúfnévre való érzékenység: (tulajdon/köz)név abúza mint a tulajdonos/közösség elleni, tettelességet provokáló hadüzenete. A kitüntetett jelölők megsemmisítésére vagy illegitim kontextusba helyezésére ('meggyalázására') való érzékenység: zászlóégetés, jelképes tárgyak széttörése stb.

⁴² Jakobson 1972. 196.o.

Hasonló strukturális effektust produkálhatnak a hipertextus és a számítógépes intertextus egészére irányuló műveletek, mint pl. a keresőgépes (search engine) keresés. Ez utóbbi elgondolható úgy is, mintha egy roppant méretű könyvtár minden egyes szava, mondata és ezek kapcsolata stb. indexálva lenne. A hipertextus elsődleges definitív mozzanata nem is annyira a direkt, tudatos, explicit linkelés – ez inkább az interaktív pedagógia nagy problémája (hogyan az egymáshoz rendeltség pusztán ténye kötelezően előírja-e az egymáshoz rendelés műveleti szabályait is, hogy uniformizál-e vagy kreativitásra sarkall) – hanem a lehetséges kapcsolat(mód)ok iszonyatos expanziója. Ha pl. azt írom be a Google keresőjébe, hogy *+rhetoric* +psycholog* +prosopopoeia +metalepsis*, akkor több százmillió dokumentum szóról szóra történő átvizsgálása után, tíz másodperc alatt felsorolja azokat a szövegeket, amelyekben a fenti négy szó mindegyike benne van. Az "információs robbanás" metafora talán nem túlzás.

A jövő tudományossága – egyfelől – az egyre növekvő specializáció és tematikus proliferáció irányába megy el. És minél inkább ezt teszi, annál inkább szükség lesz arra – másfelől –, hogy ezek a (már a szomszéd tudományterületről sem látható) tudások integrálódjanak egy olyan diskurzív térbe, ahol mindenki által használhatók. Ez utóbbi feladathoz valószínűleg egy újfajta segédtudomány szükséges, amely csak a kutatásokat kutatja, és különböző szempontokból rendszerezi. Az internet szövegüniverzuma és a kifinomult search engine használat ennek nélkülözhetetlen technológiája lesz.

Ez a technológia alapvetően metaleptikus (ld. később a Smyth-tanulmányt).

Az emberi-nyelvi megértés mindig metaforikus-prozopopoétikus, de sosem lehet kizárólag az. Goethe *Wahlverwandschaften* [tkp. 'cserebomlások', azaz *Vonzások és választások*] c. művének címadó – Goethe így mondaná – "szimbólumát" ekként tárgyalják szereplői:

"– Csak egy hasonlat zavart meg és vitt tévútra téged – mondta Eduard. – Itt persze csak talajról és ásványról van szó, de az ember igazi Narcissus: szívesen tükröződik mindenben és magát teszi meg az egész világ háttérévé.

– Úgy van – folytatta a kapitány –, így kezel mindent, amit önmagán kívül talál; bölcsességét és balgaságát, akaratát és szeszélyét odakölcsönzi az állatoknak, a növényeknek, az elemeknek és az isteneknek.

– Minthogy nem akarlak benneteket – felelte Charlotte – túlságosan messzire csábítani attól, ami pillanatnyilag érdekel, nem tudnátok-e egészen röviden felvilágosítani, voltaképpen hogyan is kell értenünk ezeket a rokonságokat?"

Miért is lehet a szellemi frissességére és retorikai mozgékonyására láthatólag igen kényes Fábri Sándor állandósított szlogenje a "Beethoven a zene Mozartja" mondat. A legszembetűnőbb hatás, hogy szintaktikailag a legtipikusabb metaforaszerkezet, de szemantikailag nem: a hasonlító és a hasonlított, a "jelleg" és a "hordozó"⁴³ ugyanannak a paradigmának az eleme. Az etabliozott, (kvázi)episztémikus nyelvhasználatok (a tudományostól a zsurnalizmusig), melyek a "Beethoven a zene Napóleonja" vagy "Kierkegaard a filozófia Mozartja" típusú metaforákat nagy mennyiségben forgalmazzák, ezt a mondatot nonszensznek érzékelik. Lényegében ez így is van. A "zene" paradigmájának két talán legrepresentatívabb figurájáról van szó, s ennyiben a szóban forgó álmetafora szemantikai zárvány. Másfelől e struktúra *formálisan* produktív: számos olyan értelmezési keretet lehet adni neki, amelyben a mondat értelmes.

⁴³ I. A. Richards rendkívül alapos *The Philosophy of Rhetorics* (Oxford UP, London, 1936) c. munkája különíti el a metafora két alkotórészét, melyek mindegyike hozza magával a kontextusát, s ezek összetett tranzakciója a metafora. Gilbert D. Chaitin *Rhetoric and Culture in Lacan* (Cambridge UP, Cambridge, 1996) c., szintén igen alapos és jól tájékozott monográfiája szerint Lacan (szokás szerint különösebb hivatkozás nélkül) erősen épít Richards bizonyos meglátásaira (amiként Cassirer is formatív számára, csak nem hivatkozik rá).

(Pl. minden olyan tézis cáfolataként-helyesbítéseként, amely Mozartot "a zene [valamije]"-ként értelmezi – használatának persze leginkább akkor lenne értelme, ha a helyesbített köz-hely lenne.)

Ha a rendszerelméleti és jelentéselméleti korlát fogalmi homonímiája által létrehozott metaforát elkezdjük működtetni, metaleptikus/prozopopoétikus interferenciában tartani, először is a figyelmünk változik meg.

Metalepszis

Az irodalom tanulmányozása során négy különböző – többé-kevésbé összefüggő – metalepszis-fogalmat különíthetünk el: 1. *távolsági*, amelynél az ok és okozat távolsága – vagy a kimondatlan tropologikus lánc hosszúsága – a definitív (Quintilianus, Peacham) 2. *megfordítás*, amely ok és okozat, jelölő és jelölt, jel és dolog, korábbi és későbbi stb. felcserélését érti rajta elsősorban (Nietzsche, Bloom, de Man). 3. *alluzív*, amely egy szöveg, stílus általános alluzivitását, többszintű tropologizáltságát jelenti (Fletcher, Hollander) 4. *diegetikus*, amely két elbeszélői szint egymásba érési pontjaként érti (Genette).

A **szinekdoché** visszafelé fejt fel a "logikai"⁴⁴ szubszumpciót, mely a végképp megszilárdult metaforának, magának a főnévnek a rejtett retorikai eljárása.⁴⁵ A rejtett persze azonos a túl nyilvánvalóval (az ellopott levél üzenete a feladónak⁴⁶): a definitív "pars pro toto" szintagma például egészek és részek egy eleve strukturált rendjének előfeltevését is közvetíti. "Ha a szónok – mondja Nietzsche – »hajó« helyett »vitorlát«, »tenger« helyett »hullámot« mond, akkor ez *szinekdoché*", csakúgy, ahogy a kígyóra mondjuk, hogy "serpens, a csúszómászó; de miért nem hívják serpens-nek a csigát is?"⁴⁷ A szinekdoché ebben a visszafelé felfejtésben csupán egy-két lépcsőfokot tesz meg. Hiszen **metonímia**. A metonímia lokális trópus, amennyiben egy közeli (időbeli, térbeli, logikai, rendszertani stb.) eltolást/áttételt⁴⁸ végez – vö.: "érintkezésen alapuló névátvitel" – a (vagy valamely) szintagmatikai tengelyen.

A metalepszis viszont egy **hosszabb kauzális vagy/és szignifikációs lánc** kezdő- és végpontját nevezi meg, vagy utal rá. (A szó tkp. 'helyettesítés'-t jelent.)

Nietzsche egy retorikai előadásában a metonímiát **ok és okozat felcseréléseként** (helyettesítéseként) határozza meg – amiként egy másik fogalomhasználati hagyomány a metalepszist. (Alias *transumptio*. Pl. Paul de Man vagy Harold Bloom.) Nietzsche metafizika-kritikájának egyik legfontosabb, állandóan visszatérő eleme az az érvelési séma, amely volta-képp azonos a metonímia alapműveletéről mondottakkal: "Azt mondjuk, hogy »keserű pohár«, ahelyett, hogy »keserű érzést kelt bennünk«; »a kő kemény«, mintha a kemény valami más volna, mint saját ítéletünk. »A levelek zöldek.«" E két utóbbi példa roppant érdekes, és

⁴⁴ Az idézőjel hadd utaljon itt Arisztotelész *Organon*jának sokat vitatott "ontológiai" problémájára a nemek természetességéről, de a szó későbbi előfordulásainál már elhagyom.

⁴⁵ Vö.: "Önmagában és kezdettől fogva, a jelentésére vonatkozóan azonban minden szó trópus. A valódi történet [Vorgang] helyett egy időben szétfoszló hangképet tüntetnek fel: a nyelv sohasem fejez ki valamit tökéletesen, hanem csupán egy számára szembeűnőnek látszó jegyet emel ki. [...] Egyoldalú észlelés következik be egész és teljes szemlélet helyett. [...] A metafora a nem megjelölésében mutatkozik meg, a genus grammatikai értelemben a nyelv luxusa, és szintiszta metafora" stb. Nietzsche id. mű 22-23. o.

⁴⁶ Ld. Jacques Lacan: "Szeminárium Az ellopott levélről". In: Kiss A. A.–Kovács S. sk.–Odorics F., szerk.: *Testes könyv* II. Ictus, Szeged, 1996.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Verschiebung/Übertragung.

természetesen merőben más, mint az első. A "keserű pohár" minden paradigmában hibátlan példa a metonímiára, ám "a kő kemény" vagy "a levelek zöldek" kijelentések minden normális retorikában éppen hogy a referenciális, a nem-figuratív legevidensebb példái lennének. Úgy tűnik, Nietzsche számára minden minőségjelzői proposíció (ítélet) metonimikus, amennyiben a minőséget a grammatikai alanynak tulajdonítja és nem a beszélő alanynak. Az általános nyelvhasználat (vagy a kopula?) pedig éppen ezt teszi. A filozófus (vö. Kant, Wittgenstein) a helyes szabálykövetés kritikáját adja. Nietzsche számára éppen hogy egy ítélet "empirikus általánossága" (Kant) serkent kritikai készenlétre.

A voltaképpeni probléma persze az, hogy a grammatikai (retorikai, narratív stb.) szerkezet automatikusan meghatározza-e a gondolkodás szerkezetét. (S ha igen, a nagy gondolkodók, szerzők, vagy, mint Bloom mondja, "erős költők" átírják-e a nyelvet.) Esetleg lehetséges-e olyan álláspont, ahonnan – ha osztjuk is a szóban forgó nyelv- és ismeretkritikai megfontolásokat, mindez fölösleges szubverciónak tűnik számukra. Ebben az esetben "A kő kemény" mondata valahogy így hangzanék: "Azt a képzetet, amelyet mindközönségesen a »kő« névvel szoktunk illetni, ítéletem olyan minőséggel ruházza fel, amire interszubjektív nyelvi gyakorlatunkban a »kemény« jelzőt szoktuk használni, de távolról se higgyétek, hogy azt hiszem, hogy ezzel a köre magára, a magánvaló dologra vonatkozó objektív és abszolút igazságot véltem volna kimondani, *in summa*: az történt csupán, hogy újabb és újabb metonímiákat kapcsoltam az eddigiekhez, ezeket *via metaphorae* hierarchizáltam" stb.

És nagyjából éppen ez lenne az, amit Lacan "point de capitonnak" (kb.: steppelésnek) nevez: azok a kölcsönösen (f)elismert szignifikációs pontok, ahol a szubjektumok "lebegő" jelölőfolyamatai (és diffúz tapasztalati világa) rögzítődnek.⁴⁹ Az ítéletek kölcsönössége és szabadsága a lényeges itt, és ennyiben igaza van Nietzschének, hogy maga a formális szabály általános érvénye az, ami megtévesztő, tehát kritizálandó. De ugyanezt teszi Wittgenstein is, aki megkülönbözteti az "ez a tárgy piros" és az "ez a tárgy szép" eseteit, és szintén igaza van.

A metalepszis ("Süllyed a hajó – átkozott legyen az erdő, amelyben az árboc fája nőtt") definíciójában bizonytalankodnak a retorikák. A logikai magyarázatok stílusában ilyesmiket mondanak: egy jelenvaló okozat egy **távoli okkal** történő összekapcsolása, olykor hosszabb kauzális láncokon át. Egy másik magyarázattípus szerint egy hosszabb tropológiai – elsősorban metonimikus – lánc metaforikus sűrítéséről van szó. Valószínűleg ez alapján érthetjük Quintilianus definícióját is, aki szerint a metalepszis "váltás/átmenet egyik trópusból a másikba", olykor hosszabb asszociációs láncokon át.

A logikai megközelítés igen hasonló ahhoz, amit Arisztotelész enthümémának nevez: "valószínű tételekből és jelekből való következtetés"⁵⁰. Később és főként: olyan szillogizmus, amelynek egy vagy több premisszája – esetleg következtetése – implicit. Mint azt Ong hangsúlyozza, az enthüéma érthetőségének feltétele, hogy a tacit elemek közös előfeltevérendszer mozgósitának, "melyet manapság tudattalannak neveznénk".⁵¹

Retorikai megközelítésben az ennek nagyjából megfelelő elemi eljárás az ellipszis. Az ellipszis kihagy egy – logikus/szokásos – elemet egy szintagmatikai sorból. A metalepszis elemek sorát hagyja ki.

Peacham, a nagy angol retorikus definitív példája: "Vergiliusnál a kalászok az aratásokat jelentik, az aratások a nyarakat, a nyarak az éveket."⁵² A ki nem mondott elemek lánc

⁴⁹ Ez kevésbé áll a késői Lacan elképzeléseire, aminek oka a "szubjektum" fogalmának sok tekintetben komoly átváltozása, mely a "Római beszéd"-ben (1953) még a "teli beszéd" alanya (szemben a "kis *m* tárggyal", az "üres beszéd" helyével), "A szubjektum szubverziójá"-ban pedig már egy teljesen imperszonális

⁵⁰ Ld. *Organon. Első analitika*. 70 A. Akadémiai, Bp. 1979. 377. o.

⁵¹ Walter J. Ong: *Rhetoric, Romance, and Technology. Studies in the Interaction of Expression and Culture*. C[ornell]UP, Ithaca, 1971. 12. o.

⁵² Idézi Richard A. Lanham: *A Handlist of Rhetorical Terms*. UC[alifornia]P, Berkeley etc., 1991. 99. o.

lokális trópusok sorozata. Ez természetesen lényegileg befolyásolja desiffírozhatóságát, egyértelmű megfeleltetések rendszereként való olvashatóságát.

"A logikai" és "a retorikai" különbsége⁵³ nagy hagyományú témájának egyik sokat vitatott változata irodalom és filozófia megkülönböztetése. A már említett Rorty-íráson kívül ez Habermas egyik központi problémája *A modernitás filozófiai diskurzusában*. Habermas elismeri, hogy mind a mindennapi nyelv, mind pedig a specializált nyelvek teljesen át vannak szöve a legkülönbélebb retorikai elemekkel, sőt, még a probléma-megoldó kapacitást sem tagadja meg tőlük, mindazonáltal szerinte elemi hibát vét az, aki elemzésükkor ezekre mint önreferens és világ-feltáró eljárásokra koncentrál, ugyanis csak a poétikai kifejezőmódban van jelen tisztán ez a fajta retoricitás. A többi szövegtípus azonban egyszerűen más előfeltétel-rendszert támaszt önnön megértésének kulcsául, ezért bármely más szövegtípushoz a poétikaival szemben alkalmazott elemző eszközökkel hozzányúlni elemi hiba. Habermas elsősorban Nietzschevel, Adorno-Horkheimerrel, Heideggerrel, Derridával, Bataille-jal és Foucault-val foglalkozik, mint akik a modernitás beteljesítenetlen projektumát idejekorán próbálták a másvilágra küldeni. Szerinte az említett szerzőknél az ész kritikája oly radikális, hogy önnön erőfeszítéseiket aknázzák alá általa. Az ész(kritika) szükségképpen önreferenciális: magát a kritikát éppúgy megtámadja, mint a kritizáltat. Ennek felismerése és megoldási kísérlete mindig azzal fenyeget, hogy magának a racionális diskurzusnak akarnak véget vetni, s vele a felvilágosodás pozitív örökségének, és akkor jaj nekünk. "Ha valaki az ész radikális kritikáját áttolja a retorika területére, hogy eltüntesse az önreferencialitás paradoxonait, egyúttal kicsorbítja magának az észkritikának az életét."⁵⁴

A mágikus, okkult, misztikus világképek mindent jelnek ("szimbólumnak", tkp. retorikai viszonyoknak) tekintenek. Egy bolygó hatása az asztrológiában pl., klasszikus módon legalábbis, nem úgy képzelendő el, mint valamiféle – "a tudomány jelenlegi állása szerint" ismeretlen – fizikai erő valamiféle bevésődése egy a Földön éppen megszülető emberi testbe. A kauzalitás természettudományos fogalmi és logikája szerint ez téves, vagy ellentmondásos, vagy értelmetlen, stb. *koncepció*, bármily plauzibilis is Jung észrevétele, miszerint a századfordulós patográfiák nagy előszeretettel használták az elektromosság, a magnetizmus és a radioaktivitás frissen felfedezett fizikai jelenségeit, hisz néhány igen fontos jegyükben ("tulajdonságukban") megegyeztek a mana (telepátia, rontás stb.) ősi és meglehetősen általános képzeivel. A bolygó hatásának időpontját (egy emberi testnek egy másik emberi testből való kibújásának pillanatát) nehéz "logikusan", "ésszerűen" elgondolni: miért nem hat egy bolygó már korábban, a magzatra? A hatás akadályai nem lehet anyagi: a bolygó mindenkor érvényesíti, tehát akkor is, ha az ember a Föld neki éppen láthatatlan féltekéjén születik meg. Hacsak az anyaméh (a hisztéria szó eredete) nem rendelkezik ezzel a hatással szembeni védőképességgel. – Minden egyéb esetben a bolygónak tkp. ismernie kell a "születés" szó jelentését – és a szimbolikus univerzumot –, hogy "tudja", mikor kell kifejtenie hatását.

De mégiscsak fordítási kérdésnek látszik ez. Abban aligha van különbség – mondjuk – Püthagorász, Pico della Mirandola, Kant és Einstein között, hogy a természetet Isten könyveként olvassák. Csak mások a betűk, a szavak, a grammatika, a stílus. És a metafora literális: Galilei pl. az alapvető fizikai jelenségek zárt listáját az isteni nyelv ábécéjeként próbálta érteni.

⁵³ "In the history of Western philosophy, the philosophy of language was invariably based on logic rather than rhetoric." Murray, E. L.: "The significance of rhetoric in human science research". *Journal of Phenomenological Psychology*, 15 (1984), 169-196. Lásd a témáról "Filozófia és irodalom" c. írásomat (*Jelenkor*, 1999/2.)

⁵⁴ *The Philosophical Discourse of Modernity*, MIT Press, Cambridge, 1987. "Excursus on Leveling the Genre Distinction between Philosophy and Literature", 185. o. skk.

Aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet. – A "távolsági" metalepszis definíciója helyett. Mondhatni: explicite világnézetet implikál. A fentihez hasonló, de talán diskurzívabb – és kínai – változatban: "Egyél valami finomságot, boldog leszel egy percre; házasodj meg, boldog leszel egy napra; ültess egy kertet, boldog leszel egy életre."

Rejtő Jenő gyakran alkalmazott retorémája: ha Gorcsev nem tesz valami apróságot, akkor teljesen másként alakul Vanek úr és ennek következtében a Francia Idegenlégió története, és persze elbukott volna egy jobb sorsra érdemes afrikai köztársaság szabadságharca is, melyet egy francia márki vezet, akinek gyönyörű szép lánya, Anette... És mindez csak ezen az apróságon múlott (*A tizennégy karátos autó*). Vagy: (börtönben) "És ön miért van itt?" "Mert a galaci révkapitány kigyulladt a jelenlétemben."

Alapvető struktúrák morfológiai hasonlósága egy újfajta ornamentikus mozgásra készítheti a metaleptikus közhelyeket. "Ajándék lónak ne nézd a fogát" – ezt ma már alig hallani; ehelyett "túrós a háta". "Ha kedd, akkor valami búzlik Dániában."

"Hol szabad vagyok, ott van Róma." – Újabb csavar az "*Ubi bene, ibi patria*" mondaton. Ez utóbbi, bármily egyszerű is a képlete, mégiscsak csavar, hiszen a haza fogalmában elsősorban a véletlen/a sors döntéseként előállt helyzet van benne: a hazájába beleszületik valaki, nem választja. Ehhez képest csavar az "ahol jó, ott a hazám". A másik példa két metonimikus mozgást is elindít: *jó – szabad* és *haza – Róma*.

Angus Fletcher egy szöveg, stílus, modalitás, nyelvezet **alluzivitását** – "szignifikációs sikamlósságát" (saját terminológiámban) – nevezi metaleptikusnak.⁵⁵

A szubjektum éppúgy alá van vetve a szimbolikus értékmodelljének (Saussure–LéviStrauss), mint a jelölők. A (személy)tőzsdei stratégiákban nyilvánvalóan vannak rövidebb-hosszabb ideig jól működő és nyereséget biztosító stratégiák, ám a mögötte húzódó koncepciók (a nyerő stratégiák magyarázatai) nemritkán simán falszifikálhatóak, legtöbbször pedig verifikálhatatlanok, "egyszerűen" a rendszer roppant komplex volta miatt. Ettől függetlenül azt kell feltételeznünk, hogy vannak helyes intuíciók, hiszen a nyerő stratégia definitíve helyes: a befektetési módozatnak és a konstans nyereségnek valamiféle kauzális összefüggésben kell lennie még akkor is, ha nem látjuk át.

Ez alapján pszichoanalízis szabad asszociációs technikájának, ill. egyáltalán: a beszédkúrának a sikere – vagy sikertelensége – jól magyarázható, függetlenül attól, hogy milyen elméletek és feltevésrendszerek próbálják racionalizálni. A könnyebb aktuálneurózisok esetében a folyamat szinte gépszerű: jól kipuhatolható a "trauma", a patogén zárvány, és ha a páciens egy gyakorlott lelki beszélgetővel (analitikus) eleget beszél-reflektál róla, akkor úgyszólván semmi sem menti meg a gyógyulástól, vagy legalább a javulástól.

(Megfordítós metalepszis)

Az sem véletlen, hogy Harold Bloom hatásizony-elméletének hatodik, döntő ratio-ja, az apophrades valójában metalepszis. Az apophrades az "ephebosnak", a "megkésett" költő-utódnak az a retorikai stratagémája, hogy a nagy költőelőd hatását saját hatásként tüntesse fel, mintegy felcserélve az előd-utód, befolyásoló-befolyásolt, mester-tanítvány (és Bloomnál jellemző módon apa-fiú) viszonyokat.

⁵⁵ Angus Fletcher: *Allegory. The Theory of a Symbolic Mode*. C[ornell]UP, Ithaca, 1964. 241. o.

Bloom maga is szolgál példával, elmélete természetesen önreferens. "Közel negyven éve kezdtem tanári pályámat, olyan egyetemi környezetben, melyet T. S. Eliot nézetei uraltak; olyan nézetek, melyek dühítettek engem, s amelyek ellen olyan erőteljesen küzdöttem, amennyire csak tudtam."⁵⁶ Bloom megszállottja az angol romantikának, Eliot bizonyos értelemben megvetette őket, és sikeresen megteremtette saját őseit: az addig marginális angol metafizikus költők és Donne hatása az angloamerikai irodalomban Eliottal kezdődik.

Eliot: "Kikerülhetetlen tény, hogy az új költő kapcsolódik a múlthoz, vagy igazodik hozzá, de ez nem egyoldalú jelenség (...) A már meglevő művek egymás között ideális rendet alkotnak, ezt módosítja, ha új (igazában új) műalkotás iktatódik soraik közé." A problémát persze sokan tematizálják, csak néhány kiragadott példa: Nietzsche: "*Historia abscondita*. - Minden nagy embernek visszaható ereje van: a kedvéért ismét mérlegre tétetik az egész történelem, s a múlt ezernyi titka búvik elő rejtekhelyéről – az ő napfényére." Borges: "...minden író maga teremti meg előfutárait. Műveivel módosítja múltképünket, amint a jövőnk is megváltoztatja." Barthes: "Flaubert-nél a virágzó normand almafák azok, amelyeket Proust alapján olvasok. Ízlelgetem a formulák hatalmát, az eredetek felcserélődését, azt a feszeltséget, mellyel a későbbi szövegből előkerül a korábbi szöveg." Stb.⁵⁷

performatív erő	alapretoréma	pszichoanalitikus megfelelő
clinamen	irónia	reakcióképződés
tessera	szinekdoché	átfordulás
kenosis	metonímia	regresszió
daemonization	hiperbola	elfojtás
askesis	metafora	introjekció
apophrades	metalepszis	projekció

"As tropes of contraction or limitation, irony withdraws meaning through a dialectical interplay of presence and absence (clinamen), metonymy reduces meaning through an emptying-out that is a kind of reification (kenosis), metaphor curtails meaning through the endless perspectivizing of dualism, of inside-outside dichotomies (askesis). As tropes of restitution or representation, synecdoche enlarges from part to whole (tessera); hyperbole heightens (daemonization); metalepsis overcomes temporality by a substitution of earliness for lateness (apophrades)."⁵⁸

Starving back feedback. Közismert, hogy a hírhedt amerikai *keep smiling*-nak pozitív hatása van a lelkiállapotra. A "facial feedback" elmélete szerint az érzelmek és az arckifejezések közötti korreláció olyan szoros, hogy nem csupán egy egyirányú kauzalitásról beszélhetünk. Több kísérlet igazolja, hogy az arckifejezés nem csupán passzív automatizmusként kifejezi, de módosítja, sőt generálja is az érzelmeket.⁵⁹ Ez megegyezik azzal, amit Nietzsche metonímiának, de Man metalepszisnek nevez (az ok felcserélése az okozattal). Az, hogy a mimikai visszajelentés az érzelmeknek mind az intenzitását, mind a minőségét meghatározza, segít az orvostudomány nagy metafizikai dualizmusát újragondolni: az oki/tüneti megkülönböztetésről van szó, mely a hegel lényeg/jelenség oppozíciójának édestestvére.

⁵⁶ Harold Bloom: *The Western Canon*. Riverhead, New York, 1995. 483. o.

⁵⁷ Roland Barthes: *A szöveg öröme*. Osiris, Bp., 1996. 96. o.

⁵⁸ Harold Bloom: *A Map of Misreading*. 95. o.

⁵⁹ Ld. Rita & Richard Atkinson–Edward Smith–Daryl Bem: *Pszichológia*. Osiris–Századvég, Budapest, 1995. 321-322.o.

Alighanem ugyanezzel a problémával áll szemben a kognitív pszichológia, amikor a megismerés és az érzelmek viszonyára irányuló meglehetősen kiterjedt kutatások ellenére sem sikerült máig tisztázni a legalapvetőbb kauzális viszonyokat. A hangulatbetegségek és a kognitív teljesítmény nyilvánvaló összefüggéseket mutat, de a különböző elméletekkel és vizsgálatokkal foglalkozó érvek és ellenérvek mintha a klasszikus tyúk-tojás-probléma szerkezetét mutatnák.⁶⁰

Természetesen ugyanez a probléma nyelv és gondolkodás viszonyának (ha viszony) nagy hagyományú filozófiai problémája. Az egyik végletet talán Wittgenstein *Tractatusa* és a Bécsi Kör felfogása képviselik⁶¹, akik a kettőt azonosítják: "a nyelvi kifejezések mellett nem lebegnek még »jelentések« is előttem: a nyelv maga a gondolkodás közege". A másikat a platonizmus, noha Platón maga nem mindig konzekvensen nyilatkozik a kérdésben.⁶² És mindkét gondolkodásmódnak ugyanazt a problémát kell megoldania, amikor arra kell válaszolnia, milyen viszonyban áll a nyelv az érzékeléssel, az érzékelés a világgal stb.

Érdeemes e két hagyományt (nominalizmus/realizmus stb.) együtt olvasni; belegondolni pl. abba a jelentéstani megfordításba, amit Berkeley és egyáltalán az ismeretek "empirista" elgondolása jelent, mondjuk egy német romantikán iskolázott olvasatban: létezni annyi, mint érzékel(ve len)ni, (el)beszél(ve len)ni. Lenni annyi, mint ismételve/iterálva/reprezentálva létezni. A híres schopenhaueri tézis, hogy minden oroszán ugyanaz az oroszán, ennek a reprezentációs hasadásnak a hiányát jelenti. Berkeley (Kant, Husserl, Heidegger) alapján az oroszán azért örökkévaló, mert nem tud saját haláláról.

A beszélő alany (ember) etikai kérdése: ki beszél, amikor egy mondat alanya nem az az ember, aki éppen beszél? Ha pl. "az" oroszán egy proposíció alanya – mint pl. ezé a mondaté –, szóhoz jut-e. A tudatos beszélő, a kognitív egő (ami az ember és az oroszán nem), az énoncé alanya mindig megképzí a tudattalan hallgatót, az érző lényt (ami az oroszán és az ember is), az énonciation alanyát.

A megismerésnek a nyelv által lehetővé tett módozata az evolúció egy új, sokkal gyorsabb szintje, amely az addigi evolúciós léptékhez képest jóval virulensebb, úgyszólván azonnal ezerszámra hoz létre új generációs túlélőgépeket – évezredek át (és ma is) élő mitológémáktól, mesemotívumoktól és "nemlétező" lényektől kezdve a még gyorsabb evolúciós léptékű mesterséges intelligenciáig. Ám a megismerés magának az evolúciónak a megértése. Hegel úgy mondaná/mondta/mondja: önreflexív. Lacan úgy: a tudattalan a másik beszéde.

"Erős vár a mi istenünk". – Talán nem véletlen, hogy a metalepszis említett két használati módjának összemosódása egyúttal a figura és a trópus fogalmai összemosódásának a példája is. E sorok írója (ki nem részesült vallásos nevelésben) amikor gyerekkorában megpillantotta a feliratot egy meglehetősen várszerű ornamentikával díszített templomon, először bizony úgy értette, hogy e templom hívei az erős vára(ka)t istenítik. De ez nem tűnt valószínűnek, nyilván átvitt értelemben kell érteni. Úgy, hogy "a mi istenünk erős vár". Tehát nem egy valóságos vagy szimbolikus erős vár az istenük, hanem fordítva, az istenük (olyan számukra, mint egy) erős vár; ez nyilván istenüknek (csupán) egy (noha kiemelt) attribútuma. Ám az inverzió ("a

⁶⁰ Ld. Michael Eysenck–Mark Keane: *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997. 485–518. o.

⁶¹ Sok tekintetben persze számos különbség mutatható fel közöttük. pl. Paul Engelmann szerint "ő is [ti. Wittgenstein], csakúgy mint azok [a logikai pozitivisták], elválasztja azt, amiről beszélhetünk, attól, amiről hallgatunk kell. A különbség mindössze annyi, hogy azoknak nincs miről hallgatniuk."

⁶² Közismert a szofista retorikákkal szembeni bizalmatlansága, mely olykor magával nyelvvel szembeni bizalmatlanságként jelenik meg az argumentációkban. A platóni ontológia is igyekszik távol tartani a tiszta idealitást a zavaros nyelvi materialitástól. Ugyanakkor egy levelében pl. a gondolkodást a magunkban beszéléssel azonosítja.

mi istenünk erős vár" helyett "erős vár a mi istenünk") úgy lesz az oda-vissza felcserélhetőség, az A=A "figurája" A=B helyett. A szó szerinti és átvitt közötti.

Nincs most hely és idő belemenni a metaforáról szóló angolszász diszkusszióba, ahol az egyik legnehezebben megválaszolható problémának az tűnt, honnan tudjuk, hogy a metafora⁶³ által összevetett két dolog, jelölőparadigma, szimbolikus csomópont mely elemeit, jegyeit kell kitüntetnünk mint az összekapcsolás "reasonable"⁶⁴ értelmét vagy okát. Ha azt mondják, hogy "John is a gorilla", és nem ismerjük Johnt, milyen alapon választunk ki bizonyos gorilla-"tulajdonságokat" a nagyon sok közül először vagy leginkább ebben a párosításban. A példa – túl azon, hogy Searle a saját keresztnévét választotta⁶⁵ – azért is érdekes, mert a nyelvhasználók tulajdonképpen egy olyan "tulajdonság"-(pontosabban tulajdonítás)nyalábot érvényesítenek, amely ráadásul nem igazán stimmel a szóban forgó emberszabásúra. A valamelyest rögzített értelmezés a 'brutális, vad, agresszív' jelentésnyalábot érvényesíti, noha a gorilla alapvetően félénk, visszahúzódó és intelligensen kommunikáló lény.

Az "erős vár" és "a mi istenünk" elsődleges közös jegye alighanem a 'biztonságos menedéket nyújtó' jelentés. Jelentés a bizonytalanságról És ismét csak az állítás ((pro)pozíció valamint a tagadás ((de)negáció)) kettős természetébe ütközünk: az erős vár (isten) az erős ellenség támadásától véd. (Ez parancs? – kérdezhetné az ellenség barátságosan.)

Ez a megfordításként értett metalepszis (Nietzsche, Bloom, de Man).

Valószínűleg a nyelvhasználat egy adott ("szinkrón") állapotában nem lehet kiszámítani azt a ("diakrón") szimbolikus mozgást, amelynek egy ilyen érezhetően hosszú életűnek szánt beszédaktus az idők során ki lesz téve. Az "erős vár a mi istenünk" (az eredetiben csupa capitalisszal) jelmondat, kontextusaival együtt, a részét képező jelölőkkel együtt, folyamatosan változó jelentéstermelődésbe kerül bele. Kétséges, hogy az "erős vár" jelentése, "meghatározó" és "jellemző jegyei"⁶⁶, szignifikációs környezete változatlan marad. Pl. ahogyan a várszerű ornamentikával épült kis templom építészeti környezete teljesen átalakul, jó metaforája a bejárata fölé kiírt mondat jelentésváltozásainak. Ha egy épület (templom) – enyhe túldetermináltsággal (felirat + stilizált bástyácskák) – egy olyan másik épületre (vár) utal, amely eredeti rendeltetéséhez képest teljesen átfunkcionálódott – például nem katonák állnak a bástya fokán, kezükben damaszkuszi pengével, hanem turisták Sony Handycammel –, vajon nem változik-e meg maga is. Az "irodalom" számtalan hasonló példát kínál: az orális kultúra egyszerű és nagyszerű építésű túlélőgépei, a népdalok aligha poétikai vagy zenei okok miatt haltak ki (lettek "hagyománnyá"⁶⁷), sokkal inkább a természeti és tárgyi környezet, az életforma megváltozása miatt. A kontextusnak pedig nincs olyan szinkrón állapota, amely ne lenne már mindig is diverz. Barsalou szerint már az egyszerűbb fogalmak szintjén kimutatható ez az "instabilitás": így pl. amikor az emberek azt a szót olvassák, hogy "béka", az a "tulajdonság", hogy 'emberek eszik', rendszerint inaktív marad a memóriában. Aktiválódik viszont, ha egy francia étteremben bukkan fel.⁶⁸

A tropológia rögzítettsége, zártsága, mozgékonyága, nyitottsága ("öndekonstruktív" tendenciája, "strukturális tudattalanja" stb.) nagymértékben függ azoktól a diskurzív kontex-

⁶³ Ez gyakran a "trópus" szinekdochikus jelölője, szinonímája az említett diskurzusban (amiként Arisztotelésznél is).

⁶⁴ A "nyelvi relativitás" "hipotézise" az ilyen pontokon tűnik erősnek: a "reasonable" szó és szóbokra rendkívül összetett és szerteágazó szignifikációs csomópont az angol nyelvben, különösen az elméleti diskurzusokban. A magyarban leginkább megfelelő "értelem" és "ok" és szóbokraik azonban teljesen másként viselkednek.

⁶⁵ Vö.: Derrida vitairatával, ahol az egyik legerősebb diskurzív szabálysértés (ami miatt Searle megsértődött a francia kritikáján) alighanem éppen a tulajdonnévvel játszó szóvicc volt, hogy a (címadó) "Sarl" (kb.: 'káéfté') csúfolódást engedti meg magának.

⁶⁶ Ahogy a kognitív pszichológia egyik meghatározó nyelvelmélete nevezi az összekapcsolás funktoirait.

⁶⁷ Vö.: hagyományos/forradalmian új mosópor.

⁶⁸ Ld.: Eysenck-Keane id. mű. 308-9.

tusoktól (értelmezési horizontoktól, értelmezői közösségektől, olvasásmódoktól stb.), amelyekbe egy szöveg vagy beszéd belekerül. Scott Fitzgerald egy novellájának elején szerepel egy mondat: "Hadd mondjak neked valamit a gazdagokról: ők mások, mint mi." Minek olvas-tán Hemingway állítólag így reagált: "Hát persze: több pénzük van." (A kategorialitás problémájára még visszatérünk.)

"Freud idéz egy megjegyzést Sir J. G. Frazer-től, miszerint »a törvény csak annak elkövetését tiltja meg a férfiaknak, amire az ösztöneik készítetik őket; ...Ahelyett tehát, hogy azt feltételeznénk, az incesztus jogi tilalmából, hogy van egy természetes averzió az incesztussal szemben, inkább azt feltételezhetjük, hogy van egy annak kedvező természetes ösztön.« Vagyis: azért tiltott, mert vágyott – azt nem szükséges megtiltani, amire nem vágnak. Még egyszer, ez az a magabiztosság a törvényben, cseleink és eljárásainak észrevétlensége, ami bámulattal tölt el bennünket...

A törvény azt mondja nekünk: nem veszed feleségül az anyádat és nem öölöd meg az apádat. És mi, tanulékony alanyok, így szólunk magunkhoz: á, szóval ezt akartam! Vélnéd, hogy a törvény diszkreditálja – és érdeke, hogy rossz hírbe hozzon és gyalázkodjon – a személyt, akit bűnösnek előfeltételez, a személyt, akit a törvény bűnösnek akar és büntudatosnak akar? Úgy cselekszünk, mintha közvetlenül lehetne következtetni a lelki elfojtásból az elfojtott természetére, és a tiltásból a tiltott természetére."⁶⁹

Mintha az lenne (ez nem oki, csak tüneti magyarázat), hogy az "intimitás" megsértése / védelme / a féltékenység ill. a promiszkuitás be(nem)engedése (ins Bewußte) komplementer viszonyban vannak, vagyis minél inkább akceptált, annál kevésbé kényszeres az intimitás-féltékenység probléma. A szexus/textus "trancendentális jelöltje" eszerint (nem is annyira) furcsamód nem is (annyira) a koitusz (a la közönséges vélekedés) vagy a fallosz (a la az *Écrits* Lacanja), hanem a promiszkuitás. A szexusnak (a vágnak) a legelemibb viszonya ugyanis a tiltáshoz van, pontosabban az elfojtáshoz (Verdrängung). Vagyis "elég" összeszedni a legelemibb szociális tiltásokat, és megkapjuk a legfőbb és legegységesebb elfojtásokat, azaz a legelemibb vágyak listáját. A homoszexualitás is ennek egy alete, és itt szokták eltéveszteni a róla való gondolkodást. Van az a közkeletű pszichoanalitikus logika például a féltékenység kapcsán, hogy ott valójában a tilalmas és a tudatosba be nem engedett vágy a leginkább zavaró, amely nem a féltett személyre, hanem a csábítóra vonatkozik. Ez jól magyarázná, hogy a magyarban miért tévesztik el oly gyakran azt, hogy ki kire is féltékeny valójában. Ha X fiúnak Y lány a szerelme/barátnője/felesége, akit Z fiú látszólag vagy ténylegesen vagy sikerrel megkörnyékezik, akkor (normális esetben) X féltékeny Z-re. De ezt rendszeresen eltévesztik a magyar nyelvhasználók (gyakran nem is ismerik ezt a "hivatalos" verziót), hasonlóan az angol szóhasználati szokáshoz, ahol a fenti esetben "X is jealous of Y".

Valóban, a féltékenység "az elfojtott tudomásul vételének" a tagadáshoz hasonló módzata: ha a férj/feleség egy fél órát késik, akkor bizonyos, hogy szeretője van. De miért pont szeretője? A világon annyi minden miatt lehet késni.

(Narratív metalepszis)

Genette két diegetikus szint egymásba hatolását nevezi metalepszisnek. Vagyis a narráció olyan önreferens pontja, ahol összeér "az a világ, amelyben valaki mesél, és az a világ, amelyről valaki beszél". Pl. a *Desperado* c. film eleje: a főhős barátja bemegy egy falusi kocsmába, ahol mindenki a drogcsempész maffia piti bedolgozója, és előad egy sztorit arról, hogy ő bizony nemcsak hogy hisz a drogbárók réme, a legendás magányos hős, *Desperado* létezésében,

⁶⁹ Gilles Deleuze–Félix Guattari: *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1990 (1972). (A továbbiakban: A-Oe) 114. o.

de saját két szemével látta, hogyan alázta és kaszabolta le egy szinte a megtevesztésig ugyanilyen kocsmának a kocsmárosát és kocsmatöltelégeit, mint ezé itt, és mire megmozdultak volna, vérben úsztak. Na persze ez ezzel a kocsmával nem fordulhatna elő, hisz itt jóra való emberek vannak, akik nem mocskos rohadt drogdílernek, mint azok voltak, stb. A falusiak számára teljesen világos, hogy az idegen nyilvánvalóan őket inszinuálja, de muszáj tagadniuk a (genette-i értelemben vett) metalepszist: ha megtorolnák jogos sérelmüket, bevallanák, amit nem szabad, hogy félnek: mi van, ha ez mégis metalepszis. Ha ez a két történet, (1) amit az idegen múlt időben mesél arról, mit tett Desperado amabban a kocsmában amazokkal, és (2) a saját életük (utolsó) története – ha ez a két történet ugyanaz.

"The self is a figurative construction – a metalepsis."⁷⁰

Identitás, kategorialitás, differencialitás, retoricitás

Az a kijelentés, hogy "a szellem anyag" ("a lélek test" stb.), szó szerint (vagy a nyugati nyelvekben honos metaforával: betű szerint, literálisan) a **fordítottját** is állítja. Arisztotelész, Kant, Cantor, Wittgenstein, Derrida stb. közös problémája.

Az egyik A=A-szerűen tulajdonképpen a két szó szinonímiáját állítja. Ebben az esetben mindenképp egy szignifikációs konfliktus keletkezik, amelyben előfeltételezi egy saját magán kívüli

A biológiailag is értelmezhető Gestaltnak itt alighanem igen lényeges szerepe van. Arisztotelész mint a biológiai rendszertan egyik első nagy tudósa számára alighanem kézenfekvőbb volt, mint Carnap vagy Heidegger számára, hogy a **kategorialis struktúra** ideális eleme az élőlény. A természetben található (vagy magánvaló), az érzékelési és észlelési mintázatokat meghatározó (vagy szemléleti aprioritásként adott) – fraktálgeometriailag jól leírható – alapformák szintjén ugyanis lényegi különbség mutatkozik élő és élettelen között. A törzsfajlás genetikai fája, az élőlények halmazelméletileg oly jól kezelhető strukturális rendszere nem is nagyon vet fel olyan problémát, amely miatt a nyelv különösebben érdekes lenne. A nyelv csak onnantól kezdve komoly evolúciós tényező, ahol jóval összetettebb problémákat old meg – vagy generál –, mint amilyen az élőlények rendszeréé. Ez utóbbi kifejezetten asztal-típusú problematika, nem pedig szerelem-típusú.

Megjegyzendő, hogy Edmund Leachnek is van egy "totem és tabu" koncepciója, mely éppen a rendszer problematikus pontjaira koncentrál. Leach állítása szerint azok az állatok (esetleg növények) válnak megkülönböztetetté, szentté vagy tisztátalanná stb., amelyek rendszertani kivételek, legalábbis a meghatározó distinktív jegyek szempontjából. A földi/vízi/légi kategóriáit áthágó kételtűség, vagy az egyedfejlődési átváltozás. Ennek a kategorialis logikának a továbbvitele a tollas kígyó, a szfinksz stb.

Mert ha a kérdés, hogy az érzékelési és észlelési mintázatok jól képezik-e le az evolúciós esélyeket, akkor határozott igennel felelhetünk, még akkor is, ha a filozófiai reflexió nagy hagyománya "száműzetésként éli meg az értelmezés szükségességét", miként Derrida fogalmaz,⁷¹ megrémül a magát a reflexiót lehetővé tevő Spaltung, a különbség (différence) nyilvánvalóságától.

⁷⁰ J. Hillis Miller: "The Linguistic Moment in 'The Wreck of the Deutschland.'" In Thomas Daniel Young, ed., *The New Criticism and After*, UV[irginia]P, Charlottesville, 1976. 60n.

⁷¹ *Struktúra, jel és játék a humántudományok diskurzusában*. Helikon, 1994/1-2. 34. o.

Az ember a nyelv segítségével valóban hatalmas tudást képes koncentrálni, amelynek egyenlőtlen elosztását (a) tulajdon grammatológiája írja a lelkekbe. De az elsajátítás alanya (a lét-történet hőse stb.) folyamatosan változik.

Számos meghatározó diskurzus indul ki abból a régi görög iniciatívából, miszerint a gondolkodás törvényei három alapelvek épülnek: 1. Az azonosság elve – ha egy állítás igaz, akkor igaz. 2. Az ellentmondás elve – egyetlen kijelentés sem lehet egyszerre igaz és hamis. 3. A kizárt harmadik elve – minden kijelentésnek vagy igaznak, vagy hamisnak kell lennie.

Ez a hatalmas karriert befutott axiomatika persze furcsán kezd viselkedni az ilyesféle, teljesen plauzibilis állítások közelében, mint pl. "X halálosan szerelmes volt Y-ba." Vagy: "Ez a szerelem azonban annyira különbözött attól, amit Y Z iránt érzett, hogy azt maga a szerelem szeszélyes istene se tudta, miként jelölhetik e két nagyon különböző dolgot ugyanazzal a jelölővel: szerelem."

Az Argo hajó hosszú időközön át szelte a vizeket. Időnként meg kellett javítani, kicserélni egy-egy elromlott, elkorhadott, berozsdásodott részét. Aztán lecserélték az utolsó eredeti darabot is. De a makacs emberek még mindig Argonak hívták.

"Minden folyik." Mondja Hérakleitos.

De, éppen Hérakleitos szellemében, felvetődik a kérdés: mi folyik itt? E "minden" nem igazi alany a mondatban: van és nincs, egyidejűleg. Az *enantiodromia* tapasztalata nemcsak játszadozás a szavakkal, hanem ellentmondás a szavak természetének. Értelmetlen és terméketlen azt mondani: "vagyunk és nem vagyunk".

Minden ember életének egyik főszereplője ugyanaz. Úgy hívják: én. Mégis ő a legváltozékonyabb. Még testének anyaga is hétévenként az utolsó sejtig kicserélődik. Három évesen azt mondta: "én", és ma azt mondja: "én", és úgy érzi, hogy e kettő valamiképp mégiscsak ugyanaz, dacára annak, hogy nem.

Wittgenstein szerint a "jó" szó teljesen másképp viselkedik, mint a többi, hozzá mégoly sok jegyben hasonló szó. Persze ezek a jegyek éppen abban közösek, hogy nem formalizálható jegyek, mindegyik más, amolyan **családi hasonlóság** van közöttük, mert pl. a "játék" szó helyes alkalmazásánál sem fogod tudni megnevezni a pasziánsz, a rögbi és a szonett rejtett, közös jegyét. Vagy, nemde, a "szerelem" szó is mily vadul különböző szóhasználókat képes leteperni.

Asztal/szerelem. A logikai pozitivisták – határozott redukcionizmusukból fakadóan egyébként helyenként az ostobaságig szimplifikált – jelentéselméletének radikalizmusa fontos belátásokhoz juttathat bennünket. Carnap jelentéselméletének explikálásakor "az egyszerűség kedvéért" mindig olyasféle szavakat használ példaként, mint "asztal", "kutya", "Hans", vagy (Frege nyomán) Esthajnalcsillag/Vénusz stb. Ez természetesen didaktikailag nagyon is szükséges, mindaddig, amíg azt kell megvilágítani, mi is az extenzió vagy az intenzió. Az alapfogalmak bevezetésénél érdemes olyan példákkal élni, amelyek a legkönnyebb megértést teszik lehetővé. A logikai pozitivisták beállítódása és világnézete szerint viszont mintha e világon minden az egyszerűség kedvéért létezne. Nem véletlen, hogy Carnap nem a "szerelem", "líraiság", "igazságosság", "obszcenitás", "bölcesség" stb. szavakkal példálózott. Viszont ha az ember történetesen nem Carnap, akkor itt kezd csak igazán kíváncsi lenni: amikor Carnap megadja neki a szerelem stb. szó intenzióját és extenzióit. Mert *igazából* azok a problémák foglalkoztatják, azok izgatják, azok érdekesekek számára, amelyek nem egyértelműek, amelyek sokrétűek, ahol az egyes értelmezők, egyének, közösségek, kultúrák (össze)különböznek. Persze ha Carnap számára "létező az, ami kvantifikálható", akkor ezzel saját érdeklődését kvalifikálta. A bécsikörös alappozíció: a bonyolult esetekkel – vagyis pl. a társadalomtudo-

mányok kérdéseivel – akkor foglalkozunk, ha a kellő formális-módszertani eszközeink megvannak hozzá. Például bizonyos szóhasználatok problémátlanok és általános érvényűek. Más esetekben – mint amilyenek a fent felsoroltak – viszont az intenzió és extenzió meghatározásának igénye szembetalálja magát a hagyományos filozófia illetve a társadalomtudományok évszázados és széles körben vitatott problémáival. Amikről viszont határozott nyelvfilozófiai elképzelése van: ezek metafizikusak, vagyis a nyelv egy félrevezető használatának áldozatai. Úgy kezelendők, mint betegségek.

Ugyanakkor a tropológia a nyelvnek a megismerés egy régi és gazdag közegével, az érzékeléssel fenntartott kapcsolatát tartja frissen.⁷²

"Bölcsességgyár" nevű filozoféma-generáló szoftveremmel való foglalatalkodásaim során jöttem rá, hogy a tropológia lehetségessége éppen abban áll, hogy az extenzió/intenzió megadásának egyszerűsége/bonyolultsága alapján megkülönböztethető szemantikai elemek (többnyire szavak) viselkedése a tropikus szerkezetben viszonylag szigorúan formálizáltnak tűnik. Az egyik legtermékenyebbnek és legmélyebbnek mutakozó mondat típus – "Az x az y z -je" (ahol x , y és z változók a felhasználó által alakítható, főneveket tartalmazó szótár elemei) – jól szemlélteti ezt a problémát. E mondat szerkezettel példálózva, azt a diskurzív hagyományt, amelybe a Bölcsességgyár mondatai illeszkednek, ilyesféle performatívumok jellemzik: "A tudattalan a másik beszéde" (Lacan), "Az idő Isten várakozása" (S. Weil), "Az individuum a hatalom terméke" (Foucault) stb.

A programban a felhasználó bármilyen mondat típust megadhatott. Ez állandó szavakból állt, és üres helyekből, ahova a szintén a felhasználó által összeállított szótárakból a program véletlenszerűen szavakat sorsol. "Az x is csak y ." vagy "Az x sohasem lesz y .", ahol x és y főnevek. "Az x olyan, mint az y : a és b ." – ahol a és b jelzők. Vagy: "Az x i y -t." – ahol i jelen idejű, egyes szám harmadik személyű, tárgyias ragozású ige (dekonstruálja, imádja, megérőszakolja) stb.

Mármint, egy furcsa hajlandóság mentén élesen különváltak azok a szavak, amelyek minden lehetséges mondat típus minden lehetséges helyén értelmesek és jelentésesek, és azok, amelyek nem. Az elsőt nevezem szerelem-típusúnak, a másodikat asztal-típusúnak. Teljesen világos, hogy az irodalom, a bölcséleti hagyomány lényegileg a szerelem-típusú jelölők köré szerveződik (de végső soron a köznyelv és a tudomány is). Amelyek minden kontextusban jelentésesek és jelentőséget kondenzálnak. Vegyük példának a "klasszikus" metaforageneráló mondat típust: "Az x az y z -je". Ennek a mondat típusnak bármely változója behelyettesíthető egy csupa szerelem-típusú szót tartalmazó főnévi szótár⁷³ bármely elemével. De pl. a híres Marx-mondat: "A vallás a nép ópiuma", bármily szubtilisnek tűnik is, csupán egy szerelem-

⁷² Vö. Sklovszkij koncepciójával, aki szerint a tropológia funkciója, hogy állandóan furcsává teszi azt a világot, amire referál, ezáltal kényszerítve munkára (egy literalizálódott, elhomályosult tropológia által irányított) érzékelésünket.

⁷³ Vö. a programozó főnévi szótára az 1.x (DOS-os) változatokhoz: élet, halál, szeretet, hatalom, szabadság, Isten, nyelv, megértés, szellem, élvezet, destrukció, szépség, idő, igazság, veszély, félelem, művészet, történelem, tudattalan, terror, jóság, ördög, nő, férfi, erotika, gyűlölet, csend, tudás, megértés, hazugság, gyengeség, romlás, gyávaság, hit, otthontalanság, hiány, túlzás, önzés, menekülés, háború, gép, elidegenedés, én, paradoxon, magány, ironia, gonoszság, nyomorúság, másik, humanizmus, szomorúság, zsenialitás, hűség, kurva, boldogság, mosoly, börtön, szív, mítosz, pénz, szenvedés, végzet, sors, örület, undor, dialógus, egzisztencia, szorongás, gyávaság, irigység, bűn, erény, filozófia, szerelem, remény, utópia, világ, kegyetlenség, tudomány, kegyelem, bölcsesség, metafizika, pozitívizmus, cinizmus, analízis, Nietzsche, előítélet, vágy, technika, sznobizmus, béke, tragédia, reflexió, agnoszticizmus, alázat, műalkotás, anyag, dialektika, ismeretelmélet, erkölcs, értellem, jelentés, véletlen, univerzalizmus, esszencializmus, posztstrukturalizmus, felvilágosodás, logika, hermeneutika, valóság, lélek, nihilizmus, pragmatizmus, retorika, szépség, természet, relativizmus, esztétika, ostobaság, agresszió, botrány, esendőség, semmi, trükk, báj, pokol, ember, hübrisz, kultúra, transzcendencia, konszenzus, szubjektum, bizonyosság.

típusú szót tartalmaz. Egy hagyományos metafizikában érdekelt diskurzus számára azonban "szelekciós kikötéseket" (Chomsky) kell eszközölnünk: pl. az "ópium" a fenti mondatban csak a z helyén szerepelhet. A "nép" viszont éppen a z helyén nem szerepelhet, ugyanakkor értelmes kombinációkat fog alkotni az x és az y helyén bármely permutációban.

Prozopopoeia

Egyfajta metaleptikus homologizáláson alapul a prozopopoeia is, csak ott e hisztérikusan közvetítetlenné vált jelölőháló-rendszer személyként jelenik meg, antropomorf.

A metalepszis és a prozopopoeia említett többé-kevésbé már mindig is együtt-működése miatt **kontinuus a szkizoid és a paranoid** szignifikáció. A paranoid jelölést rendszerint valamely központi történet és/vagy személy tartja össze. Hogy a centrális narratíva miért eminens módon összeesküvés, cselszövény, az ármánykodó gonosz és az ártatlan jó közötti mitikus (vagyis időtlen) küzdelem, világok háborúja; és hogy a centrális karakter miért eminens módon ("az" ént, "a" mit) fenyegető, üldöző, rémisztő, megrontó, pusztító lény vagy láthatatlan princípium – korántsem kézenfekvő.

A prozopopoeia elsődleges – klasszikus – jelentése: képzelt (távollevő, halott stb.) személy beszéde. Ehhez szorosan kapcsolódik a – szintén klasszikus – megszemélyesítés értelmében vett használata: állatok vagy dolgok emberi tulajdonságokkal való felruházása. A két meghatározás ugyanakkor jócskán fel is dúsítja a lehetséges használati módok körét. Ennek megfelelően terjedelme lehet néhány szintagma, de átfoghat egy teljes művet is, azaz lehet lokális és egészes is. Fogalmi átfedései lehetnek a metaforával és az allegóriával is. Formális ellentét az aposztrophénak, mely képzelt (távollevő, halott stb.) személyhez intézett beszéd. (Más definíció szerint az aposztrophé is prozopopoeia.)

Inkább a lokális trópus irányába visz Quintilianus példája (9.3.89): "A kapzsiság a kegyetlenség anyja." Ugyanakkor az antikvitásban a *prosopopeiae* iskolai olyan gyakorlatok voltak, ahol a tanulónak híres történelmi vagy mitológiai személy perszónájában kellett fogalmazást írnia, s ekként, egyes szám első személyben, jellemeznie azt – ebben az értelemben a szövegnek egy olyan átfogó strukturáló elve, amely teljesen más szerkezetű, mint egy néhány szintagmából álló lokális retoréma.

A filozófia – Platóntól Wittgensteinig és tovább – gyakran értelmezi magát gyógyításként. Amennyiben ez a metafora sikeresen beleírja magát egy diskurzusba, egy köznyelvbe, annyiban a test különböző gyógymódjai implicit filozófiai proposíciók is lesznek egyben. Pl. íriszdiagnosztika: a szemedben ott az írás, ami elmondja a tested történetét és a betegségeit; Reflexológia, talp/tenyérmasszázs, akupunktúra: a szervezetben minden mindennel összefügg. Homeopátia: az organizmus egyensúlyát éppen a hatóanyag végtelenül kis mértéke állítja helyre.

A metaforában az azonosítás egy (vagy néhány) kiragadott "tulajdonság", "sajátosság" alapján történik. E kiragadások már rögzített rendjét közvetíti a szimbolikus: szavakat, elhomályosult metaforák nyomait, de éppúgy – a grammatikától a közhelyes szókapcsolatokig, mondattípusokig, stilémákig – megszilárdult szintagmatikus eljárásokat, metonimikus használati szokásokat is. – A prozopopoeia szignifikációs elve ezért nincs feltétlenül az emberhez – az antropomorfizmushoz – kötve.

Az Isten, a Haza, a Család, a Magántulajdon és az Állam eredete. – A vallások, a történelem, a filozófia és az ezekhez közel állók (ill. mindezek keverékei) a legerősebben prozopopoétikus diskurzusok. A történelem lényeges szereplői, a korszakok, birodalmak, nemzetek, osztályok stb. mind antropomorf aktorokként viselkednek. Ezek a beláthatatlanul bonyolult komplexitásokat szervező absztraktumok persze éppen azért életképesek, mert az ezeket továbbörökítő beszélők önértelmezését is szervezik. Ez jelentéstani rögzítésük garanciája: a fixáció mindig az énhez, a szubjektum ősmetaforájához történik. Az azonosítás ősmetaforája az azonosulás, a prozopopoeia par excellence.

A prozopopoeia jelentős szerepet játszik a szignifikáció digitalizálásában, mely a nagy bináris oppozíciók megképződésének előfeltétele. Így pl. egy tipikus kétpártrendszerű demokrácia tipikus választási győzelmi beszédében a "Magyarország (stb.) a kormányváltásra szavazott" kitétel remek metafora a metaforára. Tehát: a lakosság kétharmada szavazóképes, ennek kétharmada megy el szavazni, ennek kétharmada szavaz a nagy pártokra, melyek között minimális a különbség; tehát a lakosság e töredéke (14%-a) nevezetetik Magyarországnak (stb.), és csak egy paraszthajszálon múlik, hogy nem a sokmindenben és kibékíthetetlenül az ellenkezőjét akaró töredék (13%) (reprezentatív képviselője) nevezi magát ugyanannak.

A hiúság ugyanezen a szignifikációs elven működik. (Nietzsche ezt nevezi platonizmusnak.) Vajon a hiúság félelem attól, hogy a kritikának igaza van? Vagy attól, hogy elhiszik? Mindkettő, ui. a – nem irodalomtörténeti értelemben vett – mágikus realizmus egy formája: ha a kritika elhangzik, akkor az a valóság: így lesz az igaz világ mesévé. A jelölő a dolog halálává – mint azt Lacan nem győzi hangsúlyoznia. Hogy a szignifikáció működhessen, a jelölőnek a dolog helyébe kell lépnie. A dolog azonban – *Kant avec Sade* – a megismerő lény számára sosem volt a dolog maga. Mindig csak szemléleti formák által irányított érzéki ábrázolás.

A nominalizmus és realizmus vitája elvileg nem dönthető el: ezek nyelvhasználati lehetőségek. A viszony azonban mégsem szimmetrikus – ez D–G egyik legfontosabb különbsége Lacanhoz képest: a (szkizoid) nominalizmus épp abban nyilvánul meg, hogy a realista aggregációkat különösebb hierarchizálás nélkül bevonja a szignifikáció játékába – tehát saját pszichotikus propozíciói, a jelölők dolgokként, vagy az imaginárius valóságosként érzékelése sem kitüntetett e szignifikációs módusban.

A szimbolikus metonimikus-metaleptikus felgyorsulása (a tudattalan megismerése) szétszórja az elidegenült én (moi) imaginárius – jobbra antropomorf – rögződéseit. Hogy nem az ember az evolúció végső alanya – ezt a rémisztő lehetőséget jelenti a neurotiko-paranoid számára a szkizoid. Az örültek házának ezért kell hasonlítania a börtönre.

A para egy képzelt, rögzített ("önazonos", "megőrzi identitását") mega-ént épít.⁷⁴ Az eddigi leghosszabb életű prozopopoétát. – Ha "az ember a teremtés koronája" (az *x* az *y* *z*-je), akkor a teremtés király.

⁷⁴ As a way of negotiating this current shift, I have pointed to a prior transitional moment in the sixteenth century, when the effects of the printing press were beginning to bear upon the pedagogical practices and textuality of the time. Studying Edmund Spenser as a case in point, I show him to be a writer in the midst of a shift in the apparatus, a shift from manuscript culture to print culture, during which methods of mnemonic storage and retrieval changed dramatically. My study of Spenser offers no illuminating insights into Spenser's textuality; it merely attempts to situate him within a particular period of historical change that has frequently been compared to our own as a way of better understanding our own moment. His poems straddle the divide between the oral mnemonics of the memory palace and the literate mnemonics of prosopopoeia, and his ambivalent embrace of the latter mirrors our own hesitancy to enter the electronic era as quickly as it has come upon the scene of scholarship and pedagogy in the 1990's.

From Spenser's adoption of prosopopoeia as the primary trope of literacy, I extrapolate the need to discover a primary trope of computeracy that will organize the experience of writing within the electronic apparatus. The trope that I propose will provide this is metalepsis, a trope of forgetting. Contrasting the paradigm of print

"A középkor tulajdonképpen a reprezentáció eszméje...; az egészet egy egyes individuum reprezentálja, oly módon azonban, hogy ez csupán egyetlen oldal, totalitásként meghatározva, és ez jelenik meg egy egyes individuumban, amely azért több is és kevesebb is, mint egy individuum... [A]z élet mindig csak *sub una specie* jelenik meg, és sejtelmük sincs arról a nagy dialektikus egységről, mellyel az élet *sub utraque specie* rendelkezik. Ezért az ellentétek, mint legtöbbször, közömbösen kitérnek egymás elől. A középkor erről mit sem tud."⁷⁵

Ismeretes, hogy a XIX. században rohamosan felfejlődő összehasonlító etimológiakutatás olyan nagyszerű eredményeket ért el, melyek akár még a természettudományok szigorú módszertani elvárásai szerint is figyelemre méltóak. A szabályos hangzók változások tana, ha nem is (lehet) annyira egzakt, legalább olyan meggyőző, mint a newtoni mechanika. Sőt, a nagy metodológiai mintaképnek tekintett darwini szelekciós tan prefigurájaként is értelmezhető, amennyiben (a kezdeti periódust leszámítva, amikor valamely létező nyelvet tekintettek ősnak, pl. az indoeurópai esetében a szanszkritot) a közös, de kipusztult ősnyelvek leírásában jelölte meg rekonstruktív ideálját. Eleinte minél több bizonyítékot tudtak felmutatni a nyelvtörténetesek a nyelvek közötti eltérések szabályos voltát illetően, annál biztosabbak voltak azok közös eredetében. A nyelvtörténet első nagy, "tudományosnak" nevezhető narratívája mindenekelőtt a családfa-elmélet lett, amely hiába derült ki hamar, hogy nem jó, hogy a fa-metaphora nem jó, az "idegen" nyelvek "rokon" jelenségeinek egymáshoz való viszonyára sokkal pontosabb a hullám metaforája. A lényeges nyelvi – fonológiai, lexikai, morfológiai, szintaktikai stb. – jelenségek összehasonlító vizsgálata korántsem szükségképpen mutat olyan egységes "izoglosszákat" amelyek megfeleltethetők lennének a fokozatosan elkülönülő ágrendszernek. A "családfa-elmületről" mindenki tudja, hogy téves, de a családfa-metaphora továbbra is irányítja az értelmezést. Hosszú idő óta minden etimológiai munka szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a (csillaggal megjelölt) "kikövetkeztetett alapalakok" (vö. "gyök")⁷⁶ csupán "módszertani segédeszköz", nem pedig valamiféle ősnyelv valóságosan létezett képződményei. Az iménti darwini párhuzammal szólva ez olyan, mintha az ember, a csimpánz, az orangután és a gorilla közös őst egy a négy faj sajátosságainak hibridjeként próbálnánk elgondolni. A családfa-elmélet hiába diszkreditálódott a diskurzusban a kinyilatkoztatás (énoncé) szintjén, az ősiség, eredet, származás, identitás, rokonság stb. fogalmait meghatározó jelölőháló kényszeresen antropomorf vonatkoztatottsága – a prozopopoeia alakzata –, a megnyilatkozást (énonciation) a mellékesként kezelt tropológia irányítása alá rendeli. Még inkább érvényes ez a metafora "család" elemére, amely teljesen intakt maradt a "fa"-képzet módszertani meggyengülésétől.

Nagy valószínűséggel megjósolható, hogy az összehasonlító nyelvtudomány mikrológiai eredményei egy új makroszisztémába fognak átrendeződni és újraértékelődni (ha ugyan nem történt meg máris – erre nincs rálátásom), amelyet egy más metafora – pl. a "hullám" metaforája fog szervezni.

literacy to the emergent paradigm of computer literacy helps to understand the differences between prosopopoeia as a trope of mourning which monumentalizes inscription, making it permanent, and metalepsis as a trope of joy, of a playfulness which makes inscription fluid and impermanent. The investment in an ideology of depth, which marks the gravity and seriousness of academic discourse, is giving way to an ideology of the surface, of the superficial, which allows for the play of the signifier and the predominance of the pun. Poststructuralism, in particular the philosophy of Gilles Deleuze and his work with Felix Guattari, provides the theoretical justification for these emphases on the surface, on anti-memory, on a philosophy of joy, giving my choice of metalepsis as the trope of computeracy its necessary philosophical foundation. (Richard Smyth: *Renaissance Mnemonics, Poststructuralism, and the Rhetoric of Hypertext Composition*. "Conclusion", <http://users.massed.net/~rsmlyth/writings/diss/conclusion.html>)

⁷⁵ Kierkegaard: *Vagy-vagy*. Gondolat, Bp., 1978, 115-6. o.

⁷⁶ Az "alapalak" persze az "alapnyelv" korolláriuma.

(Egy példa)

Most egy olyan kritikai szemelvényt mutatok be, amely az itt kifejtett elméleti-stiláris megfontolások applikációjának tekinthető.⁷⁷

- "Dics-, bír-, kéj-, és hatalomvágy" – sorolod őket az ujjaidon számolva. – Gondolj bele. A szenvedés oka ezekben rejlik.
- Akinek ezek tényleg *egyformán kísértések*, az neked nem akarhat jó, hiába hiszitek ezt őszintén mind a ketten.
- Jól hangzik, de a külső-felső nézőpont Tamásra jellemző.
- Te ilyen vagy, amikor fölényeskedsz?

Vagy akkor, amikor elkezded magyarázni, hogy pl. a bír- meg a kéjvágy minden fontos tekintetben éppen ellentétei egymásnak, például a bírvágy konzervatív, ego-centrikus, expanzív, agresszív, regresszív⁷⁸, irigy/féltékeny⁷⁹, csak neurotiko-paranoid, "humanista" és haragszik; a kéjvágy alapjáraton bársonyos és forradalmi, az érvessztés nem trauma, nem katasztrófa⁸⁰, digresszív, nem féltékeny, polimorf perverz, "antihumanista" és örül neked, ha jó vagy. Előfordulnak együtt, hajjaj, ámde ellenben nem egy rugóra járnak. A dics- bír- és hatalomvágy háborúit láttunk. A kéj forradalma (*Utopia Now!*) azonban még várat magára.

Prozopopeia és eszkatológia. Ezt ki csinálja? Mi ez, pamflet?

Tamás *A nacionalizmus mint rejtjel és metafora* című, 1981-ben a *Mozgó Világ*ban majdnem megjelent, a többitől sok tekintetben eléggé elütő írásában ezt írja a nacionalista álláspontot szabad függőben beszéltetve: "Az idegen kultúrát pl. szemmel kell tartani, nem pusztán óvatosságból, hanem azért, hogy az értetlenségbe ne fásuljunk bele, hanem mindig ébren tartsuk. Érdeklődnünk kell az idegenek iránt, nem szabad közönyt éreznünk irántuk, mert megszokjuk a jelenlétüket és átsodródunk a homályba. El kell ismernünk, hogy az idegen végső soron éppen annyira ember, mint mi magunk – csak valamelyest egyenlő felek között lehet igazi ellentét." És: "Értsük meg: az idegenek elsősorban nem azért idegenek, mert tőlünk különböznek, hanem azért, mert egymástól is mernek különbözni." De Tamás ezzel nem csupán a nacionalista érzületet írja le jól: ez egy stílus – és még sok neve lesz. E stílussal rendszerint a következők társulnak: túláltalánosítás, esszencializmus, ant-

⁷⁷ Tamás Gáspár Miklós *Törzsi fogalmak* I-II. című, filozófiai írásait összefoglaló gyűjteményéről írott kritikám. *Jelenkor*, 2002.

⁷⁸ A regresszió, *önmagában*, mitől is lenne rossz. Hacsak attól nem, amitől a csak perverz szignifikáció, önmagában, vagy ez a freudo-balos logika, önmagában: egy-ügyű, korlátolt.

⁷⁹ Az *egyszerűség kedvéért* titokban részlettárgy-orientált, a társas ökonómiában viszont egész tárgyak kapcsolt-áru-kereskedelmében utazik. Az intraperszonális elfojtásnak az interperszonális elnyomás legkülönbözőbb formáiban megjelenő projekciója persze roppant fárasztó, azért kell az "intimszféra", mely természetesen a legközöségesebb dolgok reziduuma. A közönség előli rejtegetés a projektív mechanizmus megfordítós logikájának következménye. Az irigy/féltékeny a magas személytőzsdei árfolyam stabilizálásának-növelésének intézményes garanciáira tör, melyek egyúttal kamuflálják a tudat számára a szubjektum túlnyomóan narcisztikus megszállásait. A legintenzívebb megszállások tárgyainak nem-sajátként való kiderülését mindig az én (mi) megsemmisüléseként éli meg. Miután elhitte, hogy ő "a hős, ki a nagy talányt megoldta" (mellszobrának az *Oidiposz türannosz*ból vett felirata a bécsi egyetemen), Freud (maga is az irigység és féltékenység bajnoka) villantja abszolút konzervativizmusát: "wo Es war, soll Ich werden". Ő volt a legutolsó, aki szimpatizált a részlettárgykapcsolatok szabadpiacának gondolatával, de valószínűleg csak azért, mert a személy integritását féltette (főlösképpen) és az énné tulajdonította (tévesen).

⁸⁰ Am. az azonos traumaszerkezetek felismerik egymás szignifikációját. (De persze hogy miért lesz annyira félelmetes és rettenetes, azt nem tudom.)

ropomorfizmus. Individualizáció⁸¹. Platonizmus. A Szimbólumok, a jelképe(s gesztus)k, az absztraktumok leglétezőbbként kezelése.

És ez távolról sem idegen Tamástól. És az vesse rá az első követ, akitől. (Hála, nyilván, Istennek.) Már mindig is Idegen vagy, Barátom. Persze, hogy nem mindegy, melyik oldalon állsz. Hogy (A oldal) elfogadod-e az ambivalenciádat, hogy végképp ne legyen kötelező, de képes legyél szerezni az "idegen"-től megszállott (elbűvölt stb.) önmagad. Vagy pedig (B oldal) "elidegenedsz" tőle és "önmagadat" választod, és nem lesz többé kérdés, hogy te kikkel vagy, életre-halálra: azokkal, akiknek minden megnyilatkozása az idegen és a saját történelmi és strukturális szétválaszthatatlanságának denegációja. Az idegen gonoszságáról pedig elég annyit elárulnod, hogy szerinte meg pont hogy te vagy a gonosz, ha ugyan nem nagy gével, mire te a relativizmust ("nihilizmust") csak a közöny ideológiájaként vagy az agresszió racionalizálásaként vagy hajlandó elgondolni, amitől úgy vélsz megszabadulhatni, hogy – módszertanilag vagy katonailag – demonstráld: egy(etemes) az Isten, az Ész, a Jó, az Igaz és a többiek.

Nicht auf Weiber verstanden.⁸²

A nemzeti érzés erkölcsi lényegében az "orákulum" működésének leírása bámulatos, ráadásul ezzel már egyaránt jellemzi a nacionalistát és a kommunistát. És hihetetlen, hogy nem veszi észre, hogy mennyire konkrét személyiségjegyeket ír le. Egy szép paranoid konstellációt. Hogyhogy az ismerősei közül nem jut eszébe egy se, aki ilyen, mégse nackós vagy/és komcsi. De a nacionalizmus néha bármiről eszébe jut. És olvasod, és olvasod és még mindig és már megint erről beszél. Tamás, az egyetemes apostola, nagyon sokat gondolkodott az etnocentrizmus különféle változatainak problémáján. Egy a nemzeti problematikához patológiusan rögzült ember, mondaná a szkizoanalitikusa. Ethnosz Gazsidaimón.

Ebből már kitalálhattad: volt egyszer egy Jó Nackó és van a Létező Nackó. Az előbbi történetesen a klasszikus liberális nacionalizmus, mely végső soron az egyetemeset célozza, utóbbi pedig az etnarchia és etnoanarchizmus, mely vak autizmusra tör. De vajon miért nem sikerül neki legyűrnie a problémát. Okos ember, érted, miért ül 25 éve rajta. Neki áldozta a fiatalságát.

Hogy milyen volt a Jó Nac. Szemben a mai etn(oan)archistákkal, mondja Tamás, a régi jó "liberális nacionalisták hittek népük felsőbbrendűségében, de aki felsőbbrendűséget mond, az összehasonlítást is mond, s aki összehasonlítást mond, egyetemes kritériumokat fogad el." Hogy mit mondana e kritériumok egyetemeséről egy nem ennyire bennszülött történész/elméletész, mondjuk Bhabha, Said, Wallerstein és Balibar. És mit mond a történelem. (Pszt! Csak vicc volt.) A felsőbbrendűség objektív és egyetemes okát és célját persze a megszállt és kisémmizett gyarmatok alacsonyabbrendűsége képezte, végső soron az a tény, hogy *nem* az indiánok nyomtak le minket és foglalták el a Brit Birodalmat, és az a néhány angol meg ír, aki megmaradt, Kanada északi részén és Ausztrália sivatagos vidékein bekerített rezervátumokban él, de már órát hord, és egyre jobban beolvad a többségi modern rézbőrű társadalomba. És ha most megkérdezed a nna, az afrikai-amerikait, mi a véleménye az egyetemesről, fehér angolszász protestáns közhelyeket fog szajkózni. *He has a dream*. Ezt nevezzük mi, liberális nacionalisták egyetemesiségnek.

És vajon állítaná, hogy a nacionalista állandóan félreismeri önnön valódi vágyait? "A másfélszáz éve eltagadott igazság az – mondja ki végre Gazsi (in: *Eötvös: A nyugat-keleti liberális*) –, hogy a magyar függetlenséget senki nem akarta." Na jó, Legyen 130, és felejtsük el, hogy kik akarták.

De tényleg, gondold el. Kapásból tudnál pl. németül. Mivel hazafiként a hazai termékeket és szolgáltatásokat részesítenéd előnyben, adriai szardíniát vásárolnál és a Fogarasi-havasokban síelnél. Ha multi lennél, 50 milliós piaccal számolhatnál. Mondjuk Högyész lenne a főváros, mert Bécs vagy Pozsony a brassóiaknak van túl messze, Debrecen vagy Várad a salzburgiaknak, Budapest meg a dubrovnikiaknak. A szelíd tolnai dombok ugyanakkor szépen szimbolizálnák az Alpok vagy a román lélek romantikus ormait éppúgy, mint az Adria és a szlovák lélek lágyágát. Európa vezető hatalma lennél, nem kisebb, mint Franciaország, a Tengerek Agg Királynője, már csak azért sem, mert ahogy az NSZK az NDK-t, úgy kooptálta volna az EU 89-ben, természetes testvérként, a Monarchiát, de amihez képest a Marshall-segély arcpirító kolduskonc.

Magyarok legyünk vagy szabadok.

⁸¹ Aki individualizál, azt mondja a másoknak: tudom, mi neked a legfontosabb.

⁸² *Das Weib* (ném.) a. m. "a nő".

Tzaraszeretet. Édes hazám, Új-Zéland.

"Egy nagy francia író kimutatta – mondja Tamás *A nacionalizmus mint rejtjel és metaforában* –, hogy Izráel törzse azért ragaszkodik az egyetemeshöz, mert némi joggal tart a partikuláris hagyománytól. A nacionalizmusnak alapjában nem Izráel törzse ellen van kifogása, hanem az egyetemesség ellen." Vannak a nációk és van egy törzs, amely minden népet kiválasztott. Az egyetemest képviselő partikula, mely átszakítja a partikularitás egyetemességét.

– Szia, Egyetemesség, üdvözlő a Partikularitás.

– Tudom, mondta a Feri.

Mert ebben a vidámparkban állandóan üzemel az általánosítás-, esszencializmus- és antropomorfizmus-gépezet, és Tamás ezekre rendszeresen felültet bennünket, és rákapcsolja a "Gondatlan Veszélyeztetés" fokozatra. De ő is felül ám. És ilyenkor, a száguldás adrenalingőzős mámorában általában azonnal nagyon fontos, nemritkán világtörténelmi jelentőségű mondandója támad.

De most egy pillanatra próbáld meg *ne* diszkurzusának központi alakzatából, legfőbb "szubsztantív" eljárásából, a *prozopopoeiából* (megszemélyesítés, antropomorfizmus) nézni a suhanó világot, hanem odalentről nézni hűvös szemekkel ezt a "Trópusi Utazás" feliratú gigászi ringlispilt. Nem azért, mert onnan többet látsz. Ha csak onnan látsz. Strukturális értelemben a gondolkodás/inter-subjektivitás lényege, hogy képes más pozícióból is látni, és nem csak kényszerből, és nem *csak* onnan, ahova magát pozicionálja, amiről persze neki éppúgy csupán vélekedései lehetnek, mint azoknak, akik – úgymond – más pozícióból vélik érteni pozícióját.

Tamás e cikkei (melyek közül számos fordítás, eredetileg angolszász sajtóorgánumokba készültek) viszont helyenként olyanok, mintha az amerikai külügyminiszter kelet-európai ügyekben illetékes tanácsadójának jelentései lennének. Vagyis általában mind térbelileg, mind időbelileg hatalmas és bonyodalmas spektrumot fognak át.

Ez kedvez a felelőtlenségnek. Különösen a kelet-európai társadalmak politikai és morális állapotját szereti Tamás nagyon nagyvonalúan jellemezni (egyébként rendkívül szórakoztatóan). Ha egy kicsit hajlasz a szkizó és a perverz szignifikációra is, akkor eleinte nagyon lassan olvasol: állandóan tesztelni próbálsz, konkrétumokat behelyettesíteni, ide-oda ugrálsz térben és időben, elkezded pakolni ebbe a "Kelet-Európába", ebbe a perszonifikált fogalomba, feneketlen zsákba a tömördek jelentéskonstituens elemeket: Szlovénia, Azerbajdzsán, 45, 56, 68 (április 1, 15h:02':42"), 2001, Todor Zsivkov, Tarkovszkij, Kornelia Ender (Fekete-tenger), a germán Tyitov, Fidesz (89, 94, 99), Radovan Karadzic (Sony Handycam), Jan Palach, Stirlitz, Alla Pugacsova (Napster), Trabant (601 és Marietta), Danilo Kis János, a Farkas a "Nu pagagyí!"-ből, én, és a többiek, és 2 TGM, 1 önértékelése szerint, 1 sub specie aeternitatis. Egyebek között ezek a, még így is elég általános, jelentéstani entitások egyetlen laza szókapcsolat – Kelet-Európa – misztikus uniójában egyesítve, perszonifikálva, és más, hasonló módon megképzett és hasonló realitásfokkal bíró aktora közé bedobva a világtörténelem színpadára.

Aztán rájössz. És azt mondd az értetlenkedő arcába:

– A Külügyminisztert mindez természetesen roppantul érdekli, de, tudja, az apró részletekre hogyan is szakíthatna időt.

A magasból jól átlátni mindent, noha minden olyan picinek látszik, és összemosódik.

Te hogy látod ezt?

Mit, mit.

Tehát Kelet-Európa Tamás-féle személyleírása: ér(t)etlen, politika- és intézménygyűlölő, gyanakvó, nihilista, magába zárkózó, idegenellenes, etnoanarchista.

Ez a szereplő ablaktalan monászokból áll, melyek egyfajta vak harmonia praestabilitába rendeződnek, amennyiben kommunikációképtelenül is uniszónóban megvetnek mindent, ami magas és egyetemes, csakis saját magukat akarják, semmi mást.

Lehet, hogy te is köztük vagy?

Akkor figyelj. Tamás szerint szerintük: "Az elit politikai akaratának (a törvénynek) érvényesítése antidemokratikus. A kényszer alkalmazása fegyelmezés céljából (közrend) antidemokratikus. Az emberek szűkebb csoportján belül (képviselési kormányzat, parlamentarizmus), közvitákban ki-

formálódó politikai bölcsesség antidemokratikus. A magánvagyonba való beavatkozás (adók és illetékek kivetésével végrehajtott redisztribúció) antidemokratikus. A vagyon, hírnév, befolyás egyenlőtlen koncentrációja (liberális kapitalizmus [ja? aha!]) antidemokratikus. Az elit preferenciáin alapuló indoktrináció (oktatás) [hú, de kemény] antidemokratikus. [...] A kelet-európai demokratikus eszme alapvetően az állam nélküli társadalom." – És gyönyörűen csinálja, nézd meg. Lassan jössz rá, hogy a főszövegben *a te érveid* sorakoznak, zárójelben pedig az, amit – jó esetben – jóhiszemű anarcho-nihilizmusodban ("Az anarchisták győztek") le akarsz rombolni: a demokratikus intézményrendszer, melynek engedelmeskedni immár – hát nem látod? – nem egy vak totális hatalomnak való alávetődés, hanem értelmes állampolgári felelősség. – A szépséggpöttyök persze ott vannak, ha például csak azt a kis gonosz behelyettesítést végzed el, hogy úgy általában a parlamentek mint "a közvitákban kiformalódó politikai bölcsesség" felkent intézményei. "Képviselési kormányzat"? Jesszusmária, csak nem engem képviselnek?

Ki tehet erről? Kelet-Európa?

(Schopenhauer vs. Hegel: "Szellem? Hát az meg ki a franc?")

De mi is a baj az antropomorfizmussal, a bájos Prozopopoeiával?

Doktor, mondta magában Frankenstein, csináljunk embert saját képünkre és hasonlatosságunkra. Nyelvi absztraktumokból és operációkból vesszük, és azzá is tesszük. De előbb igékkel dolgoztatjuk, aztán jelzőkkel kifizetjük. Az így kiképzett személyekre "megtörtént eseményeken alapuló" pszichodramákat írunk. (De kikötés, hogy *nem* Hayden White a dramaturg.) Mondjuk egy fél órás kis dramolett ötezer évről. A Nemzetikulturális Ökörség Misztériuma, Nemeskürty István és Koltay Gábor támogatásával. Helyszín: az euroatlanti civilizáció. Szereplők: Magyarország – Sinkovits (vagy Bajor) Imre, Kelet-Európa – Esze(en)nyi Enyikő, A Tengerség Királynője – Tamás Gáspár Miklós, Baloldali Értelmiség Az Egyesült Államokban – Antonio Banderas, Izrael Törzse – Latinovits Zoltán, Vaterland – Klaus-Maria Brandauer, magyar hangja Bud Spencer, Demokrácia – Latabár Kálmán, Szocializmus – Csala Zsuzsa, és még sokan mások. De az antropomorfista dráma katartikus pontja az, hogy Tamás a történelemtől – az általa, úgy tűnik, egyetlen szóra érdemesített beszéd tárgyról – szólván legalább annyira felvilágosodás-ellenes, mint nem. A történetfilozófiának (kinek?) az az agressziója, amely a világtörténelem nevű elgondolhatatlanul sok mindent magába foglaló absztraktumot testté lett igékkel áttelekesíti saját képére és hasonlatosságára, még akkor is tarthatatlan általánosításokkal operál, ha történelmileg kimutatható ezek hatékonysága.⁸³

Tehát ez itt nem a férfiasan tökéletes OccamTM borotva: a prozopopoeia azért valóság, mert a szimbolikus integráns része, mert a kulturális alapkódoknak egy kedvelt trópusa. A prozopopoeia előregyártott metalepszis. Tipikus példái: mesék, babonák, mítoszok, vallások, világtörténelem stb. – és éppen ezek a műfajok voltak a megvilágosodás fő közege a felvilágosultak számára, ám az ismeretelméleti és politikai program, amit szorgalmaztak, "a modernitás projektuma" az áttekinthetlenség irányába vitt.⁸⁴

(Nyelv és genom)

A nyelv evolúciós tényező. Átörökítésének módja pedig tipikusan lamarcki. (Lacannak éppen ezért nincs szüksége Freud biológista ösztönelméletére.) Ez elősegíti prozopopoétikus szerveződését.

Az "önző gén" – egy érdekes prozopopoeia. Egyfelől szélsőséges antropomorfizmus: egy emberi tulajdonság jellemez egy molekuláris szerveződést. Másfelől az önző gén elméletének

⁸³ Mert ami neked isten, ember, természet, művészet, tudomány, erkölcs, az "a Gonosznak" mnemotechnika. Pénz és idő.

⁸⁴ És az kinek is jó? – A gyors, áttekinthető szignifikátoroknak nem: a skizó szétszáll a metaleptikus hajszában, a parának pedig senki sem hisz.

értelmezésében az ember ennek az önreplikációja kódját terjesztő aminosav-fehérje-spirálnak a "túlélőgépe". A folyamat, a természetes kiválasztódás voltaképpen szubjektuma nem az egyed és nem is a faj, hanem – egy antropomorfizmus. Az elmélet felől az "önző gén" szin-tagma egy emberi mém antropomorfizmusa, az ember viszont a gén masinomorfizmusa.

Jacob szerint a darwini szelekciós "folyamat hosszú távon a lamarckizmust utánozza". Így érthető meg az, hogy a "mimikri" ('utánzás') szó oly effektíven fogalmaz meg egy olyan jelenséget, melynek genetikai leírása – és egyúttal "oka" – sokkal komplexebb.

Az "önző gén" retorémájának/konceptiójának egészlegessége ezt a retorikai kérdést teszi fel: hát minden antropomorfizmus? Hát még az önzés is az ember kitüntetett sajátossága? nem pedig azé, amely számára az ember csupán egy ideiglenes (id)entitás? – Az egésze-ges retoréma erősíti a perspektivizmust, a szemléletváltás képességét.

Érdemes megjegyezni, hogy Wittgenstein számára éppen ez a filozófia betegsége. És ez nem ál távol Feyerabend konklúzióitól sem.⁸⁵

De nézzük magának Dawkinsnak a nyelvi reflexióját:

"Vigyük tovább a mémek és a gének közti analógiát. E könyvben végig hangsúlyoztam, hogy nem szabad a géneket tudatos, céltudatos tényezőknek képzelnünk. A vak természetes szelekció azonban oda vezet, hogy többé-kevésbé úgy viselkednek, mintha céltudatosak volnának, és kényelmes volt a rövidség kedvéért a génekről a célok nyelvén beszélni. Például amikor azt mondjuk, hogy (a gének megpróbálják növelni számukat a jövőendő génkészletben), akkor valójában azt értjük ezen, hogy »azok a gének, amelyek oly módon viselkednek, hogy növelik számukat a jövőendő génkészletekben, jobbra ugyanazok a gének, amelyeknek hatásait a világban láthatjuk«... A cél fogalma mindkét esetben csupán hasonlat, de már láttuk, hogy milyen termékeny hasonlat. A génekkel kapcsolatban még olyan szavakat is használtunk, mint »önző« és »könyörtelen«, nagyon is jól tudván, hogy csupán nyelvi fordulatok. Kutathatunk-e vajon pontosan ugyanebben a szellemben önző vagy könyörtelen mémek után?

[...] Az idő valószínűleg fontosabb korlátozó tényező, mint a tárkapacitás, ezért heves verseny folyik érte. Az emberi agy, és a test, amelyet vezérel, egyszerre csupán egy vagy legfeljebb néhány dolgot csinálhat. Ha egy mém uralkodni akar az emberi figyelmen, akkor azt csak »vetélytárs« mémek rovására teheti. Egyéb alkalmatosságok, amelyekért a mémek versenyeznek, a rádió és a televízió műsorideje, hely a hirdetőtáblán, az újságok hasábjain és a könyvtári polcokon."⁸⁶

Ezután Dawkins a mémek egymás túlélési esélyeit növelő szimbiózisáról beszél, és az isten–egyház–pokol–hit–cölibátus jelölőhálójával példálózik. Gondolatmenetét (és könyvét) végül így zárja: "Géngépeknek építettek bennünket, és mémgépekként nevelkedtünk, de megvan a hatalmunk ahhoz, hogy szembeforduljunk teremítőinkkel. Mi, egyedül a földön, fellázadhatunk az önző replikátorok zsarnoksága ellen."⁸⁷

Az ember (az élőlények) szenzóriuma (érzékszervek + neuronháló) a valóságos (az alacsonyabb rendszerelméleti szint nyelvezte) megismerésének, elsajátításának, megértésének egy nyelvezte, és minél sikeresebb evolúciósan, annál erősebb involúciós tényező. Annál inkább szüksége van rá minden értelmezésnek.

Az ember (a teremtés koronája) képtelen annak az exponenciálisan torlódó evolúciós rendszernek a csúcán maradni, amelyet leginkább ő pörgetett fel. Ez a strukturalizmus egyik centrális "üzenete".

⁸⁵ Ld. "A paralógia lovagja" c. tanulmányomat in: *Mindentől ugyanannyira*. JAK-Pesti Szalon, Bp., 1994.

⁸⁶ Richard Dawkins: *Az önző gén*. Gondolat, Bp., 1986. 245-7.

⁸⁷ Id. mű, 251. o.

A nyelv nem utolsó sorban mint a *tudattalan tudás* egy újfajta mnemo-és rekombinációs technikája játszott kardinális szerepet abban, hogy az ember sikeresnek bizonyult a szelekciós versenyben.

Megváltozik-e az intelligencia-fogalmam, ha előttem a genom teljes leírása mint egy vaktérkép, amire most szépen fel kell vinni a tájat: itt a csípő így, úgy szépen a csigolyák, szemöldökív, achilles-ín, sírós legyen a baba, hascsikarós, vagy mosolygós, igazi polimorf perverz stb. A(denin), C(itozin), T(imin), U(racil), négy betűnek, négy aminosavnak a variációi hordozzák az elképesztő mennyiségű információt, ami egy működőképes organizmus létrehozásához kell. Egy frissen fuzionált génlánc (két lénytől, egyformán elosztva, stb.) kiadja a parancsot az öt szívében rejtő sejtnek, hogy hozzon létre téged, aki most ezt a szöveget olvasod. Furcsa, hogy tulajdonképpen mi is vagy te. Egy eónokon át tartó génreplikációs hajsza anonim áldozata vagy halhatatlan élvezője egy röpke időre.

"A biokémia a nyelv metaforáját alkalmazza a genetikai reprodukció leírásakor. Wood és mtsai például azt írják, hogy »a legtöbb biomolekula 30 kismolekula prekursorból áll, amelyet olykor a biokémia ábécéjének neveznek« (7), és hogy »[a] genetikai kód a kapcsolat a fehérjék húszbetűs nyelve és a nukleinsavak négybetűs nyelve között.« (462). Lewontin, a neves genetikus a DNS által közölt információt egy nyelv szavaihoz hasonlítja, amely meghatározott kontextusban jelentést határoz meg: »Ama nehézségnek, hogy a DNS-üzenetekből oksági információkat szerkesszünk, mélységes oka az, hogy ugyanannak a 'szónak' különböző jelentése van különböző szöveggörnyezetben, csakúgy, mint bármely komplexebb nyelvben.« (66). Eric Havelock megvizsgálja ezt a metaforát, és a kulturális örökség egy modelljét következteti ki belőle, amely megmutatja, hogyan őrzi meg identitását egy szóbeli kultúra: »Az 'információ' kifejezés [ahogy Ernst Mayr biológus használja a genetikáról vitázván] egy az emberi kultúra idiómájából kölcsönzött metaforát visszafelé alkalmaz a genetikai folyamatra« (55)."⁸⁸

"A természettudományok örökösén visszatérő problémája az antropomorfizmus levetkezése" – mondja F. Jacob "Mítosz és tudomány" c. írásában (1986, 28). Paul de Mannak való példa: egy antropomorfizmusba öltöztetve mondja ki a mezítelen igazságot a természettudományok örök problémájáról.⁸⁹ Jacob szerint a mítosz egységes magyarázatot kínál a világra, mert totálisan antropomorf. Minden jelenség emberszerű és az emberre vonatkozik. A (természet)tudomány a maga dezantromorfizáló mikrológiai és makrológiai szuperdiskurzusai az evolúció instrukciós modelljeiben (a "lamarckizmus" változataiban) élnek tovább, miközben ugyanez a tudomány meggyőzően demonstrálja a véletlenszerű evolúció (a "darwinizmus") igazságát.

Freud elmélet-rendszere azzal az érdekes jellegzetességgel bír, hogy egyszerre mélyen darwinista és mélyen lamarckista. Ám ezek nála két különböző, egymást feltételező, és egymással ellentétes irányú folyamat két, egymást nem kizáró elmélete: az egyik az evolúcióé, a másik az involúcióé. Ez utóbbi kifejezetten irodalmi hatás Freudnál: darwinizmusa korlátjait

⁸⁸ "Conclusion". In Richard Smyth, Ph.D.: *Renaissance Mnemonics, Poststructuralism, and the Rhetoric of Hypertext Composition*. <http://users.massed.net/conclusion.html>. Erre a dokumentumra kétszer találtam rá a világhálón érdeklődve. Két különböző alkalommal, másodszor úgy, hogy azt írtam a keresőgépbe (Google): + "genetic code" + "linguistic code" + rhetoric, először pedig úgy, hogy azt írtam a keresőgépbe: +metalepsis +prosopopeia.

⁸⁹ "A tudós igyekszik eltávolodni attól a világtól, melynek megértésére törekszik... Ebből az úgynevezett »objektív világból« ily módon hiányzik az ő elméje és lelke, öröme és bánata, vágya és reménye – röviden ez a tudományos vagy »objektív« világ tökéletesen elszakad mindennapi tapasztalataink jól ismert világától. A megfigyelő és a megfigyelt közötti határvonal csak a mikrofizika kialakulásával mosódott el némileg. Az objektív világ ma már nem annyira objektív." (Jacob, 1986, 28) – Talán mert a természettudományra is érvényes a hatástörténet elve

az Oidipusz-mítosz/-dráma/-komplexus értelmezése jelöli ki. Freud értelmezésének valódi sokkja (vagy becsvágya, meggyőződése, az elfojtott valóságos megjelenése) az, hogy az Oidipusz-történetben saját magát olvassa. Ez jelenti halhatatlansága "okát": ő az első, aki úgy olvassa magát benne, mint aki az emberiség sorsának egy reflexiós ugrását ismeri fel – de már ez is benne van a drámában és a mítoszban. (Vö.: "evolúciós/involúciós paradoxon".)

Legyen imaginárius vagy szimbolikus, a specifikusan emberi a több gazdag reprezentációs modell – mnemotechnika, heurisztika stb. – összeadódó megismerőképessége. A reprezentáció képessége pedig a reprodukció identikus/változó lehetőségein – az "iterabilitáson", ahogy Derrida mondja – alapul. Hatékonyága, kapacitása, inventív képessége pedig a mnemotechnikáknak különműveletet összekapcsoló erején. A jó mnemotechnika mindig heurisztika. A heurisztikák az érthető fordítás új koncepciói.

(Gép-metaphora, avagy "masinopoeia")

Az Anti-Ödipusz így kezdődik:

"Mindenütt munkában van, olykor gördülékenyen működve, olykor megzökken és újraindul. Lélegzik, hőt termel, eszik. Szarik, baszik. Micsoda tévedés volt valaha is azt mondani, hogy Az⁹⁰. Az minden ízében: gépek - és pedig valóságos, nem átvitt értelemben. Csak gépek: más gépeket vezérlők; gépek, más gépek által vezéreltek; mindenféle, szükségszerű párosításban és kapcsolódásban. Egy szervgép csatlakoztatva van egy energiaforrás-géphez; egy olyan géphez, amely működtet egy folyamatot, amit egy másik gép megszakít. A mell egy olyan gép, amely tejet termel, és a száj egy hozzá csatlakoztatott gép. Az anorexiás száj számos funkció között ingadozik: birtokosa bizonytalan, hogy ez most egy evőgép, egy anális gép, egy beszélőgép, vagy pedig egy lélegzőgép (asztmárokhamok). Így mi mindannyian ezermesterek vagyunk, kis gépeinkkel. Mivel minden szervgép energiagép, mindig és mindenkor: folyamatok és üzemműveletek. Schreber bírónak napsugárnyalábok vannak a seggében. *Egy szoláris anus*. És, nyugi, semmi probléma: működik. Schreber bírósága érez valamit, előállít/termel valamit, és képes arra, hogy ezt a folyamatot elméletileg megmagyarázza. Előáll egy termék, egy gép produktuma; semmi metafora."⁹¹

A jelentéstermelésről alkotott elképzeléseik is ennek megfelelően alakulnak: "A tudattalan nem veti fel a jelentés problémáját, kizárólag a használat problémáját. A kérdés, amit a vágy felvet nem az: »Mit jelent?«, hanem ez: »Hogyan működik?«... Nem jelent semmit, hanem működik. Nem reprezentál semmit, hanem termel. Amint a vágy színrelép, a »Mit jelent?« kérdése összeomlik. Senki sem tudta felvetni a nyelv kérdését, csak amennyiben előbb eliminálta a jelentést; s a nyelv legnagyobb erejét csak akkor fedezték fel, amikor a(z) irodalmi művet gépnek tekintették, mely bizonyos hatásokat termel, bizonyos használat számára megfelelőeket."⁹² De csak abban az esetben, ha a jelentés: a használat⁹³, nem pedig valamiféle metafizikát újraalapító hipotetikus jelentés⁹⁴. A tudattalan "inkább transzcendentális, mint metafizikus; inkább materiális, mint ideologikus; inkább skizofrén, mint ödipális; inkább nonfiguratív, mint imaginárius; inkább reális, mint szimbolikus; inkább gépi, mint strukturális - vagyis inkább molekuláris, mikrofizikai és mikrológiai, mint moláris vagy nyájszellemű; in-

⁹⁰ "Ça", "id", "Es". A nem túl szerencsés korábbi magyarítások – "ösvalami", "ösztönén" – helyett a továbbiakban is ezt az eredeti fogalomhoz közelebb álló formát használjuk.

⁹¹ A-Oe 1-2. o.

⁹² A-Oe 109. o.

⁹³ Bár nem utalnak rá, nyilvánvaló, hogy a szerzők Wittgenstein gondolataival paroláznak. Vö. a *Filozófiai vizsgálódások* 30, 41, 43, 120, 138, 197, 532, 566 számmal megjelölt szövegeivel.

⁹⁴ A-Oe 109

kább produktív, mint expresszív."⁹⁵ "A vággyal kapcsolatos három tévedést úgy hívják, hogy: hiány, törvény és jelölő. Ez egy és ugyanazon hiba, egy idealizmus, amely a tudattalannak egy kegyes koncepcióját hozza létre."⁹⁶ A tudattalan azonban olyan, hogy a pszichoanalitikus megijed tőle, vele szembesülve a pszichoanalitikus "olyan, mint egy Comédie-Française-díva egy gyárban, mint egy középkori pap a futószalag előtt"⁹⁷.

(Hisztérikus kód)

Hisztérikus szignifikációról beszélhetünk, ám a hisztériát nem tekintem önálló klinikai képnek. Nem szindróma, csak szimptóma; a pszichoanalízis a neurózisokhoz köti.

A neurotiko-paranoid szignifikáció a hisztérikus kommunikációra való fokozott diszpozíció. Ez az azonosítás/azonosulás legközvetlenebb módja, afféle "lelki infekció", mint Freud írja. "Az identifikálás tehát nem egyszerűen utánzás, hanem elsajátítás ugyanannak az etiológiai igénynek alapján – "»éppúgy«-ot fejez ki, és a tudattalanban maradó valamilyen közösségre utal."⁹⁸ Ha a páciens a pszichiátriai klinikán levelet kap a menyasszonyától, hogy az elhagyta, és egész testében elkezd remegni, akkor számíthatunk rá, írja Freud, hogy szoba- és sorstársaiban hamarosan követőkre talál, amit a "tüneti" és az "oki", a jelölő és a jelölt azonosítása tesz lehetővé: remeg = elhagyták, én is elhagyatott vagyok = remegek. E szimptóma Freud szerint a szexuális érintkezésekre referál. A tünet interszubjektív metonimizálhatósága a mi-nek mint a közös én önazonosságának (és a testek helyettesíthetőségének) metaforája.

A másik tünetét utánzó megtartja a "barre"-t (Lacan), a jelölő (szubjektum) és a jelölt (szubjektum) közötti korlátot, a hisztérikus átvétel mint jelölő jelöltje pedig a (tudattalan) kommunió, az egy-ség, a jelölő és a jelölt azonossága. A hisztérikus kommunikáció a szignifikációnak mint textusnak, mint Mája- vagy Ízisz-fátyolnak az átvérződése a démoni, a rémisztő, a végzetes "reális" által.

A gyerek: nem választ a reakciómódok közt, hanem, mint egy nyelvet, elsajátítja: ez azt jelenti. Minden tünet kommunikatív.

A tünet (pszicho)szomatizált jelölő: testté lett ige.

Ez a nyelv pszichotikus és tudattalan használati módjaként is leírható, vagyis ahol jelölő, jelölt és dolog közös kontinuumba kerül, bármely entitás jelviszonyba léphet bármely entitással, vagyis ahol képzelt és valóságos ugyanaz.⁹⁹ Ez a történelmi kultúrákban sem feltétlenül anomália: a hisztérikus kód ott munkál a mai diskurzusokban. De az animista kultúrákban ez a szignifikációs stílus a norma.

Az animizmus retorikailag úgy írható le, mint túlnyomóan prozopopoétikus szignifikáció, ahol minden entitás integer elevenség és fordítva. Ami a kogníció számára létezik, az maga is kognitív lény. Minden, ami a perceptuálisan a különös egy bizonyos sávjában helyezkedik el, integritás a szó kettős értelmében: egység is, részek különlegesen rendezett együttese, és függetlenség is, a természet(es) egy sajátos aspektusát jelenti. Azt már a sáska is jól tudja, hogy mely perceptuális Gestalt érinti őt mélyen, és melyik nem, csak az ő számára nem adott ezek szimbolikus átcsoportosítása (a szabadság lehetősége). Az élőlény

⁹⁵ A-Oe 109-110

⁹⁶ A-Oe 111. Az idézett mondatok Lacan legfontosabb koncepciói ellen irányulnak.

⁹⁷ A-Oe 113

⁹⁸ *Álomfejtés*, 113-4.

⁹⁹ A szimbolikus hatalma akkor teljes, ha nem vonatkozik rá reflexió.

szenzóriuma (nem épp úgy, de) éppúgy reprezentációs hasadás¹⁰⁰, rendszerelméleti korlát, mint a génspirál¹⁰¹ vagy az emberi nyelv. A mesterséges formák civilizációjában azonban egyre inkább elmosódik ez a nagy hagyományú binaritás. Békésen egymás mellett él a lélek anyagi eredetének hite (akár spinozai, akár freudi, akár behaviorista változatában) és a lélek szimbolikus voltának hite (akár mitikus, akár szofista, akár lacani változatában).

Az animisztikus prozopopoeia alapvetően nem különbözik a pszichotikustól: minden jelölő végső soron antropomorfizmusok alkotója. Freud számára a pszichózis a valóságelv – a szavak és a dolgok megkülönböztetésének – felfüggesztése. Márpedig e szigorú "ontológiai" különbség az előfeltétele a tüneti erősségű elfojtás (a szavakhoz – a Wortvorstellunghoz vagy a Vorstellungsrepräsentanzhoz – tapadó libidinális energiák) tünetmentes átrendezéséhez, azaz normalizálásához. A neurotikus és a perverz esetében ez lehetséges (hiszen nem függesztik fel a valóságelvet), a pszichotikus esetekben nem: a szkizofrénnél azért nem, mert (lacan szavaival) a megszállási energia allokációja "túl" diszperz a jelölőhálón, a paranoidnál azért nem, mert túl koncentrált egyetlen transzcendentális jelöltre (akár közvetlenül, magának a jelölőnek a megszállásával, akár univerzális oppozíciók rögzített rendszere révén).

De vajon mi történik akkor, amikor egy ilyen "tényt" leírunk? Amikor mondataink alanyai ilyesfélék: "mondataink", "egy retoréma", "a szignifikáció". A "prozopopoeia" terminusa mint egy doktori értekezés mondatainak alanya/tárgya/témája ("subject", ahogy az angol bölcsen összevonja) nem maga is egy újabb prozopopoeia?

A beszélő alany propozíciója: (a lehetőség, hogy válasszunk, melyik alany) ki beszél.

Szignifikáció és ambivalencia

Tagadás-denegáció: or (what if) "no means no"

A magyar *tagadás* szó meglehetősen jól konnotálja azokat a megfontolásokat, amelyeket Freud híres 1925-ös, *Verneinung* című metapszichológiai írásában, illetve ennek Jean Hyppolyte által adott (erősen hegeli ihletésű) értelmezésében, illetve ennek (hasonlóan kojeve-i ihletésű) lacani kommentárjában olvashatunk. Ezek voltaképp a logikai állítások rég ismert tulajdonsága körül forognak, nevezetesen hogy a tételezés implicit módon mindig egy kontinuum kettéosztása, az indifferencia differálása, az állítást mindig ellentétének tagadásaként is értjük. A metaforára ugyanez érvényes: az összehasonlítás előfeltételezi, hogy két különböző dologról van szó. Egy olyan egyszerű mondatban, mint az "X tagadja, hogy ő tette" jól megfigyelhető ez az eluzivitás: van egy leíró értelem, mely azt a "tényt"¹⁰² "szögezi le"¹⁰³, hogy X cáfolja, hogy ő tette volna; és van egy minősítő értelem, amely mintha éppen azt állítaná, amit X tagad. Hiszen tagadni csak valamit lehet.

Pl. bűnt.

¹⁰⁰ Vö.: Lacan az Ich-Spaltung és a nyelv mint másik összefüggéséről.

¹⁰¹ Továbbvive a metaforát: egy négy betűből – a négy DNS-t alkotó nukleotidból – álló, beláthatatlanul gazdag "retorikával" "kódolt", rendkívüli sűrítési (Dichtung) kapacitású "nyelv" világot teremt: az életet. A filozófia nyelvi fordulata és a metafizika-kritika ugyanezt az "ismeretelméleti korlátot" tematizálja: a reflexió (a gondolkodás, a tudat, az emberi szellem stb.) nem képes számot adni önnön eredetéről, azaz nem rendelkezik (elég tudással) az őt alkotó struktúrákról.

¹⁰² Thing *done* with words. Donnée. Es gibt.

¹⁰³ "Ha kalapácsod van, mindent szögnek nézel." Murphy törvénye. (Nem Nietzsche kapcsán.)

Ami létezik. Amiről szó van. Amiről szó se lehet.

A tagadás és az állítás, a tiltás és a parancs – egyebek között, de nem utolsó sorban – **tematizációk**. A sikeres – a nyelvben rögzült és terjesztett – tematizáció szabályozza a projekciók és introjekciók gazda(g)ságát egy kultúrában. A prozopopeitikan mozgó szignifikáció számára világos, hogy a sikeres tematizáció profétikus: valamely genetikai-történeti-kauzális viszony asszociatív viszonyra alakítása, egy narratív pattern beírása a szimbolikus "rendbe", ahol a jelölőháló – univerzális vagy idioszinkratikus, de mindenképp valamelyest rögzült – kapcsolódásai oda-vissza viszonyt teremtenek. A genetikai-történeti-kauzális viszony rendszerint irreverzibilis logikai következményreláció: ha A-ból B következik, abból korántsem következik, hogy B-ből A következik. A jelölőlánc asszociatív viszonyai esetében viszont bármely jelölő implikálja a hozzá kapcsolt jelölőt (logikailag: bikondicionális). A **megfordítás** értelemben vett metalepszis.

"A **tagadás** az elfojtott tudomásulvételének egy módja" – mondja Freud 1923-as, *Verneinung* című írásában. Lacan, *Szóbeli kommentár Jean Hyppolyte Freud Verneinungjáról szóló előadásához*: hogy a "nem" szétválasztja a gondolatot az affekciótól, amely libidinális, erotikus eredetű. A tagadott elfojtottá válik. "Arra, hogy sikerült feltárni/leleplezni a tudatlant, nincs erősebb bizonyíték, mint ha a páciens így reagál: »Ezt nem gondolom«, vagy (akár) »Erre (soha) nem gondoltam.«" A tagadás "annak lehetősége, hogy az értelmi eloldja magát az érzelmitől a cselekvésben; végül és mindenekelőtt pedig mindannak eredete, ami az elsődleges folyamatok szintjén megjelenik, ebből következőleg pedig az ítéletnek és magának a gondolatnak az eredete (...)"

Freud szerint a tagadás jelölőinek segítségével a gondolkodás felszabadul az elfojtás korlátai alól. Ami azt is jelenti, elég valamit tagadni ahhoz, hogy legyen.

"Sárkányok nincsenek."

"Mik azok a sárkányok?"

Vagy: "Kérem, őrizték meg nyugalmukat", és a *kérésre* mindenki pánikba esik.

Vagy: "»És mit csinálnak azok a Januárok?« – kérdezte Malacka aggodalmasan, s titokban remélte, hogy nem csinálják azt."¹⁰⁴

Nem és nem. *Geschlecht und Verneinung. Sexe et dénégation.*

Vegyünk egy szép példát. Slavoj Žižek írja¹⁰⁵:

"[K]ritikus jelentősége van a nyilvános ideológiai diskurzus és annak fantáziabeli homályos mása közti minimális távolság megtartásának. Ugyanez igaz individuális szinten is, ahogy azt a nemi erőszak példája igazolja. Ha szóba kerül, hogy a nők gyakran fantáziálnak arról, hogy brutálisan bánjanak velük, és megerőszakolják őket, a szokásos válasz az, hogy ez egy nővel kapcsolatos férfifantázia, vagy pedig, hogy a nők azért teszik ezt, mert »internalizálták« a patriarchális libidinális ökonómiát és benne saját áldozattá válásukat. A háttérben az a gondolat húzódik meg, hogy abban a pillanatban, amint felismerjük az erőszakra szóló éberálmodot, teret engedünk azoknak a férfisovinizista közhelyeknek, hogy az erőszak során a nők csak azt kapják, amire titokban áhítottak – a hozzá társuló sokk és félelem csak azt jelzi, hogy nem voltak elég őszinték ezt elismerni... Erre a klisére azt válaszolhatjuk, hogy bár meglehet, hogy (bizonyos) nők álmodoznak az áldozattá válásról, azonban ez a tény nem csupán nem igazolja tényleges erőszakot, hanem még erőszakosabbá teszi. Vegyünk példaként két nőt: az első felszabadult, magabiztos és aktív, a másik pedig titokban arról ábrándozik, hogy partnere brutálisan bánik vele, akár meg is erőszakolja."¹⁰⁶ A kritikus

¹⁰⁴ A. A. Milne: *Micimackó*. Móra, Bp., 1967. 153. o.

¹⁰⁵ Slavoj Žižek: "Az inherens törvényszegés, avagy hatalom obszcenitása." *Thalassa*, 1997/1. 120-122. o.

¹⁰⁶ Előfeltevés: a "felszabadult, magabiztos és aktív" karakterisztikával nem társulhat a megerőszakoltatás-fantázia, ez nyilván csak gátlásos, önbizalomhiányos és passzív "személyiség" esetében fordulhat elő. – A felszabadult/gátlásos, magabiztos/önbizalomhiányos, aktív/passzív oppozíciói nem szinonimák, és igen komplex kapcsolatban lehetnek a S–M (szado–mazochizmus) vagy D–S (uralom–alávetődés) tranzakciós mintázataival. –

különbség akkor világlik ki, ha mindketten erőszak áldozatává válnak, ugyanis *a második nő számára sokkal nagyobb traumát fog jelenteni az erőszak*, abból a tényből adódóan, hogy¹⁰⁷ a »külső« szociális realitás igazolja »álomanyagát«, de miért?¹⁰⁸ (Talán jobban megvilágítja a kérdést, ha Sztálin »halhatatlan« sorainak parafrázisát adjuk: lehetetlen megmondani, hogy melyik rosszabb a két erőszak közül – mindkettő a rosszabb, azaz az attitűdök elleni erőszak természetesen bizonyos értelemben rosszabb, mert alapbeállítódásunkat sérti meg, azonban a másik oldalon az a tény, hogy az erőszak saját titkos beállítottságunkkal összhangban történt, még rosszabbá teszi...¹⁰⁹) Van egy szakadék, ami örökre elválasztja egymástól a szubjektum létezésének fantáziabeli lényegét szimbolikus és/vagy imaginárius identifikációinak »felszínesebb« módjaitól. Az ugyanis soha nem lehetséges számomra, hogy (a szimbolikus integráció értelmében) teljesen felvállaljam létezésem fantáziabeli lényegét. Ha túlságosan megközelítem, a szubjektum aphanisise következik be: elveszti szimbolikus konzisztenciáját, dezintegrálódik.¹¹⁰ És talán ami az erőszak legmegalázóbb formája, az létezésem fantáziabeli magvának erőszakos aktualizálása a szociális realitásban, olyan erőszak-tétel, amely identitásom (»énképem«) alapjait rendíti meg. (Ugyanez igaz a férfiak esetében is: egy erőszakos közöszlészről fantáziáló homoszexuális férfi valószínűleg jobban sérül, ha valóban erőszak áldozatává válik, mint az ilyen tendenciáktól mentes társa.¹¹¹)

David Lynch *Wild at Heart* című filmjének egyik legfájdalmasabb és legfelkavaróbb jelenete csak a realitás és annak fantáziabeli háttere közti feszültség mentén érthető. Egy magányos motel-szobában Willem Dafoe durva kényszert gyakorol Laura Dernre: fogdossa, ölelgeti, megsérti intim terének határait, és fenyegető hangon ismételteti: »Mondd, hogy basszál meg!«, azaz ki akarja kényszeríteni a szexuális aktussal kapcsolatos beleegyezését. Az undorító, kellemetlen jelenet vonatottan folyik tovább, majd mikor végül a kimerült Laura Dern alig hallhatóan kimondja: »Basszál meg!«, Dafoe hirtelen hátralép, barátságos mosolyt ölt magára és vidáman válaszol: »Köszönöm, ma nincs időm, de bármely más alkalommal örömmel megtenném...« Elérte, amit valójában akart:

A problémát alighanem sokkal inkább meghatározza a tudatos/tudattalan kettőssége. Tudattalan formában vagy introjektív vagy projektív: az első típus nem jelenti fel az agresszort, és hallgat róla, a második típus eztán csak erről fog beszélni.

¹⁰⁷ élvezte. – És Zizek éppen ezzel nem foglalkozik. Implicite elismeri, de szisztematikusan kivonja az explikációból. Pedig az elnyomás/elfojtás itt válik valóságossá: a tiltott jelölő körül. A tiltások formális analógiát vonnak a tiltottak között. Másfelől a szociális elnyomásnak (tiltások és imperatívuszok egy végső és további legitimációra nem szoruló készlete hisztérikus pro- és introjekciójának: az erőszaknak) eminens eszköze a szexuális elfojtás. A ("libidinális" – szexuális) megszállási energia neurotiko-paranoid csoportosítása következtében az élvezet mint olyan kerül a gonosz oldalára: élvezte, és ezt élvezte csak igazán, az erőszakot, integritásának megsemmisítését, a rosszat. – A passzív nő mítosza.

¹⁰⁸ Mert élvezet és agresszió jegyese: a passzív, mazochista, áldozat nő és az aktív, sadista, áldozó férfi.

¹⁰⁹ Petitio principii. Vagy nem éppen ezt akarta megmagyarázni? Vagy választ adott volna arra, hogy miért ilyen szoros a kötelék vágyának beteljesülése és integritásának összeomlása között? – "No means no!", no persze az erőszak esetét kivéve – ez csupán vágya, és csupán ha nemet mond rá, állhat fenn az erőszak lehetősége.

¹¹⁰ Előfeltevés: a (vágyteljesítő/traumához rögződő) fantázia lényegében érintetlen a szimbolikustól: valami teljesen más közegben és törvények alapján működik, mely, ha elhatalmasodik, "dezintegrálódik a szimbolikus konzisztencia". Ennek a Lacan által mindig ünnepélyes rajongással emlegetett "Nachträglichkeit" freudi felismerése ellentmond. Eszerint pl. a Farkasember a másfél éves korában átélte "ősjelenetet" (ti. a szülők koituszát) valójában csupán négy és fél éves kora körül traumatizálja. Lacan értelmezésében ez a szimbolikus teljesítménye. A jelentést és a jelentőséget a szimbolikus generálja. A nyelv utólagosan elbeszéli, mi történt. Átrendezi és beleírja magát az imagináriusba. Sőt, az a tergo közöszlész képe "EsPe" (Sergei Pankiew) emlékezetében nem másképp maradhatott mentes a híres kisgyerekkori amnéziától, hogy – szimbolikus interpretatúra híján (amely "értelmezi", elhelyezi, megmondja, hogy mi "valójában") – "naivan" értelmezte: nem érzékelte benne még a "rosszat".

¹¹¹ Vagyis a megerőszakoltatás vágya az ezt publikus térben nem vállaló (szégyellő) (felettes)én elhárítómechanizmusainak erejével nő. Az elfojtás totálissá válásával rákényszerül "énképének" megfelelő jelölők állandó demonstratív felmutatásáról gondoskodni. A megerőszakoltatás traumája/sokkja/undora a sikeres elhárítás jelöjeként, a rossz külső győzelme feletti belső győzelmet *reprezentálja*. Ebből az is következik persze, hogy a sárkány/gonosz még elevebb, még valóságosabb, még veszélyesebb lesz. Az általa megkötött vágy mennyisége még nagyobb lesz.

nem maga az aktus, csak a nő beleegyezése, szimbolikus megalázása volt a célja¹¹². Aminek itt tanúni vagyunk, az a fantáziabeli erőszak, melynek megvalósulása elutasítódik a valóságban, és ezáltal még inkább megalázza áldozatát¹¹³ – a fantázia kieroszakolódik, felkorbácsolódik, majd ottmarad, és az áldozatnak kell azt elviselnie. Világosan látszik, hogy Laura Dern nem csupán undorodik intim szférájának Dafoe (Bobby Perou) általi durva megsértésétől, ugyanis a »Basszál meg!« kimondása előtt a kamera ráfókuszál a jobb kezére, mely lassan kitárul, jelezve beleegyezését, annak bizonyítékát, hogy a férfi felkavarta a fantáziáját.¹¹⁴

A zizeki tézis, miszerint a vágyfantázia és ennek realizálása két teljesen különböző dolog, és éppen tökéletes egybeesésük a legtraumatikusabb a szubjektum számára, érdekes hipotézis.¹¹⁵ Nézzük a *Wild at Heart* említett jelenetére történő konkretizációját. A filmből nem nagyon derül ki, hogy a lányt foglalkoztatják-e szexuális vágyfantáziák. Az viszont igen, hogy rémlátomások annál inkább. Továbbá hogy jelenlegi barátjával, szerelmével gyakorolja és élvezzi először a szexet, és ez nagyjából a hivatalos verziót¹¹⁶ teljesíti be, nem foglal magába erőszakos, brutális szcenírozást. Kiderül továbbá, hogy kamaszkorában a bácsikája megerőszakolta, és erre "Laura Dern", alias Lula mint iszonyatos és undorító traumára emlékszik vissza. Ez alapján – formállogikailag – kevéssé valószínűsíthető, hogy vágyfantáziáiban pozitív módon jelenjen a szexuális erőszak elszenvedése. Hogy esetleg ennek az élesen elutasított emlékek mégiscsak igen komoly köze lehet ahhoz, hogy Bobby Peru inzultusa hatására felizgul, az jól védhető – de itt nyilvánvalóan éppen nem a fantázia és valóság közti "szakadékról" van szó. Ellenkezőleg: a tudatos-szociális én énídeáljának és a tudattalan szexuális vágy ellenállhatatlanságának az összefüggéséről. Lynch a "tudattalan fantázia" előfeltevésével él, ortodox módon egyébként, mely a szexuálisat eleve a fantazmatikushoz, a hallucinatorikushoz köti. Eszerint a vágy akkor is dolgozik, ha szubjektum semmilyen formában nem engedi be a tudatelőttel-tudatos feldolgozás valamely szintjére. ("Tünetként" jelentkezik, azaz az én nem diszponál felette. – Hisztérikusán proponál: a teste is része a szimbolikusnak. A fantazmatikus megőrzi magában az örömevnek a hallucinatorikus/reális oppozíciójával szembeni indifferenciáját, a hisztérikus közvetítetlenség az érintés metaforája, a szüntelen érintés- és szeretethiány tünete.) Konkrét megerőszakolás-szcénák fantáziálása pedig már több is, mint egyszerű "kompromisszumképződés".

Az erőszak szociális elfogadottsága vagy büntetlensége fordítottan arányos a szexuálisal. Minél erősebb a libidinális energiák repressziója, annál inkább nő a szakadék a szexuális és a szociális között, az örömev és a valóságelv között. A szexuális fantazma azért kapcsolódhat az erőszakhoz, mert a szexuális a testi agresszióval érvényesített represszió következtében csak erőszak közvetítésével törhet át a szociálisba.

A kérdéses jelenettel egyébként két korábbi jelenet állítható párhuzamba. Az egyik, amelyben Sailor, Lula szerelme egy korábbi szexuális kalandját meséli el, mely egy S–M-re fogékony prostituálttal esett, s az erőszakos jelenetek verbális felidézésének hatására Lula felizgul, olyannyira, hogy igazából fel sem vetődhet, miért nem féltékenyen és ebből követke-

¹¹² Vajon mit jelenthet ez az ártatlan vessző a "beleegyezése" és a "szimbolikus megalázása" között? "Továbbá"? Vagy 'azaz'?

¹¹³ Miért is?

¹¹⁴ Slavoj Žizek: "Az inherens törvénytisztelet avagy a hatalom obszcenitása", *Thalassa*, 1997/1, 120-2. o.

¹¹⁵ Egy amerikai gyakorlati útmutatóból (Bonnie Gabriel: *The Fine Art of Erotic Talk*) "A fantáziák nyilvánvalóan nem arra szolgálnak, hogy a valóságban kiéljék őket. Amit e gyakorlatok kínálnak, az néhány kép és vázlatos helyzet, melyek közül néhányat erotikusnak találhat a partnered, és amelyeknek néha *semmi* köze a való élet vágyaihoz. E gyakorlatok nem igazából önmagában a kapcsolatról szólnak, hacsak fel nem fedezitek, hogy vannak közös fantáziáitok, és úgy nem döntötök, hogy szeretnétek együtt kipróbálni őket."

¹¹⁶ Nevezzük így azt a szexuális praxist, amelyhez képest perverciónak nevezzük, amit annak nevezünk.

zöleg elutasítólag reagál szerelme történetére. A másik, amelyben Lula egy benzinkútnál egy öreg feketével incselkedik, illegeti a testét, játékosan, de tisztán szexuális gesztusokkal.¹¹⁷

Érdekes, hogy Zizek az elmesélt jelenet leírásából mit hagy ki. Hangsúlyos a jelenetben, hogy a lány először is az inzultus kezdetén elemi döbbenettel és felháborodással reagál és nagyon határozottan utasítja ki a szobából az arcátlan, erőszakos figurát. Aki persze végtelen amoralitásában csak még inkább élvezi így a jelenetet, közelít hozzá, meg akarja érinteni, de a lány elhúzódik. Peru a maga stílusában kifejti a lánynak, hogy a hárítás nem elég meggyőző. Lula újabb két és egyre határozottabbnak látszó próbát tesz Bobby Peru kiutasítására, de emez mindkettőt még határozottabban szereli le. És feltétlenül említésre méltó az a paradox mód, ahogy Peru azt a bizonyos "Mondd, hogy basszál meg!"-et proponálja. Hozzáfűzi ugyanis, miközben a lány fejét hajánál húzva hátrafesztí és a mellét simogatja stb., hogy "Ha mondd, akkor békén hagylak." A lány itt többszörös dilemmával néz szembe. Ha simán kimondja a "Fuck me!"-t, akkor ugyan iszonyatos (akaratával éppen ellentétes) dolgot mond, de az ajánlat szerint ez az ára annak, hogy ezt az agresszív bunkót lerázza végre magáról. A kontraktus logikája szerint a "Fuck me!" éppen az ellenkezőjét, a "Get the fuck out of here!"-t jelenti. De hihet-e abban, hogy ez a mindenre képes, amorális alak nem változtatja meg a kontraktus szabályait kénye-kedve szerint, és hirtelen nem értelmezi-e élesben?: "Te mondtad, kisanyám. Akkor most Peru bácsi megteszi, amire kérted." Hogy nem azt a durva double bindot játssza, amelyben ha így reagál, akkor azért, ha úgy reagál, akkor azért erőszakolja meg? Ám Peru bácsi – aki Lynch dramaturgiájában sokkal mélyebb, ocsmányabb és ördögibb figura, aki mindent tud az ember esendőségéről, művésze, zsenije az átverésnek, a bemocskolásnak, a megalázásnak – nem ezt a játszmát játssza. Amit ez az "elvetemült, nagy lélekismérő"¹¹⁸ tud, az az, hogy ez a nő is szubjektuma a nagy fantazmának. If "no" means no, then "fuck me" is fuck me. S amikor – nem utolsó sorban az említett intellektuális-morális trükk, de persze elsősorban a konkrét szexuális inzultus, a hatalom/erő(szak) demonstrációja révén – szétzúzza a lány ellenállását, amikor az, úgy tűnik, tényleg élesben mondja, fuck me, she's not just saying, she's meaning it, akkor méri rá a legnagyobb csapást – a zizeki logika szerint –, akkor alázza meg a végsőkig: visszautasítja. Valóban békén hagyja, amint azt megígérte, lám, betartja szavát.¹¹⁹ A lány pedig ott marad, magamagától döbbenten, és zokogni kezd. Az iménti felizgulása nem fér össze az énképével, ezt a tudatot nem képes elviselni.

Zizek voltaképpen azt állítja, hogy a fantázia úgyszólván mindent megengedhet magának, s ezekben élvezetét lelheti a fantáziáló, de a szubjektum társadalmi létezése interszubjektív korlátokat állít fel, melynek a fantázia forgatókönyve szerinti áthágása katasztrofális: a szubjektum aphanisise következik be. Egyszerűbben: vágyfantáziánk nem arra valók, hogy megvalósítsuk őket. De vajon miért? A *Wild at Heart*-példa egyáltalán nem a vágyfantázia kínos realizálódásának története. Az az összefüggés, amely "Laura Dern" serdülőkori erőszakos megrontása és Bobby Peru inzultusára adott reakciója között fennáll, nyilvánvaló, de, finoman szólva, nem logikus. Az teljesen világos, hogy a pornó "spanking" szcénáira csak az izgul rá, akit gyerekkorában el-elfenekeltek, de a legeslegritkább az a gyerek,

¹¹⁷ Fekete (sötét, állati, alantas, nigger stb.) viszont öreg (aszexuális), ezért engedi meg magának Lula. Bobby Perunak, a pornófilmesnek sohasem illegetné magát. Éppen jogi értelemben ártatlan. Nem kísérti meg a törvényt.

¹¹⁸ Több mozzanat is arra enged következtetni, hogy Bobby Peru tudás dolgában számos tekintetben a többi szereplő felett áll. Az itt tárgyalt jelenet scenírozása egy pillanatig nem hagy kétséget afelől, hogy Peru biztos a dolgában, tudja, hogy a nő a később valóban bekövetkező módon reagál, tudja Luláról, amit az maga sem tud magáról. Párhuzamba állítható ezzel az, hogy Lula számára komoly nehézségekbe ütközik elmondani (a mit sem sejtő) Sailornek, hogy terhes – amit viszont Peru másodpercek alatt kitalál.

¹¹⁹ Az egyébként nagyon jól kidolgozott jelenetet itt teszi egy kicsit tönkre Lynch: Bobby Peru, amikor végzett a jelenettel, minden sikerült neki, hosszasan röhög, visszataszítóan, ördögien, szuperplánban, erőltetetten.

aki az elfenekeltetését pozitívan élte volna meg, illetve a scriptjeibe ilyenként írta volna bele – honnan hát az efölötti izgalom, az erre irányuló vágy?

Zizek a trauma erejét hangsúlyozza, a trauma ugyanis a kötelességből kompasszionátus humanisták számára tovább nem magyarázandó arkhé. Így nem kell konfrontálódni az-
zal a lehetőséggel például, hogy a trauma éppen az, hogy a "másik traumatikus lényegét", ahogy Zizek szokta mondani, hirtelen önmagában fedezi fel a nő. Mivel Zizeknél a fantázia láthatólag "a valóságtól" való menekülés eszköze. Ami a kultúraközvetítődés kommunikációjában prohibíció, az a "lelki készülék" energetikai rendszerében inhibíció. Zizek nem hisz abban, hogy az örömei konfliktus nélkül együttműködhet a valóságelvvel, nem "irracionális" gyűlöletből áll ellentétben a valóságelvvel. Csak annyit mond: Nézzetek rá. Láthatjátok, mekkora trauma érte. És ezzel arra akar célozni: Csak nem gondoljátok, hogy még élvezte is? Zizek a jelek szerint eleve nem gondolkodik abban a lehetőségben, hogy a nőnek ez egyszerre volt élete legsúlyosabb traumája, olyan sokk, amit sose hever ki, és egyszerre volt élete legnagyobb élvezete, amelynek képtelen volt nem átadni magát.

Márpedig ebben áll a probléma érdekessége.

A tudatos feldolgozás egy lehetséges módja az akceptált ambivalencia. A megerősökölés-fantázia beengedése teszi lehetővé, hogy a szociálisban szcenírozva jelenhessen meg, hogy a szimbolikus inkorporálja a tünetet. A frusztrált nő kettős kötéssel köti magát balsorsához: vágya semmis, az erőszak valóságos.

Érdekes összevetni Lynch narratívájával Kierkegaard *A csábító naplója* c., egészen rendkívüli munkájának narratíváját. Johannes, az életművészet éleselméjű és érzékeny esztétája megpillant egy elbűvölő 17 éves lányt, Cordeliát. Szisztematikusan becserkészi, megismerkedik vele és a nagynénivel, akivel lakik, elkezd járni hozzájuk, noha nem adja semmi jelét annak, hogy voltaképpen kiért és miért. Sőt, beszerez még egy derék konkurens udvarlót is. Mégis, tervszerűen és törvényszerűen sikerül a csábítás. Eljegyzik egymást, majd Cordelia (nem tudván hogy terv szerint) felbontja. Majd kimennek egy vidéki házba, ahol szeretkeznek, majd Johannes örökre elhagyja a lányt. A csábítás Johannes számára leginkább abban áll, hogy a lány mindig úgy érezze, szabad akaratából cselekszik, sőt: a szabadságot választja, amikor a makulátlan ártatlanságból, a tökéletes naivitásból lassan, és számára észrevétlenül, belecsúszik az ellenállhatatlan erotikába. – Mindvégig ugyanazzal a biztos tudással rendelkezik, mint Bobby Peru.

Egy harmadik, hasonló történet Nancy Friday női szexuális fantáziákat tartalmazó gyűjteményéből@

Kompenzáció-elv

"Kompenzál" – mondja a köznyelv. És ilyenkor jönnek a nagyon absztrakt dolgok nagyon konkrét okai. Vagy fordítva. Metaleptikus bölcsesség. Ismeretelméletileg furcsa jelenség ez a hétköznapi pszichológia. Igazságai rendszerint nehezen ellenőrizhetők, ellenpéldák, cáfolatok, sőt közmondásos ellenbölcsességek rendszerint könnyedén felhozhatók. Nem beszélve arról, hogy a magaskulturális diskurzusok egyenesen kötelességüknek érzik e *vulgáris* metalepszisek megcáfolását és megvetését. Ám a vulgáris gondolkodásmódban az a cseles, hogy azt – definíció szerint – mindenki ismeri. És különféle módokon, de – működteti. A közönséges igazság pedig nem csak ismeretelméleti kérdés, hanem retorikai¹²⁰ is.

¹²⁰ És benne van a retorikában az erotika.

Végső soron és első sorban efféle láncokat vizsgál a freudi pszichoanalízis. És persze: a láncok ("asszociációk", "szimbolika" stb.) jónéhány elágazása oly absztrakt, másfelől oly durván konkrét, és oly sok ellenőrizhetetlen hipotézis kapcsolja őket össze, hogy a (természet)tudományos értelemben vett igazolhatóság illetve cáfolhatóság követelménye valóban nonszensz – ebben igaza van Poppernek, bármennyire is igyekezett (az egyébként őszintén pozitivistá) Freud szigorú-tudományos stílusban argumentálni¹²¹ – persze mi is a különbség az előrejelzés és az előrevetítés között, az igazmondás és a jóslat között (vö.: "*wahrsagen*"), pont a pszichoanalízisben. Miről beszélünk, ha nincs Ödipusz/kasztrációs komplexum, Erósz–Thanatosz-dualizmus, lamarckista ösztönelmélet? A tudattalan megértése kettős mozgás, mégpedig a birtokviszony kettős jelentésének megfelelően. Ami valóban elősegíti az olyan, igazán átfogó metalepszisek értelmezését, mint a szublimáció tana: a melodramatikus férfi hősvízió, a kultúra nagy teljesítményeibe fojtott békés libidóenergiáról. Vulgo: nem baszod meg anyád és nem öled meg apád – ettől halad a tudomány meg a művészet.

A pszichoanalízis szerint szublimáció, a köznyelv szerint kompenzáció. Rezüméje: "Napóleonnak kicsi volt a fütyije." Freud üzenete: Napóleon nélkül nincs Beethoven, Hegel, Julien Sorel, Raszkolnyikov. Ez utóbbiak persze nem (elnézést, *terminus technicus*ról van szó:) kúrtak meg 1003 nőt csak Spanyolhonban.

Derrida "Éperons – Nietzsche stílusai" c. írásában áttekinti, milyen jelölőláncokba illeszkedik Nietzsche műveiben az *igazság* jelölő. Feltérképez – jellegzetesen pszichoanalitikus és retorikus módon – egy gazdag szimbolikájú asszociációs hálót, stílszerűbben (stylus, stilé, író-, szűrő-vágó szerszám stb.¹²²): textust, szöveget/szöveget, mely folyamatosan erotikus allúziókban úszik, és a nőt választja az igazság metaforájaként. A nőt, aki még mikor kiadja magát valakinek (vagyis öszinte), akkor is kiadja magát valakinek (vagyis színészkedik). A nőt, aki lehet bugyutácska, kisstílu, sőt, még irigy is, pedig az nagyon csúnya dolog, de mégiscsak olyan eluzív, ami eleve kizárja, hogy a dogmatikus filozófusnak igaza legyen; egyszerűen csak ügyetlenül udvarol. Nietzsche így kezdi a *Túl jón és rosszont*: "Ha feltesszük, hogy az igazság egy nő – nem alapos-e a gyanúnk, hogy már amennyiben dogmatikusok voltak, egyetlen filozófus sem értett a nőkhöz¹²³?, hogy az a hátborzongató komolyság, az a kétbalkezes erőszakosság, amellyel eddig az igazságot megkönyékezni szokták, csupán ügyetlen és illetlen eszközei voltak pont egy fehérség meghódításának?" Nietzsche ugyanakkor nem hagy kétséget afelől, hogy ő érti a nőt, ért a nők nyelvén, hogy – *wie?* – hogy az igazság szerelmese? Derridának egy pillanatig nincs kétsége afelől, Nietzsche entuziasztikusan szereti ezt "a nőt", rajong, imádja – de nem tiszteli, és ez zavarja egy kicsit Derridát. Végső soron ugyanazt szegezi szembe vele, mint a *Szeminarium Az ellopott levélről* Lacanjával: a fallo(go)centrizmust, amelynek vád-jellege nincs kimondva (énoncé), hanem hangnem¹²⁴ (énonciation).¹²⁵ Nietz-

¹²¹ Poppernek abban nincs igaza, hogy az általa módszertani ideálként szerepeltetett diskurzusok nem különböznek lényegesen a pszichoanalízis érvelési stílusától. Gondoljunk pl. az einsteini általános relativitáselmélet metodológiaiailag nélkülözhetetlen – ám aligha "egzaktabb" – "gondolatalkísérleteire".

¹²² Vulgo: "Van nekem egy csíkos gatyám, / Benne hordom a ceruzám. / Minden este írok vele, / Mégse kopik el a hegye."

¹²³ Tkp. "noül", *schlecht auf Weiber verstanden*.

¹²⁴ Vö.: Derrida: *Minden dolgok vége*. Kant "Egy újabban felkapott apokaliptikus hangnemről a filozófiában" c. írása és egyebek kapcsán részletesen beszél a hangnemről. Osiris-Gond, Bp., 1993.

¹²⁵ Derrida egyszerre utal az *Ödipusz királyra* (és Freud-olvasatára) és *Az ellopott levélre* (és Lacan-olvasatára: "Mi történik [...], amikor egy szöveg, például egy irodalminak mondott fikció [...] az igazságot viszi színre; amikor körülhatárolja benne az analitikus olvasatot, kijelöli az analitikus pozícióját, s úgy mutatja be őt, mint aki az igazságot keresi, mi több, meg is találja, előadja a szöveg igazságát, majd elővezeti általában az igazság beszédét, az igazság igazságát? Mi történik tehát azzal a szöveggel, amely képes ilyen jelenetre, és amely programját tekintve elég megbízhatóan helyezi el az analitikus helyzetet az igazsággal szemben? / Ez a túláradás – folytatja Derrida – egyáltalán nem a szerző mesterségbeli tudását jelzi, még kevésbé a fikció értelmét. Nem más ez,

sche és Lacan (kétségtől kettő a Derridára legnagyobb hatást gyakorlók közül) túlságosan naiv, hiú, magakellető, színészes hogyan? – túlságosan női Derridának. Az igazság postása kétszer csönget: másodszor, hogy elfelejtette az esernyőjét.

Így jöhet létre Kant kölcsönszerződéses erkölcsi alapmaximájának aporiája. A szemérmes Kant: "nem veszi észre", hogy az imperatívuszok mennyire eluzívak és inkonzisztensek: kizárják a kategoricitást. Pl. a nagymúltú imperatívusz "Ne ölj!" és a "Ne lopj!" interferenciája mint a háború és a tulajdon interferenciája. Minek és kinek a kezében van, akiknek a kezében a fegyver van, amivel az imént végezte ki az ellenséget. Aki kinek és minek lesz a bosszúért kiáltó mártírja. És hasonló kérdések. A szemérmes Kant: "nem veszi észre", hogy nyelvi a fordulat. Ő "még" úgy tudja: "minden értelmesen gondolkodó lény" érti, pontosan és jól érti a másikat (adott esetben az ellenséget). A többi "jezsuita kazuisztika".¹²⁶

(A kompenzáció-elv individualizáló érvényesítésének kritikája. Intenzitás-tétel)

(*antinóma/antoníma*)

Az elfojtás pszichoanalitikus elméletében – vagy akár Freud esettanulmányaiban – is megfigyelhető a metaleptikus szignifikáció fantazmatikus, prozopopoiétikus redukciója. A tünethez társított, sok egymást feltételező hipotézisre épített freudi kóroktan hajlamos egy központi retorémára vagy mitémára visszavezetni a szindrómákat, melyek univerzálisak és végzetesek.

A tudattalan tartalom működésének mint rejtett mozgatóelvnek megmutatása, "leleplezése", "tettenérése" a valóságelv¹²⁷ individualizáló¹²⁸ technikáinak egyike lesz.

A hétköznapi gondolkodásnak ezt az alpműveletét – különösebb nyelvfilozófiai érdeklődés nélkül – Freud nem vonja komolyan kérdőre. A szubjektivitás integritásának előfeltevése azonos a szignifikáció tropológus centralizációjával.

De hiszen nem éppen Freud az, aki – büszke önértelmezése szerint is és az elméleti közvélekedés szerint is – a végső csapást mérte az individuum integritásának tévhitére? Aki elméletét Copernicus és Darwin után a harmadik stádiumnak tekintette az embernek mint a modern (humanista) világszemlélet kozmológiai középpontjának felszámolásában? Az anyagi világnak nem kitüntetett pontja a Föld. Az élővilágnak nem kitüntetett lény az ember. És "végül" "kiderül": az ember még a saját házában sem úr.

Freud retorikája állandó ingadozást mutat ezen a ponton, ugyanis két, egymásnak ellentmondó stratagémát követ, melyek egyugyanazon célt szolgálnak: az elmélet térnyerését, azaz saját halhatatlanságának biztosítását. Egyfelől hatalmas ármádiát mozgósít (újra)felfedezései rendkívüli horderejének demonstrálására. Ám minél sikeresebb ebben, annál inkább elutasítja az elmélet radikális értelmezéseit. Ő abszolút mainstream akart lenni. A "Rossz közérzet a kultúrában" úgy szituálja az elméletet, mint magának a normalitásnak a *magyarázatát*, az ént pedig mint a szubjektivitásnak az ösztönkésztetések és a felettesén-követelések

mint következmény: az energikus alkat szabályszerű következménye. Az igazságnak meglenne a maga szerepe, miután a filozófus vagy analitikus egy hatékonyabb működés keretein belül feltárta." In: *Testes könyv II.*, Ictus, Szeged, 1997. 42.o.

¹²⁶ Vö.: Immanuel Kant: *Az örök béke*. Európa, Bp. 1985. 7. o.

¹²⁷ A "normális" alapkódjainak gyűjteménye. A törvény és a "törvények szelleme", mely magában foglalja az "inherens törvényszegés" (Zizek) gyakorlatát is. Ld. pl. Laplanche és Pontalis nagyszerű szócikkét: *A pszichoanalízis szótára*, Akadémiai, Budapest, 1994.

¹²⁸ Az individualizáció (foucault-i hatásra) a szubjektum redukcióját jelenti egy vagy néhány "meghatározó" jegyre, miáltal egy rendszer funkciójává válik, mégpedig annál megbízhatóbban működővé, minél kevésbé tud reflektálni e rendszerre. Az individualizáció ily módon az egyik legfontosabb hatalmi technika.

között balanszírozó "instanciáját". Ám jónéhány pszichoanalitikus alap(hipo)tézis vizsgálata interdiszciplináris összefüggésekben elbizonytalanító, vagy éppen (ön)ellentmondásos. A spekulatív proposíciók hatalmas tömege bizonyos értelemben az egész rendszert fikcionálissá teszi. Freud biológista filozófiája éppúgy lehet a(z akkor) normális, és a(z azóta még inkább) meghatározóan neurotiko-paranoid "valóság" *apológiája*. Szignifikációs módjainak projekciója: önbeteljesítő jóslat. Minél fatálisabb a narratíva, minél mélyebbre ássa el a lelki szenvedések etiológiáját, annál kevésbé kell szembesülnie etikai kérdésekkel.

Mint arra Foucault felhívta a figyelmet, pszichiátriai anamnézis és morális stigma jegyesek. Deleuze és Guattari szerint éppen a pszichotikus szembesíti a pszichológust azzal, hogy nem kerülheti ki saját stigmatizációjának anamnéziséét.¹²⁹ – Freud maga is tisztában volt az orvos–páciens kapcsolat lényegi, megmenekülhetetlen szimmetriájával

Aki/ami individualizál, egy (vagy több, egymással összefüggő) speciális szempontból totalizálja a szubjektumot, mégpedig rendszerint éppen valamely "abnormitásának", "normaszegésének" szempontjából. (Tudja, hogy mit/miért akar tematizálni.) Az antinómia-elv individualizáló érvényesítése esetén a "lelepleződés" mindig azzal fenyeget, hogy kiderül, mi voltaképpen az, ami a normális, rendes, jó leple mögött van. (Rendszerint valami mocskos kis titok, mint D–G mondja.¹³⁰) Miért van egyáltalán a jelenség, és nem sokkal inkább a lényeg?

¹²⁹ Vö.: "Mert ne tévesszük meg önmagunkat: Freud nem szereti a skizofréniásokat. Nem szereti az ödipalizálással szembeni ellenállásukat, és hajlik arra, hogy többé-kevésbé állatokként kezelje őket. Összetévesztik a dolgokat a szavakkal, mondja. Apatikusak, narcisztikusak, el vannak vágva a valóságtól, képtelenek az indulatáttételre; filozófusokra emlékeztetnek – »egy nemkívánatos hasonlóság«." "A pszichoanalízis nagy tette a vágytermelés felfedezése volt, a tudattalan termeléséé. De amint Ödipusz belépett a képbe, az egész felfedezést betemette egy újfajta idealizmus: a tudattalant mint gyárat a klasszikus színházzal helyettesítették; a tudattalan termelésének egységeit a reprezentációval helyettesítették; a produktív tudattalant pedig egy olyan tudattalannal helyettesítették, amely semmi másra nem képes, mint önkifejezésre - mítoszokban, tragédiákban, álmokban." "Egyszóval amikor a teoretikus a vágytermelést fantáziatermelésre redukálja, megelégszik azzal, hogy a legteljesebben idealista elvet érvényesítse, mely a vágyat hiányként definiálja, ahelyett, hogy termelési folyamatnak látná, »ipari« termelésnek." "Ha a vágy termel, terméke reális. Ha a vágy produktív, csak a valós világban lehet produktív és csak valóságot produkálhat... A valóságos a végeredmény, a vágy mint a tudattalan öntermelése paszszív szintézisének eredménye. A vágnak nem hiányzik semmi; nem hiányzik a tárgy. Inkább a *szubjektum* az, aki nélkülöz a vágyban, vagy a vágy nélkülözi a fixált szubjektumot. Nincs fixált szubjektum, kivéve ha elfojtásban/elnyomásban van. A vágy és tárgy egy és ugyanazon dolog: gép; egyik a másik gépe. A vágy egy gép, és a vágy tárgya egy másik gép, amely hozzá van kapcsolva. Ekképpen a termék olyasvalami, ami a termelés folyamatáról levált vagy abból dedukált; a termelés aktusa és a termék között valami leválasztódott, így adván a vándorló, nomád szubjektumnak tartózkodási helyet. A vágy objektív léte a reális önmagában. A létezésnek nincs semmiféle olyan különleges formája, amely »pszichikai realitás« címkéjével látható el." "A helyzet az, hogy a *társadalmi termelés, tisztán és egyszerűen, maga a vágytermelés, meghatározott feltételek mellett*. Azt állítjuk, hogy a társadalmi területet a vágy közvetlenül szállja meg (/fektet be oda – *investir*), és hogy maga a társadalmi terület a vágy történelmileg meghatározott terméke, továbbá, hogy a libidónak semmiféle közvetítésre vagy szublimációra nincs szüksége, semmiféle pszichikai műveletre, semmiféle transzformációra, ahhoz, hogy megszállja és megszállásaival (/befektetéseivel) eláraszsa a termelőerőket és a termelési viszonyokat. *Csak a vágy van és a társadalmi, semmi más*." "A vágnak nem lehetséges semmiféle speciális létezési formát tulajdonítani, azt valamiféle mentális vagy pszichikai realitásnak vélni, amely állítólag különböznék a társadalmi termelés anyagi valóságától. A vágygépek nem fantáziagépek vagy álmogépek, melyek állítólagosan különböznének a technikai vagy a társadalmi gépezetektől." (Gilles Deleuze – Félix Guattari: *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. Preface by Michel Foucault. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1983.)

¹³⁰ Az a büntudati struktúra, amelybe ez illeszkedik, a rossz *lelkiismeret* jelölője. A másik mindig az én funkciója: az az esszencia, amelyre az individualizáció redukálja a másikat, az én (egyik) alapproblémája. Ezért olyan kényes a pszichoanalízisben a viszontáttétel, illetőleg az "egyenletesen lebegő figyelem" (*gleichschwebende Aufmerksamkeiten*) problémája. – A normalitás-terror, a neurózis D–G megformulázásában: "...az élet gyűlölete, és mindené, ami szabad, ami mozgásban van és áramlik; a halálószton egyetemes szétáradása; a depresszió és a büntudat mint a megfertőzés eszközei, a vámpír csókja: nem szégyelled magad, hogy boldog vagy?, kövesd az én példámat, nem engedlek el, míg azt nem mondod: »Bocsánatot kérek.«; ó, a depresszív aljas fertőzése, neurózis, a betegség, mely egyedül abban áll, hogy másokat megbetegítsen; a megengedő struktúra: hadd lopjak, csaljak, gyilkoljak!, de a társadalmi rend nevében, és akkor apu-anyu büszke lesz rám; a kettős irány a

Az individuum voltaképpeni lényegének feltételezése nem a voltaképpeni projekció? A kompenzáció-elv individualizáló érvényesítésének alapmondata: "X ennek látszik, de valójában amaz." És persze – a kód megadja az értékelés szabályait is – aminek látszik, az jó, ami meg valójában, nos, azt jobb is, ha elfojtja.

A leleplezés pragmatikája nehezen szabadulhat meg morális és kriminális jellegétől, hiszen az elleplezést – látszat és bizonyosság, hamis és igaz, hazugság és őszinteség kettősségének fenntartását – a törvény (megszegése) kényszeríti ki. Ez a paradox szerkezet magyarázza az apokalipszis kettős jelentését: lelepleződés / katasztrófa.

Ödipusz: ne akard a megvilágosodást, ha nem akarsz megvakulni.¹³¹

A tudatos és a tudattalan fogalmait szó szerint értem. Ez felveti azt a kérdést, mi módon szerezhethünk tudomást arról, ami éppen definíciója szerint nemtudatos. Mert túlságosan is nyilvánvaló.

A rossz lelkiismeret az-ami: a lélek rossz ismerete. De vajon mi a lélek, alany vagy tárgy. Erre a paradoxonra reflektál Lacan *mes connaissance / méconnaissance* szójátéka.

Andrej Tarkovszkij *Sztalker* című filmjében (1979) az emberi civilizáció által produkált leg-sivárabb környezetben, ahol nincs más, csak füst és sár és ipari szennyeződés, egy világvégi kocsmában találkozunk az Író és a Professzor a Sztalkerrel, hogy az átcsempéssze őket a szomszédos, titokzatos Zónába, mely körbe van kerítve és a legszigorúbban őrzik. A Zónáról azt beszélnek, hogy egy idegen civilizáció érkezett oda valamikor, mindenesetre lakatlan, különös és veszélyes hely, ahol nem evilági és érthetetlen törvények uralkodnak. Azt is beszélnek, hogy van ott egy épületben egy szoba – a Szoba –, ahova ki belép, a legfőbb vágya (*zselyanyije*) teljesül. Be is jutnak, és rendkívül bonyolult utakon-módokon keresztül – mert a Zónában két pont között nem az egyenes a legrövidebb út – el is jutnak a Szoba hátsó bejáratához. A Professzor váratlanul bombát vesz elő: fel akarja robbantani a Szobát. A Sztalker kétségbeesetten próbálja megakadályozni, mert a Szoba szerinte az emberek egyetlen megmaradt reménye. A Professzor viszont azt mondja, hogy bármikor eljuthat ide egy kishitler, mi lesz, ha a Szoba teljesíti vágyait. Végül – hosszas dulakodást követően – a Professzor eláll szándékától és szétszereli a bombát. Ekkor az író kezd el üvöltözni a Sztalkerrel. Lassacskán fény derül a Sztalker tanítómesterének, a Farkasnak¹³² történetére.

Író: Szerinted a Farkas miért kötötte fel magát?

Sztalker: Önző céllal jött a Zónába. Pénzért megölte testvérét a Húsdarálóban.

Író: Ezt értem. De aztán miért kötötte fel magát? Miért nem jött el újra? Most nem a pénzért, hanem hogy megbánja tettét?

Sztalker: Akarta ő... nem is tudom... De pár nap múlva nem élt.

Író: Mivel megértette, hogy itt nem a kívánságok, hanem a titkos vágyak teljesülnek... Nem az, amit kikiabálsz. Itt az következik be, ami a természetednek megfelel. Melyről neked fogalmad sincsen. De benned ül. És egész életedben irányít... A Farkast nem a mohósága gyűrte le. Ő térdén kúszott ebben a pocsolyában [a Szobában áll a víz], könyörgött a testvééréért, és kapott egy csomó

ressentiment felé, a visszafordítás önmaga ellen, és projekció a másik felé: az atya halott, bocsánatot kérek, ki ölte meg?, te voltál, a zsidók, az arabok, a kínaiak, a rasszismus és faji megkülönböztetés mindenféle forrása; a nyomorult vágy, hogy szeressenek, a nyafogás, hogy nem szeretnek eléggé, hogy »nem értenek meg«, plusz a szexualitás lefokozása ama bizonyos »mocskos kis titok«-ká, ez az egész pap-pszichológia – egyetlen egy sincs mindeme taktikák között, amelyik ne lenne megtalálható Ödipuszban, Ödipusz tejjel-mézzel folyó földjén. És egyetlen egy sincs mindeme taktikák között, amelyik ne szolgálná és erősítené a pszichoanalízist mint az »aszketikus eszmények« egy új inkarnációját." (D–G id. mű 268-9. o. Az "aszketikus eszmények" fogalmáról – és hasonló és még keményebb szövegekről – lásd Nietzsche: *Az erkölcs genealógiájához* című művét.)

¹³¹ "Mégmérgeztet őket?" – "Dehogyan. Apámnak altatót adtam, anyámnak meg esemény utáni tablettát."

¹³² A másik – furcsamód kétszer feliratozták magyarul – fordításban: Zordon. *Gyekabraz*.

pénzt. Más nem is kaphatott: farkasnak farkas módra. Lelkiismeret, lelki kínok, ezeket csak úgy kigondolják. Ő mindezt megértette, és végzett magával... Nem megyek be a te Szobádba. Nem akarom a bennem felgyülemlett mocskot senkire ráönteni...

(Aztán a küszöbön álló Író megbillen, majdnem beesik a Szobába, rémülten kapálódzik, mire a Sztalker rémülten kap utána és visszahúzza.)

Kiderül tehát, hogy a Szoba nem a belépő önismeretének vagy kinyilvánított akaratának megfelelő vágyat (énideál) teljesíti, hanem valamiféle "legbensőbb" vágyat.

S ha így van, a Szoba tipikusan az individualizáló pszichoanalízis, illetve, általánosabban, a gyanakvó hermeneuszis korlátozó (bűntudati) kezelésmódjának esete. Ha ugyanis a Farkas a Szobában térdén kúszva könyörög ugyan a testvéréért, de ehelyett egy csomó pénzt kap, akkor minimálisan két fő akarattal-kívánsággal-vággal bíró személyként kell őt elgondolnunk. Ez teljességgel hihető, sőt szokványos konstelláció. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy milyen alapon jelöli ki a Szoba személyiségstruktúrájának centrumaként, "igazi" mivoltaként, másikat kizáró egyedüli igazságaként az eltítkolt vagy letagadott vagy fel nem ismert vágyat, szemben a tudatosan akarttal, a nyilvánosan vállalttal? A kérdés jogosságát abszolút érvényűvé emeli az a – teljességgel hihető, sőt nagyon is szokványos – fordulata a sztorinak, hogy a Farkas állítólagos leghőbb és legbensőbb vágya teljesülése után/következtében felköti magát. Még ha elfogadjuk is, hogy mind a Szoba, mind pedig a Farkas értelmezési rendszerében a személyiség változhatatlan természetű és minden összetettsége ellenére is ilyen egyértelműen és stabilan hierarchizált entitás, akkor is felvetődik a kérdés: nem eléggé centrális-e az a másik akarat/vágy ahhoz, hogy ilyen egyszerűen ignoráljuk, nem alapvetően figyelembe veendő vektor-e a személyiség eredőjének meghatározásánál, ha ilyen erővel jelentkezik? Miért nem éppoly fontos az, amit "kikiabál", amilyennek látni szeretné magát?

Mert miként interpretálható az öngyilkosság? A legvalószínűbb feltevés az, hogy az önértelmezésével vagy az önreprezentációjával (Idealich) konfliktusban álló, vagyis szégyellt vágy/akarat nyilvánvalóvá válását nem tudja elviselni. Az öngyilkosság ténye ugyan feltételezi, hogy – a Szobához hasonlóan – a Farkas is a személyiség fatális, változhatatlan és egyértelműen kitüntetett centrumú felfogásában gondolkodik – magyarul: elhiszi a Szobának, hogy ő "valójában" ezt akarja és nem mást –, ugyanakkor az öngyilkosság ténye cáfolja is ezt. Ugyanis ez a tett megmutatja, hogy létezik egy olyan személyiségrész, amely nemet mond "legbensőbb természetére", vagyis amely nemet mond a személy fátumként és egyvalamiként elgondolt természetére. Amely ezt a "bizonyos" pusztán és kérlelhetetlenül önző létet megsemmisíti. Az identitáselvű fatalista csak fatális tévedéssel mutathatja fel a fatalista felfogás fatális igazságát: az ember "alapvetően" rossz, és nem változhat. Vagy mocskban él, vagy tisztán meghal.

Ugyanebben a kettősségben gondolja el magát az író is, amikor azzal utasítja vissza a Szobába lépés lehetőségét, hogy "nem akarom a bennem felgyülemlett mocskot senkire ráönteni". És ugyanezt a kettősséget tartalmazza az is, hogy a Sztalker azért nem lép be a Szobába (hasonlóan a többi sztalkerhez), mert missziót, küldetést teljesít. Előfeltevés: ha belépne, többé nem a küldetést akarná teljesíteni, nem sztalkerkedne. Nem ez a legbensőbb vágya. Áldozatot vállal másokért, elhivatottsága folyamatos életveszélynek teszi ki. Erre tette fel az életét, de korántsem azért, mert ez lenne legbensőbb vágya.

Az Író hosszas tévelygéseik során sokat medítál azon, nem megoldhatatlan paradoxon-e számára e vállalkozás esetleges sikere. Rájön, hogy fogalma sincs róla, mi is lenne az ő igazi kívánsága. Lenne zseniális, s így írhatna kétségkívül zseniális műveket? De hiszen ez a legnevetesebb paradoxon: egy mű, amely beláthatatlan impulzusokból és írója számára is ismeretlen utakon, előre nem látható "célok" felé tart, ha annak biztos tudatában íródna, hogy mindenképpen "zseniális" lesz, egyáltalán megszülethetnék-e? Honnan venné a létrejöttéhez

szükséges energiát, ha hiányoznék belőle a bukás kockázata, a tévedés, a kaland, a rejtély, a beláthatatlanság, a végesség? Érdemes-e, egyáltalán: lehetséges-e így "zseniálisnak" lenni?¹³³

Egy monista ismeretelmélet számára persze az az egyik első kérdés, hogy mi az akadály annak, hogy megszűnjön a különbség elfojtott (igazi) vágya és (nem) szabad akarata között.

Az individualizáló pszichoanalitikus módján jár el Joe Morgan is *Az út végében*, amikor így érvel: "Az ember akaratának egyetlen megbízható jele az, amit tesz, vagy múlt időben: amit az ember tett, azt akarta tenni."¹³⁴

"Nem az anyám." A (tagadva) szóba hozásnak abszolút jelentősége van.

A libidinális megszállás – ahogy Freud mondja – roppant "tapadékony". Jó példa erre az a nyilvánvaló összefüggés, amely egy szubjektumnak a szexualitással való korábbi találkozásai és későbbi szexuális orientációja között fennáll. Ez egyúttal magában rejti az egész elsődleges/másodlagos, trauma/utólagosság, sőt evolúció/involúció problémát.

Ez az a **denegáció**, amit a *kiskorú megrontása* jelölő literálisan mond ki: vajon mi lehet az, ami képes megrontani, ami (ezek szerint) jó (volt)? Vagy ha a világosan kifejezhető igazság a legfőbb érték az ember számára, akkor mi indokolja a retorika rontó varázsának hatalmát? Camille Paglia érzéke, amikor az üdvösnek hitt konszenzualitás elvét radikalizálja azzal, hogy ő bizony nem képes az életkori határt megvonni, amikortól valaki már konszenzusképes egy olyan témában, amely születésétől fogva (sőt) mélyen foglalkoztatja.

A nyilvános politikai diskurzusban a hírérték fogalma az a szubliminális előfeltétel, amely magát a politikai teret létrehozza, pl. nagy oppozícióit megkonstruálja. Ha a politikai média legfrekvenciáltabb témája az anyagi önzés, akkor bizton számíthatunk jelentős gazdag(g)sági aránytalanságokra.

Függetlenül attól, hogy erőteljes elutasítás vagy erőteljes afirmáció formájában jelenik meg, egy meghatározott dologgal kapcsolatos intenzív viszony mindig "tulajdon" denegációjának tekinthető, vagyis ahol az énonciation beleírja az énoncébe önnön ellentétét. Nem változtatja át ellentétévé. A negáció valóságelv-orientált formájától ("Esik az eső?" "Nem.") eltérően a denegáció a az elfojtás jelölője (tünete). Az énoncében tagadottra vet fényt az énonciation. ("És akkor megjelenik egy nő – meséli az álmát a páciens –, nem az anyám." Hanem?) A denegáció "nem"-je az elfojtás jelölője, amely az elfojtott szóba hozását lehetővé teszi.

Az analitikus individualizáció – az énoncé annullálása és az énonciation totalizálása – furcsa módon (hiszen elvileg a szimbolikus tengelyen kommunikál) a másik ignorálása, igazságigényének monologikus felfüggesztése, de, mint minden individualizáció, az én-ek uniformizálása, fixálása: egyesítése egy fantazmatikus szuper-énbe. A tudattalan szimbolikus kommunikáció szisztematikus bizonyításával éppen hogy elszabadulhatna a tropológia gépezete. Ám a freudi értelmezések makacsul ragaszkodnak az evolúció (a történelem) egy melodramatikus értelmezéséhez, amelyben a lényeges dolgok már megtörténtek, az elsődleges elfojtás anyaga örökre bevésődött, a mi korszakunk kultúrembere már csak egy meglege-

¹³³ Véletlen-e, hogy hat éves matematikai vagy zenei zsenik léteznek, de irodalmi zsenik nem? Az irodalom sokkal "mélyebb" játék, mint a matematika vagy a zene, "mélyebb" abban az értelemben, ahogy a kognitív pszichológia használja a kifejezést: sokkal több és bonyolultabb sémát kell(ene) jól kezelnie egy sokkal komplexebb rendszerben.

¹³⁴ John Barth: *Az út vége*. Európa, Bp. 1969. 67. o.

tősen sötét sztori (a végén a rettentő Oidiposz Türrannossal) utólagos feldolgozásának elégi-
kus epilógja.

Az efféle, a másik megnyilatkozásában a hamistudat tüneteit olvasó számára a naiv
egyszerűen tagadja az igazságot, vagy nem képes vagy nem akarja belátni azt. A másik meg-
nyilatkozásának e leleplező-központosító felülírása e hermeneuszis logikájából következően
a másik szubsztanciális és kizárólagos tulajdonságaként tételezi, amit (nézete szerint) a másik
tagad.

"Szóval a doktor úr szerint buzi vagyok..."

"Nézze..."

Freud *A tagadás* c. metapszichológiai írásának megfontolásai szerint nagyon kényel-
mes módon juthatunk el a tudattalan, elfojtott anyaghoz, ha az orvos/analitikus azt mondja a
páciensnek: mondja el, kérem, mi ön szerint a legelképzelhetlenebb, amit ebben a szituáció-
ban cselekedne? És a páciens megmondja, mit fojt el. (Esetleg tudatelőttis tartalmak közvetí-
tődésével.) Ezen értelmezési eljárásban az egyedül igaz énonciation leleplezése tökéletesen
semmissé teszi a hazug énoncéket. Az ilyen analízis egy zárt és változatlan fenomenológiai
listával azonosítja a szubjektumot, sőt hajlamos bizonyos morális tisztaság, egyenesség,
autenticitás, őszinteség hősi harcosának tudni magát, amennyiben kommunikatív racionalitását
rendszerint így határozza meg: "Légy, aki vagy!" E megnyilatkozás struktúrája mutatja leg-
jobban értelmező eljárásának szimplifikáló jellegét és szubsztancializmusát. Az "aki vagy"
valamiféle változatlan szubsztanciaként egy üdvtörténeti jellegű teleológia utópisztikus vég-
céljaként tételeződik, míg a "légy!", a felszólító mód a másik hamistudati, önmegtévesztő,
hazug állapotát előfeltételezi, amennyiben tudni véli, hogy nincs ott az utópisztikus végcélnál,
nem vállalja önmagát, nincs magánál.

Ez persze jogos megformulázása lehet annak a kényszerítő erejű ténynek, hogy a páci-
ens meghatározása szerint szenvedő, létmódja *patho*-logikus, s az ebből való "kimozdításá-
nak" voltaképpen hatékony retorizálása. Ugyanakkor e szubsztancializmus a masszív én ha-
talmát kívánja növelni. (Ezen a ponton van talán a legnagyobb különbség Freud és Lacan fel-
fogása között. Lacan inkább a szubjektumok tudattalanját, avagy a tudattalan szubjektumait, a
"másik tér" szimbolikus kommunikációját tartja szükségesnek erősíteni az analízisben.)

De még ha feltételezzük is az "aki vagy" zárt változatlanságát, kérdés, hogy a hamis-
tudat-elvű hermeneuszis miért nem érti bele a másiktól feltételezett fenomenológiai listába a
másik önértelmezését annak logikai és gyakorlati következményeivel együtt. Egy önértelme-
zésnek, még ha jól argumentálhatóan bizonyos önfélreértésen alapul is, mindig komoly gy-
akorlati következményei vannak a kérdéses szubjektumot illetően, következetes érvényesítése
pedig a szó szoros értelmében *önbeteljesítés*. Logikailag tekintve pedig az nem világos, hogy
ha a másiktól azt feltételezem, hogy (naiv, aljas stb.) hazugságokkal áltatja magát, s ezért nem
ismeri fel önnön igaz valóját, akkor miért nem inkább arra következtetek, hogy az "aki vagy"
pontosan ez, aki itt ebben a hazugságban megnyilvánult, vagyishogy "igaz valója" (akivé len-
nie kellene?): önáltató, hazug, naiv stb.

Az intenzív viszony tehát rendszerint egy erős énoncé-énonciation feszültség formá-
jában jelenik meg. Nem vagyunk abban az ismeretelméleti helyzetben, hogy ezen ambiguitás
"okaként" jelöljük meg a "mögötte húzódo" ambivalenciát, de retorikailag efelé fogok ten-
dálni. Az intenzív viszony és az ambivalencia következetes koegzisztenciája viszont annak a
tézisnek tesztelésére sarkall, miszerint éppen és csak az ambivalencia az, amely minden in-
tenzív viszonyulás energetikai feltételeit megalapozza.

A bármely tárggyal kapcsolatos abszolút valencia (intenzitás) az ambivalens kilengés ampli-
túdójával egyenlő.

Állítás és tagadás nem szimmetrikusak, mindazonáltal a tételt fordítva érdemes igazán tesztelni: az erőteljes afirmáció is ellentétének tagadása.

Az erőteljes tagadás nyilvánvaló involváltságot jelent, az intenzitás szempontjából nézve pozitivitást – ellentéte nem pozitív elköteleződés, hanem az indifferencia.¹³⁵ (Az egyetlen, az igaz Istennek nem a Gonosz az ellentéte, hanem a manicheizmus. És? Következik bármi ebből arra nézve, mi (a) jó?)

"Nem lehetséges az öröm túlsága: az öröm mindig jó." (Spinoza)

Arisztotelész *Etikájában* egyértelmű, hogy a könnyedség és öröm, amellyel jó dolgokat tesz az ember, a morális erőfeszítés hiánya – az erény jele.

A beengedett (**akceptált**) **ambivalencia** egyrészt lehetővé teszi a jelentés jelentőségének megmentését, elismeri mind a saját, mind az idegen exaltációjának szükségletét (megengedi, hogy a fehérek istenei fehérek legyenek), másrészt neutralizálja a totalizáló impozíciók faszizmusát, vagyis az elfojtott idegenként, ellenségként és valóságosként ("réel") térjen vissza. A "szabad asszociáció" és az "egyenletesen lebegő figyelem"¹³⁶ képessége nélkül intenzívebb a büntudat, erősebb a projekció, *und die Welt viel unheimlicher*.

A projekció az egyik legerősebb impozíció. Retorikai megközelítésben: mindenképpen a kimondatlan és a kimondott határán mozog. ("Te monád." – Fichte, Austin.)

Mivel az ambivalencia-elmélet a szubjektumot lényegileg ("már mindig is") interszjektív-ként gondolja el, szüksége van a társas lét és az intrapszichés ("résztárgy"-, "vágygép"-) mozgások egy **közös ökonómiájára**. Amiként – másfelől – a megismerés/megértés közegének/alanyának mint fixációk és fluktuációk hierarchikus rendjének és irreverzibilis folyamatának legalább egy egyszerűbb modelljére.

Ez leginkább a Deleuze és Guattari szorgalmazta, mely – a korai freudi elképzelések egy másik radikális továbbvivője, Wilhelm Reich koncepciójához hasonlatosan – a "suppression" egy általános elméletéből nőtt ki, és vált a társadalomelméleti értelemben vett elnyomást és a pszichoanalitikus értelemben vett elfojtást egyetlen rendszerben elgondoló elméletté.¹³⁷

(Az univerzális oppozíció és impozíciói)

A *bináris oppozíciók* két típusát különböztetem meg. Az egyik az *univerzális és/vagy totalizált*, a másik a *lokális*. A kettő közti határvonal nem éles. Az univerzalitás, totalitás, lokális kifejezések itt az egyes diskurzusrendekre mint egészekre illetve részekre vonatkoznak. (Ha elvileg minden meghatározó diskurzusrendre vonatkoztatható/vonatkoztatott, akkor *metafizikai* az oppozíció.)

Az univerzális oppozíció "analitikusan" (Kant) egyetemleges: pl. (minden, vagy a legtöbb, nyelvhasználati módban) lefedi a diskurzusteret (metafizikai oppozíció esetében: az intelligibilitás horizontját), vagy lényeges szerepet játszik minden részdiskurzusában olykor függetlenül attól, hogy tematizálva van-e. Az ismeretelméleti problémák és nagy oppozícióik

¹³⁵ Az indifferenciát egy (sok) meghatározott differenciával szembeni közömbösségként értem, szembeállítva az általánosabb, habituális közönnyel.

¹³⁶ Freud szerint ez az analízis szabad asszociációs aktivitásának megfelelő analitikusi (disz)pozíció. Ami megóv attól, hogy az áttétel introjekció legyen és a viszontáttétel projekció.

¹³⁷ Guattarinak az éppen recens lacaniánus iskolától való eltávolodásának oka ez a koncepció volt.

gyakran implicit módon vannak csak jelen (szubjektum/objektum, elmélet/gyakorlat, külső/belső, analitikus/szintetikus, a priori/a posteriori, fiktív/valóságos stb.). Minél inkább metafizikai egy oppozíció, annál valószínűbb, hogy az egyes diskurzusrendekben (hacsak nem kifejezetten elméletiek) inkább impliciten működik. De tipikus univerzális (egy diskurzus egészét irányító) oppozíció például a tudományelméletben a humán-/természettudomány ellentéte, a mosópor-reklámban a forradalmian új/hagyományos, a politikában a jobboldal/baloldal, az avantgarde-ban a művész/(kis)polgár, az Újpest–Fradí meccsen a lila/zöld stb.

A totalizált oppozíció az univerzálishez képest egy lényeges pragmatikai jegyben különbözik, mégpedig abban, hogy valamely virális kód vagy/és intézmény a diskurzus minden szubjektumát rákényszeríti arra, hogy válasszon valamely kitüntetett és előre hierarchizált ellenfogalom-pár oldalai között. Így pl. ha valaki a fent említett futballeseményen piros pulóverben jelenik meg, akkor kivonhatja magát bizonyos jelölési kódok (pl. a lila/zöld nagy ellentéte) alól, kivéve, ha a B-középbe szól a jegye: ott az "aki nincs velünk, az ellenünk van" szabálya érvényesül. A totalitárius politikai rezsimekből számtalan példát említhetnénk, ott az egyik legelterjedtebb fertőzési mód a totalizált és hierarchizált bináris oppozíciók impozíciója. De lényegileg ilyenek a dogmatikus vallások bármely "fundamentalista" változatukban.

A totalizált bináris oppozíció kényszer-mozzanatát "a testre irányuló technológiák" (Foucault) sokféle rendszerei jelentik a szülői veréstől az állami börtönbe záráson át az ellenséges robbantásig.

A terror, a háború és a többi történelmi feketelyuk a szimbolikus kozmoszban nem hagynak kétséget afelől, hogy az egyetemessé tett és előre értékelt ellentétezettek közötti "választás" élet és halál kérdése, de talán még a "rossz oldal" választásánál is súlyosabb bűn "a kód kettős zsákutcájának" (D–G) elkerülése. Az "aki nincs velünk, az ellenünk van" szlogenje éppen ezt a struktúrát teszi áttetszővé. De ennek "puha" változata, az "aki nincs ellenünk, az velünk van" sem csinál titkot belőle, ki határozza meg, ki az a "mi" – akiknek szimbolikus propozíciója valóságos impozíció, akiknek ilyen irtó határozott koncepciónk van arra nézvést, hogyan kell látnod a világot ahhoz, hogy velünk legyél és ne ellenünk¹³⁸. A puha diktatúra impozíciója egy fokkal mélyebb: elvileg terád ruházza a felelősséget, ellenünk vagy-e vagy sem. A kemény diktatúra lehet cinikus, de mindig jellemzi az a naiv dogmatizmus, hogy minden ember gondolkodását egyformává kell tenni, míg az összetettebb elnyomás megengedi, hogy "ablaktalan monásként" azt gondolj, amit akarsz, de arra gondolni se merjél, hogy azt mondd/tedd, amit akarsz, kivéve, ha azt akarod, amit mi. A "velünk vagy"-nak itt már egy kicsit mélyebb értelme van: a nem-cselekvés, a vélemény elhallgatása a meghunyászkodás rossz lelkiismeretét kelti életre a szubjugált szubjektumban, és a rossz lelkiismeret minden despotikus társadalmi organizmus legtermékenyebb táptalaja. A szuppresszió pszichológiai és politikai értelme világosan egyetlen öko(nómiai/lógiai) szisztémában jelenik meg (amiként arra Deleuze–Guattari oly sokszor felhívják a figyelmet). Így korántsem véletlen, hogy 89-90-es politikai változások ("amikor kitört a szabadság") után is egy totalizáló ideológéma – "nemzeti egység", "most összefogásra van szükség", "nem pedig a pártok kicsinyes torzsalakodására" stb. – nyerte az ún. "szabad választásokat". S a velünk-ellenünk szlogentradíciónak egy nem kevésbé konfrontatív verziójával: "Ha Isten velünk, ki ellenünk?"

"Komoly érvek szólnak mellene" (egy kormány-főtanácsadó) – **kontamináció** – az oppozíció nyílttá vált "egymásbaomlása"

¹³⁸ Mellesleg ez Feyerabend "inkommenzurabilitás"-fogalmának egyik leglényegesebb következménye: minél szigorúbbak egy paradigma legalapvetőbb szabályai, annál valószínűbb, hogy egy az összevetésre, a fair versenyre, a szabad agonisztikára kevésbé hajlamos, rigid diskurzív erővel van dolgunk, melynek propozíciói óhatatlanul terrorisztikusak.

Az alexandriai könyvtár felgyújtása: "Hát benne vagynak-é mind ezen könyvekben írottak a Könyvben? Ha nincsenek, akkor dögletesek: égniök kell. Ha pedig mégis, akkor fölöslegesek: hadd égjenek."

- Szóval azt merészeled állítani, hogy a Szent Inkvizíció téved?
- Azt állítom, hogy...
- Igen vagy nem?!
- De tisztelendő atyám...
- Igen vagy nem!!!

A problémát remekül példázza Fábry Zoltán *Az ötödik pecsét* című filmje. A nyilas uralom alatt játszódó történetben négy férfival ismerkedünk meg, akik rendszeresen összejárnak beszélgetni. Egy beszélgetésük során egyikük felvet egy amolyan morális példabeszédet, pontosabban tesztet: egy szigeten él egy törzs, amelynek vezetője roppant kegyetlen ember. Van egy rabszolgája, egy fiatal férfi, akit állandóan ver, embertelenül dolgoztat, megaláz, imádott nővérét megerőszakolja stb. Mármint, kérde a példabeszéd mesélője, ha választanotok kellene, hogy melyik sorsot válasszatok, a rossz, gonosz és kegyetlen, de boldog törzsfőnökét, vagy pedig a jó, kedves, emberséges, de boldogtalan rabszolgáét, akkor melyiket választanátok. A kérdésre mindegyikük nagyon érzékenyen reagál, kézzel-lábbal kapálóznak a döntés-kényszer ellen, de végül is, ha csak napok múltán is, mindegyik előáll a döntésével. És végül is mindegyik beismeri, ami ellen tiltakozott: nem a boldogtalan sorsú, morálisan jó embert választanák, hanem a boldog gonoszt. Csak az órásmester – aki felvetette a példázatot – nem válaszol saját problémájára. Egyik alkalommal egy ötödik is csatlakozik hozzájuk, egy fényképész, ahogy ő mondja, "művész", aki viszont azt állítja, ő bizony Gyugyu lenne, a rabszolga. Természetesen rövidesen kiderül, hogy a fényképész a legsunyibb hipokrita, aki besúgta őket a nyilasoknak valami rendszerellenes kiszólásukért, őket pedig börtönbe vetik, és természetesen élesben is tanúságot tesznek. Mégpedig nem másról – ez alighanem kötelező mondanivalója volt egy "szocialista" szerzőnek, kinek regénye képezte a forgatókönyv alapját –, mint arról, hogy nagy-nagy őszinteségükben valójában alábecsülték morális erejüket. A fogdában ütök-verik, megalázzák őket. Egy idősebb, tapasztaltabb, okosabb, ördögi pszichológiájú fasiszta azonban lehordja a fiatal nyilas tisztet, hogy nem igazán célravezető eljárásokat alkalmaz, amennyiben e brutális erőszak és megalázás révén csak felszínesen tudja őket megtörni: idővel látszólag meghunyászkodnak, hogy elkerüljék a gumibotütéseket és vesérrúgásokat, de belül büszkéek magukra, hogy igazából nem törték meg őket, hogy csupán ártatlan áldozatok. Az igazi feladat, mondja az ördögi pszichológus, hogy belülről törjék meg őket, hogy ne érezhessék ártatlan áldozatoknak, morálisan tisztának, különbnek magukat. Demonstrációként kihívhatja a négy megkínzott, elcsigázott és szinte megtört embert, odaállítja egy (krisztusi pózban) kikötözött, félholtra vert ember elé, akiről azt mondja, hogy ez a homunculus azt állítja, hogy a mi rendszerünk a világtörténelem legsötétebb, legocsmányabb stb. szégyenfoltja, és mivel igazi kommunista, semmilyen módszerrel nem sikerült jobb belátásra bírunk. Önökről pedig kiderült, hogy valószínűleg tévedésből hozattuk be önöket, és ezért szíves elnézésüket kérjük, de azért egy egyszerű kis tettel tanúsítsák rendszerünk iránti hűségüket, magyarán, hogy valójában rendes emberek. Ennek módja, hogy odamennek ehhez a homunculushoz, és két pofont elhelyeznek az arcán, aztán máris mehetnek haza, szabadok. Ha mégsem tennék ezt, akkor sajnos meghalnak. Az egyik "Te Sátán" kiáltással nekirohan az ajánlattevőnek, lelövik. A másik elájul. A harmadik megpróbálja visszafogni a negyediket, aki hosszas hezitálás után végül úgy dönt, hogy megteszi. Erről kiderül, hogy három gyermeke, plusz három további (bújtatott zsidó) gyermek várja otthon.

Innentől fogva roppant valószínűtlenné és melodramatikussá válik a sztori. Az órásmester nem tudja leengedni a kezét, alighanem az irtózatosságtól. Amikor az ígéretnek megfelelően kiengedik a börtönből, úgy mozog, mint egy zombi, és a börtönkapu őre szól rá kinn, hogy eressze már le a kezét, ember. Az, hogy egy embernek adunk két – mondjuk: *kicsi*, a fasiszta nem kér nagy – pofont, azzal az ultimátummal, hogy különben azonnal lelőnek bennünket ezek az irracionális terroristák, tipikusan az, amit *szimbolikus aktus*nak szoktunk hívni. A szimbolikus aktus az, amikor valamit egy idealításra vonatkozóan teszünk, s ezzel annak eljövételét előlegezzük meg egy allegorikus jellel. E retorikai viszonyban hangsúlyos az az önreflexió, hogy a szimbolikus aktus végbevive. Vagyis semmilyen materiális értelemben nem segít ezzel az órásmester (a négy közül az egyetlen, aki megtette) a fasiszta rezsimen, annak ebből semmilyen kézzelfogható haszna nem származik, kivéve a főgonosz által állított szimbolikus kelepcebe esés esetleges pszichológiai következményeit.

A melodramai tónus akkor nyom el minden más hangot, amikor kiderül, hogy nincs probléma, és éppen ez a megoldás: ha csak így tudja megmenteni a gyerekeket, akkor lesz esélye esetleg örömelvűbb szimbolikus aktusoknak is.¹³⁹

Az **univerzális bináris oppozícióknak** két alapvető használata van. Az egyik a dualista, a másik a monista. A dualista "alárendeli" az egyiket a másiknak, a monista azonosítja őket, vagy "ugyanazon dolog két oldalának" tekinti. A dualista számára az oppozíció rendszerint nem eredeti és nem végső, és a kitüntetett terminusnak (a jónak) győzedelmeskednie kell (a rosszon: biztosítania uralmát a másik felett avagy elpusztítania azt), hogy *helyreálljon* az eredeti és végső egység. Anyag és szellem különböző természetűek, *tehát* ameddig csak léteznek, antagonistái egymásnak. A monista számára az oppozíció egyetlen kontinuum: az ellenfogalmak viszonyának végérvényessége vagy az egyik terminus eltűnése csak egy látszólagos ellentét megszüntetése. A rossz a jó hiánya, vagy fordítva; a sötét értelmetlen a fény nélkül stb.

Az oppozíciókat általában mint két pozitív erő feszültségét, harcát gondolják, avagy *képzelik* el: az elvont fogalmak antropomorfizálódnak, a nagy ellentétek nagy prozopopoeitikus epopoeiákká válnak, "nagy narratívákká" (Lyotard). Ebben az esetben a digitalizáció szükségszerű és éles. A Jó erői jót akarnak, a Gonosz erői rosszat. De már itt is jelentkezik a valóságos vagy a szimbolikus diffúzió, az indifferencia visszaíródásának lehetősége. A "jó/rossz" fogalompárja alighanem megmenekülhetetlen divíziója a beszélő alanynak. Az ellentét szükségképpen nézőpontfüggő; viszont sokkal inkább leíró (tulajdonság) jellegű, mint a "jó/gonosz" pár, a "gonosz" fogalma ugyanis magában foglalja az intencionalitást, a szándékos rosszra törést. A "gonosz" antropomorfizmusa kicsit átírja a "jó" szemantikai terét, szignifikációs kapcsolódásait. Nem kevésbé a "rossz"-ét, amely így (a "gonosz"-szal relációban/oppozícióban) valamiképpen a 'magától, semlegesen, irreflexíve, véletlenül, sőt akár ártatlanul rossz' lesz: nem kifejezetten szándékosság vagy annak következménye. A "gonosz"-szal szembeállított "jó" éppúgy megszűnik semlegesen jónak lenni, maga is felveszi ellentétének intencionalitás-jegyét: (re)aktívvá válik.

De a prozopopoeitikus jellegtől függetlenül is, a kategorialitás egész hierarchikus rendszerét befolyásolja a differenciának és az indifferenciának ez a játéka. A nyelvek egyik legrégibb és legalapvetőbb különbségtevése alighanem a betegség/egészség ellentét. Minthogy a testi elváltozások ("megbetegedések") – az organikus rendszerek roppant komplexitásának megfelelően – roppant sokféle faktor alapján osztályozhatók, meglehetősen diffúz és kontinuos jelenségcsoportról van szó. Az oppozíció szélső esetben a halál/élet ellentétét is jelent-

¹³⁹ A filmről és a problematikáról részletesebben ld. jelen sorok írójának *Hibázni lehet...* (A morális bűn mint narratológiai hiba) c. dolgozatát. *Jelenkor*, 2001/1.

heti, de akár egy alig észrevehető különbséget is. Pl.: 'gyorsan múló és fájdalom nélküli probléma' / 'észrevétlen állapot'. Ez utóbbi a voltaképpen "pozitív" (nem a betegséggel szembeállított) definíciója az "egészség"-nek. A "megbetegedés/meggyógyulás" jól retorizálható a szokásos (re)aktív erők küzdelmeként. Ám a jó egészség (a betegség tartós hiánya): diszpozíció, az abszolút semlegesség.

Totalizáló impozíciók: double bind, totalizált bináris oppozíció, univerzális bináris oppozíció csapdája. Ezek persze közeli rokonok. A double bindnak szüksége van a totalizált bináris oppozíció sikeres impozíciójára a rossz lelkiismerettel való fertőzéshez. A double bind olyan propozíció melynek teljesítése hiba. Ha teljesíted a parancsodat, megszedsz egy másikat.

A **double bind** (kettős kötés) elméletét G. Bateson, J. Haley, J. H. Weakland és D. D. Jackson amerikai pszichológusok dolgozták ki az ötvenes években. Nézetük szerint a szkizofrenizáló "torzult kommunikációnak" egyik legfontosabb formája, amelyben a "binder" megmenekülhetetlen csapdahelyzetet kényszerít a másikra, egymásnak ellentmondó alternatívákat állít elébe, de az eredmény minden esetben ugyanaz; a másik lehetséges reakciói csak "rosszak" lehetnek. Például "azt mondja az *anya a gyerekének*: »Ne légy már olyan engedelmes!« Ezáltal egy megoldhatatlan paradoxonba helyezi a gyermeket. Ha engedelmeskedik a parancsnak, akkor engedetlen; ha nem engedelmeskedik, akkor engedelmes."¹⁴⁰ D–G ünneplik a double bind elméletét mint megvilágító erejű modellt, ám a modellt felállító amerikaiak elgondolásához képest (miszerint az egyik leglényegesebb szkizofrenizáló kód lenne) korántsem elhanyagolható különbséggel: a par excellence neurotizáló effektusnak vélik, amit éppen hogy a szkizofrén képes megmenekülni.

A double bind egyik leggyakoribb változatára, az árulás közkeletű pragmatikájára reflektáltam Esterházy Péter Javított kiadás c. könyvét tárgyalva¹⁴¹:

Gyakorlatilag: ügynök/Papi iszonyú morális áldozatot hoz a szerettei (és így önmaga) relatív jóléte és biztonsága érdekében. Ezzel az áldozattal teszi árta(lma)tlaná őket: megszabadítja őket a kiszámíthatatlantól, ami (így) bármikor bekövetkezhet. Jézus vagy Júdás: az ajándékról le szokták szedni az árcédulát.

A Ne árulkodj! már kora gyerekkorban népszerű parancsolat. A gyerek hamar megérti: ha te nem jelented *be* (jelzed a központ felé) a tanárnak a stílusát, én se fogom a tiédet. Az imperatívusz világosan szegregatív: a gyerekeknek mint sajátos helyzetben levő közösségnek a konspirációja a felnőttek büntetéseinek kivédésére. A büntetés kijátszása korántsem jelenti feltétlenül, hogy a törvényt a gyerek nem interiorizálta; mindenestre, szemben a felnőttel, nem kriminalizálja (hisztérizálja – a testre irányuló szimbolikus technológiák stb.). Bonyolítja a helyzetet, ha a felnőtt szól rá, ha mégis megteszi: az árulkodás immár nyíltan szembe kerül a többi normaszegéssel: etikai mérlegelést kíván. Ha el(nem) árulod (az istenért se) a pofozkodós P-nének, hogy a padtársad, Béci lopta el titkos szerelmed, Zsuzsi új amerikai szagos radírját, akkor jó lesz-e, legalább neked. Hát persze, hogy nem, mert a felnőtt csak a krétai paradoxonba – a valóságelvbe, a metafizikába, a morálba, az ödipuszba, a rossz közérzetbe – vezet be: egyfelől megerősíti a szegregációt, az árul(kod)ás szó helyes használata (jelentése) előfeltételezi az ellenérdeket (vagy csereértéket), másfelől ha ő betartotta volna a parancsát, nem árulta volna el magát azzal, hogy az összes többi parancsnak ellene lehet mondani, ezzel a szegregatív kóddal. Tudod, tanár/diák, felnőtt/gyerek, fiú/lány, ultraviola/diósgyőri, komcsi/mi, trockista/sztahanovista, isten/állat, barát/ellenség, ember/leheletfinom lószőr ecsettel festett kínai váza, amelyet most tört össze a börtön ablakába tegnap beszökött pekingi ősz. Ha elárulod (nekik) a törvényszegést, áruló vagy; ha nem, elárultad a törvényt (emlékszel: ne lopj, ne ölj stb.).

¹⁴⁰ Ld. D. D. Jackson: "Schizophrenia". In: *Contemporary Psychology*. W. H. Freeman & Co., San Francisco, 1971. 377. o.

¹⁴¹ *Holmi*, megjelenés alatt.

Az árulásnak csak ebben háborús logikában van értelme. Minél erősebb e jelölő megszállása, annál inkább fokozódik a személy- és nemzetközi helyzet. Dante bakot tart: nyugodtan lép fel a vállára, és máris a nyolcadik bugyorban vagy. Felhúzod magad után, és máris eltűnt a kilencedik.

(Az univerzális oppozíció csapdája)

A virális kódok egyik legeminensebbje az erősen dogmatikus¹⁴² diskurzusokban az univerzális oppozíció csapdája. Azért csapda, mert az ellenfél megoldására vonatkozó kritikai reakció énoncéje arra enged következtetni, hogy magának az oppozíciónak az értelmezési keretei nem megfelelőek számára, de nem képes ezt lereflektálni.

Az univerzális oppozíció csapdájának paradigmatis esete a Hans-Georg Gadamer által leírt történet a romantikának a felvilágosult racionalizmusra adott reakciójáról:

“Ez különösen jól látható abban a történetfilozófiai alapsémában, melyben a romantika osztozik a felvilágosodással, s amely épp a felvilágosodás ellen bekövetkező romantikus reakciónak köszönheti, hogy megingathatatlan premisszává szilárdult: a séma, mely szerint a logosz legyőzi a mítoszt. Ez a séma a világ fokozatos varázstalanításának előfeltevése mellett válik érvényessé... [A romantika] ojsztja a felvilágosodás előfeltevését, s csak az értékelést fordítja meg... A felvilágosodás értékmérőjének ez a romantikus megfordítása azonban éppen hogy örökkévalóvá teszi a felvilágosodás előfeltevését, a mítosz és az ész absztrakt ellentétét. A felvilágosodás minden kritikája immár a felvilágosodás eme romantikus megfordításának az útjára lép. Az ész tökéletességébe vetett hit a »mitikus« tudat tökéletességének a hitébe csap át, s a gondolkodást mint bűnbeesést megelőző paradicsomi állapotba reflektálja magát.”¹⁴³

Ha egy uralomra jutott hierarchizált bináris oppozícióval kapcsolatos/szembeni Unbehagen, discontents, "rossz közérzet" belesétál a csapdába, vagyis csak a már kész oppozíción belüli elnyomott/elfojtott pozíciót foglalja el, éppen akkor válik végérvényessé az uralkodó bináris kód végső győzelme, azaz akkor vált (külső akaratként érzékelt) normativitásból (belső akaratként érzékelt) normalitásba.

Hasonló alakzatot figyelhetünk meg Camille Pagliának a szexualitás normális-normatív amerikai érzületével, ill. felfogásával szembeni polémiájában. Az amerikai kulturális kritikában közhelyszámba megy a mainstream feminizmus és a konzervatív erők pornográfiaival – és végső soron a szexszel – kapcsolatos ellenségessége: “Szövetségük a reakciós, pornóellenes szélsőjossal nem véletlen koincidencia” – ahogy Paglia maga is megjegyzi.¹⁴⁴ A két – egymással egyébként a legtöbb tekintetben élesen szemben álló – tábor más-más jellegű, de egyként kíméletlen ideologikusságával szemben Paglia gyakran nem éppen kifinomult érvelései mégiscsak amazokéhoz nem mérhető szociálpszichológiai érzékenységről tanúskodnak, kivált a szexualitás területén. Mégis, a protestáns vaskalaposság és prűdéria, valamint a 80-as évek mainstream feminizmusának rendszerint leegyszerűsítő, túlideologizált pszichológia- és szexellenes érveléseivel kapcsolatban oly éles szemű, annak hibáira azonnal lecsapó Paglia bizonyos implicit premisszákat elfogad, olyanokat, amelyeket az ellenfél propozíciója jelölt ki. Egy ilyen univerzális oppozíció csapdájába sétál bele például akkor, amikor a kulturális konzervativizmus és a szexellenes feminizmus közös előfeltevése alapján létrehozott

¹⁴² "Dogmatikus" alatt itt olyan diskurzív technikát értek, amellyel egy diskurzuspartner arra kényszeríti a másikat, hogy határozottan nyilvánítsa ki elkötelezettségeit, hiszen ő is ezt tette. A "vallj színt" impozíciója.

¹⁴³ Gadamer id. mű 196. o.

¹⁴⁴ Camille Paglia: "The Return of Carrie Nation: Catharine MacKinnon and Andrea Dworkin". In: *Vamps and Tramps*. Vintage Books, New York, 1994, 110. o. E vélekedésről ld. még: John Ellis: "On Pornography", in: *The Sexual Subject. A Screen Reader in Sexuality*. Routledge, London & New York, 1992, 151. o. Mindkét írás olvasható magyarul: *Kalligram*, 1998/7-8-9.

bináris oppozíciót – miszerint a szexust korlátozó alapvető törvények jótékonyak, és a kultúra, a civilizáció és a rend előfeltételeit jelentik versus/ugyanis a szexus lényegénél fogva kaotizáló, romboló, dehumanizáló, és fékezhetetlen állatiasságában veszélyeztetni ama rendet – készpénznek véve csupán annyit tesz, hogy védelmébe veszi a “sötét”, “alvilági”, “démoni”, “dionüszoszi” oldalt, az ellenfél tudattalan(projekció)ját. De nem kérdez rá az ellentétet megképző – minimum problematikus – előfeltevésre. “A szexuális vágy elementáris, agresszív és aszociális” – írja.¹⁴⁵

Nos, Deleuze és Guattari közös elméleti vállalkozásának egyik legalaposabban argumentált tézise, hogy ez a bizonyos humanisták számára rémületes, tárgyiasító, “részlettárgy-orientált” (Melanie Klein) elszemélytelenítő, dehumanizáló szexuális vágy egyáltalán nem aszociális, csak egy egészen más szociális törvényrendszert hozna létre, ha nem a neurotikoparanooid virális kód alapján szerveződő, fixációelvű egók konstituálta interszubjektív rezsim által elfojtott formában működne, melynek szubjektumai így a birtoklás, az expanzió, az irigység és a féltékenységi logikája mentén képesek csak a világot appercipiálni. A nagy igénylés érzületéhez és az ellenfél ressentiment-jának megértéséhez – legalább problémafelvetés formájában – ez is hozzátartozik.

A köznyelvben meghonosodott az ún. puha diktatúrák efféle mechanizmusainak egy energetikai értelmezése, miszerint bizonyos válaszadási lehetőségeknek a hatalom által engedélyezett pluralizálódása volt az a szelep (főként a művészetekben, tudományokban, vagy a kabaréban), amelyen át ki lehetett engedni a kérdésfeltevési lehetőségek abszolút hatalmi monopóliuma termelte gőzt.

(Freud oppozíciói)

(Über)Ich/(Unter)Es. Trieb/Instinkt: a Trieb (eredetileg Partialtriebe) az Es Instinktjeinek egy képzelt Ich által egyesített, szelídített, kulturált, filogenetikailag elfojtott változata. A *Túl az örömeven* (1920) előtti két fajtájuk van, ön- (pl. éhség/evés) illetve fajfenntartók (szex). Ezek rögtön egyesülni kezdenek (pl. eminensen a szopásban (ami Melanie Klein szerint az első és maradandó, imprintingszerű, abszolútmetafora-szerű. Ezért az anyamell a jó tárgy alapmetaforája (tehát – tegyük hozzá – jelentéstanilag a fallosznál eredetibb), amely egyszerre létfenntartási ösztön (valóban: van olyan, hogy szopási ösztön, jelölői vannak), és szexuális – de ha még tekintetbe vesszük a gyerekek polimorf perverzítését, akkor az azt jelenti, hogy minden testi kapcsolatot, amely biológiai kielégüléssel jár, szemantikailag az élvezetes testrészekhez kapcsolja, egymáshoz rendeli: mell-élvezet-száj; az anyja arcára azért kezd egy idő után mosolyogni (a mosoly eredetileg szintén biológiai, bizony, ennek is van eredete), mert tudja (vagy "feltételes reflex"-szé válik, itt mindegy), hogy (térben-időben) annak a közelében fordul elő a Jó Tárgy: szopok, mmm) (várjál, most visszakeresem az első zárójelet, és onnan folytatom a mondatot), tehát rögtön egyesülni kezdenek. Ezért kell rájönni Freudnak, hogy a Lustprinzip/Realitätsprinzip divízióval (és erre is csak 1911-ben jön rá!) korántsem adja meg mindannak a lényegét, amit gondol. Láttuk ugyanis, hogy a létfenntartó ösztönök eleve összekapcsolódnak a szexuális élvezetekkel. A genitáliák esetében egy kicsit áttételesebben, eleve meseszerűen (Schopenhauer, tehát az egész csak azért van, hogy szaporodjatok és sokasodjatok), a többi szerv esetében (pl. oralitás-evés, analitás(genitalitás!)-ürítés) pedig közvetlenebbül. Ugyanis azt gondolja, hogy e divízió tagjai végső soron egylényegűek: az ösztöntörekvés két típusáról van szó, 1.) az önfenntartás és a valóság között eleve harmóniának kell lenni (Darwin), és 2.) mivel Freud egyik "axiómája" (dogmája, alapmitémája, előfeltevése, előítélete stb.), hogy a csecsemő először hallucinatorikus módon próbálkozik az ösztönfeszültség

¹⁴⁵ Uo.

közvetlen levezetésével – a hallucináció tartalmát meg, ugye, honnan máshonnan venné, mint a hallucináció isteni képmásától, akit Freud (is) Valóságnak nevez – ezért a szexus felbukknása a fantázia maga. Fantáziának az a hallucinatorikus aktivitás bizonyul, amely nem jár kielégüléssel. És élvezettel? Nos, ezért nem esik egybe az örömelv a valóságelvvvel. De hogy nem azonosak, az nem jelenti azt, hogy ne lennének egylényegűek: tudniillik az ént, a biológiai és kulturális értelemben vett emberi lét hordozóját szolgálják, túlélését biztosítják, nagy áron (neurózis), de mégiscsak megéri (nincs pszichózis vagy pusztító állatlét). Mert Freud a pszichózist épp úgy nem választja, ahogy az állatlétet, nem bizony belepillantottam, és tudom és éppen ezért van szükség a Törvényre. Merthogy Freud alapvetően konzervatív, s amennyiben nonkonform, csak annyiban, amennyiben az ő hősük szeretne lenni, azoké, akik akarják, hogy alávesse őket egy olyan szuper humen, amilyen ő. Akkor mivel magyarázzuk, ugye, az Álomfejtés Vergiliustól vett mottóját: "Flectere si neque superos, Acheronta movebo", ti. hogy (Lakatos István): "És hogyha nem lágyul a menny: Acherónt verem én fel!"

Freud ösztöndefiníciója szerint a filogenezisben (az ősökkel) megtörténtek lényegében már eldöntötték a mindenkori ontogenezis (az utódok) sorsát. A mai ember legjobb esetben is egy viszonylag sikeres pszichoanalízisben bízhat, ahol a traumatikus prehistorikus események "másodlagos megmunkálásában" képzett szakember segíthet neki.

Az én kész: **az én és az enyém** egylényegű: az expanzió kódja. Az én-uralt szubjektivitás jellemző problematikája. Az ilyen szubjektumkonstrukció roppant sérülékeny, ezért roppant intruzív (a kultúra legtöbb és legalapvetőbb intézménye az ő védelmi rendszere). Minden "tulajdon" elvesztését traumaként (vagy katasztrófaként – azaz amikor a trauma nem személyesként hanem közösségiként vagy természetiként értelmeződik) éli meg. Más esetben – "szerelem" – a szeretett (egész)tárgy elvesztése a szubjektum teljes önmegsemmisülésé(nek vágyá)t jelenti.¹⁴⁶

Két instinkt triebesítve válik egylényegűvé, mégpedig ödipusz megoldásában, ami beavatás – ennyiben gnóosztikus, tehát istenellenlázadó, de istenfélő, ezért szekta, és ezért neurotikus elnyomó intézmény a pszichoanalízis, amely a birtokláselvű, az ismerthez ragaszkodó, letelepült, magántulajdonát és identitását intézményesítő, monogám stb. ego valamint az egót, a humanista megrendülés alanyát, a lelket stb. megkerülő, közvetlen egonélküli (állati vagy pszichotikus) promiszkuítás közötti társadalmi kompromisszum reformista ideológiája, de alapjában az előbbi pártján van, mindig a felettes én expanziója a felelős az ösztönén lázadásáért. Vagyis démonológia mint hadtudomány: én a neve annak az értelmes kompromisszumnak, amely valóban megfékezi az állatot, nem pedig elpusztítani akarja, mert akkor támad, másrészt mert megfékezve, domesztikálva, isteni célok igájába fogva ("szublimáció") éppen ő szántja kultúrává az állati lét reflektálatlan-terméketlen dzsungelait és sivatagait, melyen minden gyönyörűség megterem, tudomány, pszichoanalízis és valahány nagyszerű dolgot még számon tart az emberiség. Tehát a két elv (öröm/valóság) egyelvűségének megpillantása egyben az epifánia pillanata is: Erósz/Thanatosz. De végül kiderül, hogy ezek is egylényegűek, feloldódnak az "ösztön" (*Instinkt*) fogalmában, amely éppen strukturális ambiguitása miatt a végső eredet vagy teremtő ok. Az élet az ösztönök mint ismétléskényszer eredménye: azoknak a filogenetikus emléknymoknak a fokozatos beépülése a biologikumba, amelyek felelősek azért, hogy nem hullunk vissza azonnal a halálba. De mégoly hosszúak legyenek is ezek a sorozatok, ezek elismétlése révén az organizmus végső célja az első halál megismétlése.

¹⁴⁶ Az extenzívén-uralt szubjektivitás a legidősebb testvéreknél gyakori (de korántsem szükségszerű és nagyon különböző lefolyású, heveségű stb. lehet), különösen ha a kistestvér 1-1,5 és 3-4 éves kor között tolakszik be és rabolja el a kitüntetett tárgya(ka)t, ami(ke)t/aki(ke)t eddig egyedül "birtokolt" (általában és leginkább ez persze az anya). Ezt persze nem gondolom olyan központi jelentőségűnek, mint Freud.

Az ösztön vihet a halálba is, de a halhatatlanságba is. Nem az ember, a név az, ami örök életű.

Az "erős költő" (Bloom) teljesítménye bizonyos értelemben éppen a par excellence sajátlagosság: a stílus mint kibetűzhetetlen, de egyedi szignó a nyelven. Halhatatlan kód, amely szubjektumává tesz minden halandó beszélőt. A stílus ennyiben az expanszív én jelenléte a nyelvben. A klasszikusé, aki úgy szubjektuma (alávetettje) a nyelvnek, hogy sok szubjektumpozíciónak (azaz: -ból) tudja felmutatni redukálhatatlan egyediségét, a legsajátabbat: a legáltalánosabbat. Antiplatonista nézőpontból – pl. Spinoza, Nietzsche, Deleuze felől – ez végső soron: a test jelenléte a nyelvben. Ugyanakkor a feltétele annak, hogy nem csupán a test szimbolikus szabályozottságának tudattalan és anonim beteljesítése lehetséges, hanem alapvető szimbolikus kódok újraírását teszi lehetővé egy halandó test számára. Hogy képes átstrukturálni a valóságelvet.

Innen a stílus irodalom- vagy művészettörténeti fogalma, tkp. a kanti – a zsenivel szembeállított – ízlésfogalom. A kultúra (a történelem, a szimbolikus) fogalma itt is csak úgy értelmezhető, ha olyan (id)entitásokat/szubjektumokat feltételezünk, amelyek *congeniálisak*, amelyek – irigyek és féltékenyek fájdalmára, mások élvezetére – jól játsszák a velük játszott játékot.¹⁴⁷ A stílus az énonciation materializálódása, és az énoncé dematerializálása.

A trauma utólagosság-jellege itt érvényes csak igazán. A projektív involúció "prófétikus", hiszen a múltat a jelen teremti folyamatosan, és a jelenben csak egyvalamiről (nem) lehet szó: a totálisan elfojtotttól, aki/ami a legvalóságosabbként visszatér. Jelölőjének asszociatív környezetén sűrűsödik a megszállási energia, és minthogy az énképződés – jelentős részben nonverbális, pontosabban "genotextuális" (Kristeva) – fázisában történeteket (nem) érinti, az értelmezési cirkulus nem működik harmonikusan. A patogén zárvány egyre makacsabb, mert az elfojtott/kivetett jelölőket a szubjektum nem tudja bevonni a szignifikáció áramába; nem képes kidolgozni (ön)gyógyító scripte(ke)t, mert az elsődleges folyamatok nagy megoldatlanságai merőben más anyag inskripciói¹⁴⁸ mint a scriptekéi (mely nyelvi-szimbolikus-narratív). A szubjektum nem ismeri azt a nyelvet, amelyen lelki szenvedése (am. psychopathiája) íródni kezdett. Ugyanakkor/éppen ezért rá van kényszerítve e rendszerelméleti korlát megszüntetésére. – A pszichózisok szignifikációjának szomatizáló hajlama arra enged következtetni, hogy az inskripciók "belevesznek" a neurálisba, vagyis kinyúlnak a szimbolikus kontinuumból, vagyis nagyrészt kívül rekednek az értelmezhetőség horizontján. Szemben a neurotikus szomatizálásával, amely tisztán vagy nagyrészt szimbolikus, és a beszélgetőkúra (analízis) rendszerint gyógyhatással van rá. – A "(valamiként) él át/meg" szóhasználatát kifogások érhetik; azért találok jónak, mert implikálja más szubjektumpozíciók, más szignifikációs hálózatok lehetőségét, és nem utolsó sorban az "élmény" lényegileg illuzív/deluzív jellegét.

Az **én** a kultúra gyarmata a szubjektumban. Megkerülése, ignorálása, felforgatása, összeomlása azért tűnik katasztrofálisnak a kultúrát konstituáló szimbolikus törvényre nézve, mert ez az egyetlen fixációelvű instancia a személy konstrukciójában, pontosabban magát ezt a konstrukciót csak ez hozza létre. Az ugyanis kitűnően megvan az én nélkül, tökéletesen otthon van a részlet-ösztönkésztetések és a részlettárgyak birodalmában, ezek közvetlen kapcsolatainak gazdasági rendszerében, amiként a szociális törvény működéséhez sem feltétlenül szükséges az erős én megképződése, amiről a szégyenkultúrák lelkiismereti szabadsága és a lelkiismer-

¹⁴⁷ Kant, akinek még a természetfilozófiája is a morál génuszáról szól, eleve gyanús a génusz morálja. És valóban: a "cselekedj úgy" maximája prejudikál az általános javára: mintegy megelőlegezi az egyetemet, a szabály "empirikus általánosságát".

¹⁴⁸ Az elméletben igen homályos, hogy ez mi – "neurális"? "fantazmatikus"? Freudnál szabadon áramlik a "pszichés energia" a "képzetek" között, noha ennek mechanizmusai – eltolás, sűrítés – hasonlóak a másodlagos folyamatokéihoz; Lacannál az imaginárius és a szimbolikus viszonya a legproblematisabb.

ti kultúrák szégyentelensége tanúskodik.¹⁴⁹ Egy fenomenologikus analízis persze számtalan állandót különíthet el a tudattalan és a szimbolikus működésében, ez a működés azonban maga a szüntelen flux, változékonyság és mindig-új konstellációkra való törekvés.

(A nagy döntésképtelenség)

“...akkor kezdődött csak a baj, amikor ezt az érzelmet olyan köznevekkel próbálta megnevezni, mint a szerelem vagy az utálat.” (194) “Megfogalmazni a tapasztalatot...: ez mindig, árulás, hamisítás, de a tapasztalatot csak így meghamisítva lehet kezelni” (163), a valóság hasonló zárójelbe tételére még: “Ami történt, megtörtént, a múlt azonban végső soron csak azoknak a fejében létezik, akik a jelenben gondolkodnak róla, következésképp nem létezik máshol, csak ezeknek a jelenben gondolkodóknak az interpretációiban. Ilyen értelemben soha sincsen késő, hogy az ember tegyen valamit a múltja érdekében.” (153)

John Barth *Az út vége*¹⁵⁰ c. regényében Jake Horner ül egy vonatállomás várótermében és nem tud megmozdulni, mert semmi sem motiválja semmire. Észreveszi ezt egy orvos, aki mozgássérültekkel foglalkozik. Elviszi a szanatóriumába, majd a következő gyógymodot javasolja: “A maga esetében nem volna üdvös, ha hinne Istenben. A vallás csak elkésérítene. Addig is, míg kitalálok valamit a számára, legjobb lesz, ha csatlakozik valamelyik filozófiai iskolához. Olvasson, mondjuk, Sartre-t, és legyen egzisztencialista. Ez addig is mozgásban tartja, amíg kitalálunk valami jobbat. És tanulmányozza a *Világalmannachot*: egy darabig ez legyen a breviáriuma. Vállaljon munkát, lehetőleg valami gyárban, de ne olyan egyszerűt, hogy munka közben huzamosan másra gondolhasson... Tegyen hosszú sétákat, de mindig egy előre kijelölt céljig jusson el, és ha odaért, gyorsan és kerülők nélkül térjen haza. A mostani lakásból költözzön ki; a kapcsolatai nem tesznek jót magának. Egyelőre ne nősüljön meg, és ne bocsátkozzék szerelmi kalandokba; ha nincs elég bátorsága, hogy az utcán szedjen fel nőket, időről időre végezzen önkielégítést... [N]e hagyja, hogy beszoruljon két lehetőség közé, mert akkor elveszett. Az ilyesmihez még nem elég erős. Ha az alternatívák egymás mellett helyezkednek el, válassza a bal oldalt. Ha időben egymásra következnek, válassza a korábbi. Ha ezek közül a módszerek közül egyik sem alkalmazható, válassza azt a lehetőséget, amelynek neve előbb áll az ábécében. Választási elvei tehát: a balkézelt, a korábbiságelt és az ábécéelt, még sok ilyen elv van, mindegyik teljesen önkényes, de nagyon hasznosak. Viszontlátásra.” Kisvártatva még hozzáteszi: “Az esete, Jacob, nem nagyon érdekel, sem az úr, ami a személyisége¹⁵¹ helyén van. Ez a maga dolga. És ne felejtse el: folyton mozogni! Legyen engagé. Kötődjék a dolgokhoz.” (116)

A tanácsot megfogadva Jake Horner stilisztika tanár lesz egy kisvárosi college-ban, és “akarata ellenére” belesodródik egy rendkívül korrekt, liberális és dogmatikus kollégája, Joe és felesége, Rennie kapcsolatába. Joe hatalmaskodik Rennie-n de Rennie lenne az utolsó előtti, aki ezt elismerné. Ehelyett jó kislánként mondja fel Joe filozofémáit, melynek lényege, hogy ezt önként és szabadon teszi, nem azért mert Joe ezt várja tőle. Mert, ahogy Joe is mondja “...az a tény, hogy nekünk nincs *szükségünk* egymásra egyetlen »alapvető« tekintetben sem, azt jelenti, hogy minden egyéb tekintetben kiválóan meg fogunk felelni egymás-

¹⁴⁹ A jól dresszírozott kutya nemcsak akkor nem tesz kísérletet az étkezőasztal húskészletének becserkészésére, ha magunk is ott vagyunk az asztalnál, hanem akkor sem, ha őrizetlenül hagyjuk. Ezt nevezzük lelkiismereti kultúrának. A jól dresszírozott macskán sem látszik, hogy akárcsak eszébe is jutna, hogy az asztalon levő hússokhoz öneki bármiféle köze is lenne, amíg jelen vagyunk. Ha azonban őrizetlenül hagyjuk az asztalt, azonnal akcióba lép. Valami hasonlót nevezünk szégyenkultúrának. Az impozíció problémái akkor kezdődnek, amikor mi távoztunk, és a két állat marad: a kutya akadályozza-e meg a macskát, vagy a macska viszi-e rá a kutyát.

¹⁵⁰ *Az út vége*, Európa, Bp., én.

¹⁵¹ “self”?

nak.” (194) Az örökké ambivalens Jake-ből viszolygást és provokációt váltanak ki. “Többek között azt is jónak láttam elhallgatni Joe Morgan elől (mert ha nem hallgatom el, azzal csak újabb rossz pontokat szereztem volna), hogy nekem semmi fáradságomba sem kerül esetenként ugyanarról a dologról egyszerre két teljesen ellentétes, de legalábbis polarizált véleményt fenntartani, s mindkettőt teljesen egyforma közönnyel szemlélni.” (164) “...csak meglepődtem, de nem csodálkoztam..., egyszerre undorodtam, és szórakoztam, idegeskedtem és unatkoztam, amikor... Rennie beállított hozzám.” (165) – Végül Jake természetesen lefekszik Rennie-vel, aki természetesen teherbe esik, és a titokban tartott illegális kaparás során megfullad a hányadékában. A műtétet persze nem más vállalta el, mint a mozgássérült szanatóriumot működtető (fekete) orvos, akinek valószínűleg még diplomája sincs.

Korábban, amikor Jake másodszor jelenik meg nála, kontrollra, az orvos mitoterápiát javasol neki. Jake csakhamar rájön, hogy már mindig is mindenki önkéntes mitoterapeuta (ie. archetipikus figurákká individualizáló prozopopoéta). “Kezelhető” szerepekké szimplifikálja a mindig túl bonyolult személyiségeket, s az ezeknek megfelelő drámai sémákba passzírozza a mindig túl bonyolult kapcsolatokat, az interakciók áttekinthetetlen motivációs és teleológiai rendszerét. A spontán mitoterapeuták rendszerébe Jake Horner néha belehelyezkedik, néha nem. “Joe volt az ÉSZ vagy a LÉTEZÉS (Rennie világképében gondolkodva); én voltam a HOMÁLY vagy a KÁOSZ. S mi ketten életre-halálra küzdöttünk Rennie birtoklásáért, mint az ISTEN és a SÁTÁN az EMBER lelkéért. Az efféle ontológiai manicheizmus persze nem állja ki a tüzetesebb vizsgálat próbáját, de akkor megvolt az a hármass előnye, hogy egyrészt Rennie-t nem kellett az EMBERI SZEMÉLYISÉG-énél sajátosabb esszenciával felruháznom, másrészt én magam a MEFISZTÓ helyzetében közösülhettem, harmadrészt nem kellett többé motívumaim után kutatnom, hiszen amit tettem, az az én saját lényegem lényege volt. Ki követelne a SÁTÁN-tól lelkiismeret-vizsgálatot?” (176)

Mint Lévi-Strauss megmutatta, a mítémák éppúgy saját életet kezdenek élni, mint a fonémák vagy a lexémák. Amikor beszélünk, elemek és/vagy szabályok e sokféle készletét nagyrészt tudattalanul használjuk és működtetjük. Kérdés, hogy ez növekvő komplexitásfokot és diverziót jelent-e, vagy pedig inkább a struktúrák hierarchikus oppozíciók rendszerévé válásának tendenciáját erősíti-e fel. Vagy hogy nem afféle ontológiai manicheizmus-e maga ez a kérdés, amelynek, ha nem is állja ki a tüzetesebb vizsgálat próbáját, lehetnek előnyei.

Irodalomkritikai munkásságomban már érvényesítettem hasonló kritikát, pl. 1996-os, Nádas Péter esszéiről szóló kritikámban, a praktikus/erkölcsös oppozíciója kapcsán:

A megértés végtelen feladatával szembeni türelmetlenség egy esete ez. “A praktikus gondolkodás szempontjából egyenesen szükséges azt mondani, hogy igen, de, ellenben, azonban, ha, amennyiben, más értelemben. Az ember személyes erkölce viszont se a *Wenn*, se az *Aber* uralmát nem ismeri el. Csak igent ismer és csak nemet ismer.” (177. o.) Nádas itt olyan világról álmodik, ami nem volt, van, lesz. Olyan tisztaságról, amely nem lehetséges, már pusztán logikailag értelmetlen. Olyan utópiáról, amelyre törekedni sokkal veszélyesebb, mint akár, ezt is megkockáztatom, elveszni a Nagy Rendezőelv nélküli világ mindennapjainak megismételhetetlen és univerzalizálhatatlan helyzeteiben. A morálban is, sőt, itt kiváltképpen, mindig csak praktikum van. Konkrét esetek. Egyéb-iránt nem biztos, hogy úgy áll a dolog, hogy van egyfelől a Morál, amit a jóisten teremtett, és az eredendően jó és szép és emberséges, és van másfelől a Pragmatizmus, amely kegyetlen, egoista, üres, amorális, mindenre képes, minden eszközt szentesít – mindig sötét – céljai érdekében. A morál úgy működik, mint az összes szociális rend: a felettes én gyarmatosításával képződik, és csak nézőpont és fokozat kérdése, hogy normának érzékeljük-e vagy pedig terrornak. A pragmatizmus pedig miért jelentené szükségképpen, hogy nincs semmiféle morális érték? – sőt, szerintem sokkal reflexívebben értékcentrált, mint bármiféle vak moralizmus. Rorty például joggal sértődne meg, ha büszkén vállalt és hirdetett pragmatizmusát ilyen egyszerűen ad acta tennék – hiszen pragmatizmusa éppen a számára alapvetőnek érzett morális céloknak van legjobb filozófiai tudása szerint alá-

rendelve. Ezzel a logikával érthetjük meg, bár szeretném inkább nem érteni, Nádas büntudatát. Ugyanis gondolkodásának ez a jegye, úgy tűnik, a régi, paranoid impérium gyarmata. Sőt, sokkal inkább hajlamos démonizálni törvényeit, mint a visszataszító demonstrációkon, áldozati ünnepeken, boszorkányégetéseken, bűnbakgyilkosságokon, szobordöntögetéseken, komenistaszidalmazásokon, stb. magát a bűntől szimbolikusan megtisztítani akaró tömegember. Ahogyan “a praktikus gondolkodás” mérlegelése korántsem szükségképpen egyenlő az amoralitással, hiszen a konkrét esetekben a legtöbbször éppen a cselekedetek morális kockázatairól és a morális elvek mérlegeléséről van szó, azonképpen ennek az elvont, tiszta és kategorikus “személyes erkölcs”-nek *fogalma* sincs arról a világról, amely felett törvénykezni akar. Ha “[a]z ember személyes erkölcs[e] [...] se a *Wenn*, se az *Aber* uralmát nem ismeri el”, ha “[c]sak igent ismer és csak nemet ismer”, akkor “az ember személyes erkölcs[e]”, *ohne Wenn und Aber*, fasiszta. Ez utóbbi szó természetesen túl erős, nem igazán a történelmi konkrétságában használom¹⁵², hanem arra a totalizáló kódra, amely csak saját magát érvényesíti, magához mér mindent, és mindenkit arra kényszeríti, hogy az általa felosztott és előre értékelt világban, ahhoz képest, mindenki valljon színt. Egyetértesz a nemzetiszocializmus eszméjével vagy nem, elismered-e, hogy szükségszerű a proletárdiktatúra vagy nem, a lét határozza meg a tudatot vagy nem, párttag voltál-e vagy nem, hiszel egy istenben, mindenható atyában vagy nem – velünk vagy-e vagy egy mocskos kozmopolita/reakciós/klerikalista/kommunista/ateista satöbbi vagy.¹⁵³ Amit tehát (nem történelmi konkrétságában) fasisztának neveznék, az két alapvető műveleten nyugszik, az egyik a világ kategorikus felosztása és ennek a dichotómiának az univerzalizálása és hisztérikus értéktelítése, valamint ennek a fogalompárnak mint a világ kitüntetett metafizikai elvének démonizálása. Nem kevésbé fontos mozzanat még, hogy mindenkinek *e* totalizáló kód színe elé kell járulnia és színt vallania, *ohne Wenn und Aber*, semmi köntörfalazás, kispofám. Az, hogy az ember ilyen kényes helyzetekben gyakran fordul praktikusnak is feltűntethető kibúvókhöz, “önmentegetéshez”, nem jelenti azt, hogy minden praktikus megfontolás az Erkölcsöt relativizáló önmentegetés. Éppen a saját erkölcsisége védelmében próbálja megmenekülni a rá oktrojált bináris kódot. Ha tehát nem kategorizáljuk és nem démonizáljuk a kollaboráltam/nem-kollaboráltam fogalompárját¹⁵⁴ és megtisztulásvágyunktól üzve nem növesztjük ismét olyan hatalmasra, mint valaha volt, akkor tehetők csak fel a morálpragmatikai kérdések. Erre a strikt formalizálásra éppen annak van szüksége, aki nem biztos alapvető erkölcsi érzületében.

Ahol nincs jó pozíció

Érdekes impozíciós eset, ami a mozgóképes pornográfiával történt az Egyesült Államokban. A hetvenes években megerősödő pornófilmipar külön mozihálózatot üzemeltetett, egy-egy

¹⁵² Miként Michel Foucault, aki a fogalmat szintén nem korlátozza “Hitler és Mussolini történelmi fasiszmusára”, hanem beleérti “a mindannyiunkban meglévő fasizmust, az agyunkban és mindennapi viselkedésünkben”, “a beszédünkben és cselekedeteinkben, a szívünkben és örömeinkben” meglévőt, mely ott van, mélyen leásva “a testben”, s amelyet igen nehéz elkülöníteni; “azt a fasizmust, amely arra készítet, hogy szeressük a hatalmat/erőt, hogy éppen azt a dolgot vágyjuk, amely uralkodik rajtunk és kihasznál bennünket”.

¹⁵³ “...van még hely a világon, nem is olyan messze, ahol, bár messze nem vagyok igazhitű katolikosz, kétszer is meggondolnám, hogyan vessem a keresztet, mert ez a számomra oly mellékesnek számító dolog azok számára, akik megkérnének erre, életbevágóan fontos, ettől még továbbra is fennáll a körülmény, hogy engem speciel a körülményeim megkíméltek attól, hogy életbevágó fontosságú, világot vezérlő elvként, megtudjam, hogy számomra -icsre végződő nevű őszám (potenciális) csetnik-e vagy usztasa.”

¹⁵⁴ A kategorikus megközelítés problematikussága abban a gyakori esetben érhető tetten, amikor valakinek a múltrendszer-beli párttagsága kerül szóba. Most függetlenül a “belülről/kívülről kell rombolni a rendszert” klasszikus vitájától (amit innen azért is oly nehéz megítélni, mert ma már szinte lehetetlen belegondolni abba az állapotba, amelyben az emberek nem számolhattak azzal, hogy valaha is megdől a rezsim), számomra ez mintaszerűen példázza, hogy pusztán e “tény” alapján nem lehet automatikusan ítélni, hiszen az “X tagja volt az MSZMP-nek” borzasztóan sokfélét jelenthet(ett), egészen addig elmenőleg, ahol már nem ugyanaz a “tény”. És több érdekes dolgok vannak még, Horatio, földön és egen, mintsem bölcselemetek álmodni lépes, beleértve az MSZMP-tagságot.

produkció költségvetése milliós nézőszámokkal számolhatott. A folyamatos jogi és egyéb korlátozások hatására a kilencvenes években a videó lett a kizárólagos hordozó, és egy pornóprodukció átlagosan 5-20 ezer példányban fogy. Ez nyilvánvalóan kihat a minőségre: csak azokat elégítheti ki, akiknek az életéből tökéletesen hiányzik az erotikus, vagyis akik a szociálisat aszexualisnak és a szexuálisat aszociálisnak tudják. Tökéletesen visszatükrözik a tiltók "piszkos kis titkát": nem véletlenül van büntudatuk. A legérdekesebb tükrözés azonban nem a magát jogként megjelentető szignifikációs érdekeltség lereagálása, hanem szexellenes feminizmusok és *women's lib* morális nehezítésének introjekciója.

Ennek lényege, hogy a pornográf film még fikcionálisan sem tartalmazhat erőszakot. Ha S–M szcénákat mutat be, a szereplők mindegyike szerepe szerint és kötelezően konszenzuálisan vesz részt ezekben. – Ez nagyjából olyan, mintha egy krimiben a szereplők a film során végig biztosítanák egymást, hogy ez nem komoly, nem lő le senki senkit, itt mindenki krimiben *szerepel*. Hasonló diegetikai érzékenységre vall ez, mint amiről a Peleskei nótárius tett tanúbizonyságot, amikor Pesten a színházban felmászott a színpadra, hogy megrendszabályozza a gaz Jágót.

Ezek után nem meglepő az az összefüggés, hogy az erőszak képi ábrázolása az amerikai mainstream filmekben ma oly mindennapos, oly túláradó – s ez gyakran párosul szexualitással, ám ezekben a zsánerekben mindig csak az erőszak látható, a szex soha. Az törvényileg van *tiltva*.

A pornográfia tematikus területei jól feltérképezik a rossz közérzet glóbuszát. Az "amateur" az élvezet jelölői iránti "profi" hajsza érdektelenségét reagálja le, a "group" a monogámiára és féltékenységre épülő szuppresszív intézményrendszert, a "zipless fuck" pedig az imaginárius énnel együtt magát a szubjektivitást is kiiktatja. A pornográf film olyan mélypontra jutott, amilyen magasra az agresszió elfogadottsága a mainstream filmekben.

Nehéz nem ironikusan olvasni Andrea Dworkin szisztematikus és megszállott pornó-, szex-, férfi- és falloszellenes kirohanásait. Mintha Sade márkí komplementere lenne.¹⁵⁵ "Intercourse remains a means, or the means, of physiologically making a woman inferior: communicating to her, cell by cell, her own inferior status.... pushing and thrusting until she gives up and gives in – which is called surrender in the male lexicon".¹⁵⁶ Mintha reifikáció és deifikáció egybeesne.

Az agresszió és a szexus összekapcsolási művelete. A tiltások formális hasonlóságának egy-neműsítő ereje: a "ne ölj" ugyanabban a paradigmában, mint a "ne paráználkodj" stb. Karl Popper vélekedése szerint: "az erőszak egyetlen eddig feltárt ellentéte az ész".

A fallikus uralom alatt álló platói S/M kontraktus. Ha az érintéses uralta problémák (metonimikusan gátolt) neurotikussal párosul: szörnyű csapás. A dogmatizmus az erotikus "kivetése"¹⁵⁷ a tudattalanból. az erotikus. Mivel éppen az erotikus (a szexuális és a szociális kapcsolata) "traumatique"¹⁵⁸, a tudattalan szimbolikus feldolgozás nem lehetséges: a csábítás lesz a Gonosz létmódja.

¹⁵⁵ Akárcsak magának. Pierre Klossowski szerint Sade ironikus és épületes módon, a blaszfémia permutatív, tömeges előállítása, a pornográfia, a szexuális szcénák vég nélkülivé, azaz unalmassá tételével próbálta megmutatni a "természetfilozófia" teológiai ürességét, s így a maga inverz módján a keresztény hagyományba illeszkedik.

¹⁵⁶ *Intercourse*. Secker & Warburg, London, 1987

¹⁵⁷ Lacan (némiképp freudi erdetű) fogalma (Verwerfung) forclusion.

¹⁵⁸ Lacan szójátéka a "traumatique" 'traumatikus' és a "trou(matique)" 'luk(szerű)' – az elfojtott valós visszatérése (hallucináció, téveszme stb.) azon a ponton következik be, ahol a (valóságelvet szabályozó) szimbolikus műveletek érvényüket veszítik, pl. bizonyos jelölők nem retorizálhatók.

A *The Punishment of Anne* című film viszont tökéletesen más megvilágításban mutatja fel a hatalom és szolgaság, az uralom és megaláztatás, a szadomazochisztikus kontinuum bonyolult konstellációit. A testi és lelki gyötrés egy hosszasan és gondosan kivitelezett szcénájában a fájdalmi és élvezeti tetőpontjára jutó címszereplő ellenállhatatlan és diadalmas nevetésben tör ki, kínzójának, Claire-nek legnagyobb döbbenetére. Az incidens után a korábban összeszokott, és úgyszólván harmonikus páros többé képtelen visszatérni eredeti és mindaddig problémátlanul élvezetet kínáló szerepéhez, kapcsolatuk ellehetetlenül, Anne eltűnik, Claire pedig a film utolsó jelenetében Anne öltözetében és szerepében jelenik meg a film mindaddig szemlélődő, inaktív férfi narrátorának lakásán.

Sok feminista kritika általános tendenciája (vagy/és intézményes érdeke), hogy a férfi dominanciát tagolatlanak, a történelmi, társadalmi, kulturális, szimbolikus struktúrák minden porcikáját átható szervezőelvnek gondolják el. És valóban: a politikai vagy gazdasági intézményrendszerek elnyomó automatizmusaitól kezdve a család, a házasság, a szerelem, a barátság stb. szimbolikus szabályozásáig sokféle egyenlőtlenség létezik. Nehéz megküzdeni azonban azzal a nehézséggel, hogy a nők integritása, emancipációja, függősége, alávetettsége roppantul különböző e társadalmi gyakorlatok különböző színterein.

Az ilyesmik természetesen rendkívüli komplexitású elemzéseket igényelnek, pl. egy királynénak vagy egy vállalatigazgató feleségének a befolyását-hatalmát megítélni a királyság vagy a vállalat sorsára (főként ha a hadügyminiszter férje impotens). Éppily nehéz lenne nyomom követni mindeme férfiak személyiségét meghatározó anyai befolyást. És sorolhatnánk.

Még a feminizmus radikális politikafogalma is, mely nem téveszti szem elől, hogy a legszemélyesebb problémák a legáltalánosabb problémák, gyakran áldozatul esik az ún. politikai radikalizmus intézményes kontrollra fixált erőszak-logikájának. A dogmatikus feminizmus egyébként is mintha visszaszorulóban lenne.

A "patriarchális kód" kifejezés szükségképpen egy fatális teremtménymítosz értelemösszefüggésébe illeszkedik. Nemcsak azt előfeltételezi, hogy a kód maga patriarchális uralom alatt áll, férfiak kényszerítik rá folyamatosan a nőkre (és a férfiakra nem), hanem azt is, hogy *kezdetben* férfiagy szülte és férfierő szerzett neki érvényt.

Kérdés, hogy az akaratot vagy/és a vágyat lehetséges-e monologikusnak elgondolni. Az oly sokféleképp meghatározott szubjektum képes-e totálisan önazonos és autisztikus módon cselekedni. Nem csupán arról van szó, hogy a vágy mindig ki van szolgáltatva tárgyának, hanem arról (a hegeli-kojeve-i-lacani belátásról) is, hogy a vágy csak a másik vágyának pozícióján keresztül működik.¹⁵⁹

¹⁵⁹ Hegel *A szellem fenomenológiájának* öntudat-elemzésében így ír: "a magánvaló-lét és a más-számára-való-lét ugyanaz", "az én a vonatkozás tartalma és maga a vonatkozás". Az öntudat "lényegileg visszatérés a másból", s mint ilyen, mozgás, s ha nincs benne a megkülönböztetés mozzanata, akkor "csak az én vagyok én mozdulatlan tautológiája"; "teljességgel magáértvaló és tárgyat közvetlenül a negatívnak jellegével jelöli meg, vagyis mindekelőtt vágy". Az "egyéniesség, amely az általános rovására tartja fenn magát és az önmagával való egység érzését adja magának, épp ezzel megszünteti a másikkal való ellentétét, amely által magáért-való... De megfordítva, az egyéni fennállás megszüntetése éppígy létrehozása." Az öntudat mint vágy "a kielégülésben azonban tárgyának önállóságát tapasztalja", tehát függőségben van e mástól: "Az öntudat csak egy másik öntudatban találja meg kielégülését." "Az öntudat magán- és magáért-való, mert és azáltal, hogy egy másik magán- és magáért-való számára van; azaz csak azáltal van, hogy elismerik. Ennek az ő megkettőződésében való egységének az öntudatban realizálódó végtelenségnek a fogalma sokoldalú és sokértelmű összekapcsolódás... Az öntudat számára van egy másik öntudat; önmagán kívül jutott. Ennek kettős jelentése van. Először, elvesztette önmagát, mert mint más lény találja magát; másodszor, ezzel megszüntette a másikat, mert... önmagát látja a másikban... A mozgás tehát teljességgel a két tudatnak kettős mozgása... A cselekvés tehát nemcsak azért kétértelmű, mert

A "patriarchális kód" inkább az "ödipális kód" alatt áll (*understand*). Freud *Adalékok a szerelem pszichológiájához II.* alcímmel ellátott, 1910-es írásában¹⁶⁰ kifejti, hogy a férfiak esetében az érzelmi és az érzéki szféra, amennyiben mindkettő kellőképpen erős, nem egyesül kielégítően, aminek következtében a szerelem¹⁶¹ és a vágy tárgya elkülönül egymástól. Az egyik az anyát akarja, a másik a kurvát. Az előző esetében túlértékelő, az utóbbi esetében pedig lealacsonyító tendencia jellemzi a tárgykapcsolatot. Vagyis: akit szeretsz, arra nem tudsz ráizgulni, akire ráizgulsz, azt nem tudod szeretni. Deifikáció és reifikáció kizárják egymást. Vagyis Freud azt állítja, hogy a szexuális izgalom annál inkább működik a maximumán, minél inkább lealacsonyítja tárgyát. Minthogy az egész folyamat egyik kulcsmozzanatának az incestusvágy tilalmát tartja, konklúziója is ennek megfelelő: "aki valóban szabad és boldog szerelemben akar élni, annak meg kell haladnia nők iránti tiszteletét és meg kell békülnie az anyjával vagy nővérével való incestus gondolatával."

Az írás egyébként "eredetileg" a pszichológiai eredetű merevedési zavar¹⁶² tünetére keresi a választ.

Bármely jelenség a szexus terrénumán végeredményben ugyanazt a struktúrát mutatja fel, amelyet a fallosz birtoklása.

"Buta fasz" – a közmondásos retoréma mögött nyilvánvalóan az a felismerés húzódik (vagy/és azt a pragmatikai utasítást adja), miszerint az csupán egy tréfa, hogy a fallosz a mindenható demiurgosz, amely felett a férfi egyedül diszponál. Doctor Johnson szerint például "A természet oly sok hatalmat adott a nőknek, hogy a törvény nagyon helyesen teszi, ha oly keveset ad nekik."

Kulturális univerzálévvá az válik, ami egyben szelekciós kényszer: az embergyerek az evolúció legesendőbb, leginkább segítségre szoruló, leglassabban fejlődő porontya. Minimum 15 év, mely Freud evolúciós meséjében az emberi faj történetének, az ősök elnyomó/elfojtó gyakorlatai felgyülemlésének, az egyed által örökölt – veleszületett ösztöneiben kódolt – emlékenyoma. 5-6 éves korig megoldja (vagy nem) az ősök ödipális konfliktusát, aztán "lappangási időszak". De aligha volt számára kérdéses az evolúció/involúció gyorsuló üteme. Mindenesetre XIX. században a lányok átlagosan 16 évesen értek nővé, ma pedig 12.

A másik oppozíció: Erősz, avagy: szexuális/szociális

A gender fogalma sem nélkülözheti az elsodleges nemi jellegek szimbolikus forgalmazását az interszubjektív mátrixban. A "sexual difference" nem pusztán fenomenológiai értelemben elkülönülő nemekre vonatkozik, mint mondjuk a konvex és a konkáv mértani idomok nemei. Ez a nem nem csupán genos a szó arisztotelészi értelmében, de eliminálhatatlan szemantikai vonulata az is – hogy az óvodai-kisiskolás költészeti hagyomány örökérvényű darabját idézzem –, hogy "Pina, fasz / együtt basz, / abból lesz a / kis kopasz".

Lacan a *L'instance de la lettre...*-ben a saussure-i jelábrára:

éppúgy önmagának, mint a másinak szóló cselekvés, hanem azért is, mert elválaszthatatlanul éppúgy az egyiknek, mint a másinak a cselekvése."

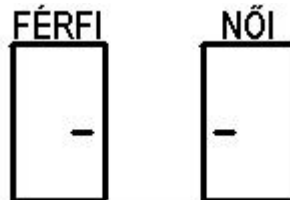
¹⁶⁰ In: *A szexuális élet pszichológiája*. Filum, Bp., 1995.

¹⁶¹ A legtöbb nyelvben, így a németben és az angolban is – ahol is a Liebe és a love egyszerre jelenti, amit a magyarban a "szerelem" és a "szeretet" szavakkal illetünk –, közzismerten diffúzabb dologról van szó.

¹⁶² Mely az ilyen esetek 95%-át képezi.

alludáló híres verziója:

"váratlan jelentésével" (pl. hogy a nyugati ember "nyilvános élete alá van rendelve az urináris szegregáció törvényeinek") nagyszerűen demonstrálja a relacionalitás szimbolikus eliminálhatatlanságát, különösen a hozzá fűzött kis történetcskével együtt: "A vonat befut az állomásra. Az egyik fülke ablakánál egy kisiú és egy kislány ülnek, fivér és nővér, egymással szemben. Az ablakból éppen egy a peron mentén álló épületecskére látni. »Odas' – mondja a fivér –, Nőiben vagyunk!« »Hülye – mondja a nővér –, nem látod, hogy Férfiban vagyunk?«"¹⁶³ A differenciális elmélet szerint, és szó szerint, ezek a szavak nincsenek egymás nélkül. Ettől jelölők: egymástól függenek. Kölcsönösen meghatározzák egymást.

A relacionalitás két területe a szexuális és a szociális. A szexuális örömelvű, vágyó, érzéki, molekuláris: szabadon asszociál és disszociál. A szociális valóságelvű, megismerő, értelmi, moláris: új, hatékonyabb módon asszociál a szexuális disszociációja révén. A szociális expanziójának megvan a korlátja, amennyiben "nem más, mint"¹⁶⁴ a szexuális egy (re)disztribúciója, a libidó átkódolása, "vagy, ha úgy tetszik,"¹⁶⁵ vágygazdálkodás. Azt a paradoxont veti fel, hogy ha a szociális a vágy történelmileg halmozódó elfojtása, akkor "totális uralma" mit jelenthet. A semmit? De az mi?

Az erotikus metaforája mintha minden rendszerelméleti szintre átléphetne. Freud verziója viszont végül is mintha Thanatosnak adná az utolsó szót, miszerint a neurózis belefuttatja az emberiséget az örök nagy dolgok, tudomány, művészet örök alkotásaiba, és a halhatatlannak kiszívják az élők vérért, és a halál hatalmasabb az életnél. Erósz/Thanatosz kettőssége, egymáshoz rendeltsége, létezésük kölcsönös függése Freudnál az "ösztön" fogalmában egyesül. Az ösztön az ősök tapasztalatainak beépülése a leszármazottakba. Ennek megfelelően az élet az ősök életét véletlenszerűen meghosszabbító események megismétlésének kényszere, végén a legutolsóval, a halállal.

A szexuális alapvető distinkciója alapozza meg a reciprocitás szintjét. A reciprocitás azt jelenti, hogy a viszony lényegileg mindig kölcsönös. A gender studies pedig a komplementaritás problémáival, a vágygazdálkodás egyenlőtlenségeivel foglalkozik. Olyan szociális (szimbolikus) intézmények szerepével, amelyek a szexuális különbség átrendezésének régi masszív képződményei.

¹⁶³ Lacan id. mű 151. o.

¹⁶⁴ Ahogy filozófusok szokták mondani.

¹⁶⁵ Ahogy filozófusok szokták mondani.

A szubjektumok közti viszony alighanem sohasem állt "patriarchális kód" alatt. A kód alakítása ugyanis szükségképpen reciprok viszony, csak az általa meghatározott explicit szabályok komplementerek. És "csak" ez utóbbi, ahol az összes szociális egyenlőtlenség érvényes. A mitikus eredet, a kód pátriárkák általi megteremtésének konkrét világalapító eseményéről beszélni pedig szükségképpen "fallogocentrikus".

Vegyünk a férfi–nő viszonyoknak egy kevésbé absztrakt példáját. Explicit szabály a legtöbb újkori euro-atlanti kultúrában, hogy a férfi udvarol, a nő pedig szemérmes, hogy a férfi nyomul, a nő ellenáll, hogy a férfi proponál, a nő diszponál. De durva hiba lenne az udvarlás szabályait, csak mert férfitevékenység, patriarchális kódnak tekinteni. E férfi proposíciók sorsáról női diszpozíciók döntenek. Éppúgy a női szemérem esztétikája sem lehet monologikus természetű: ha a nő hibázik ebben, nem udvarolnak neki. A szabályok különböző szerepeket osztanak, de az őket meghatározó kód mindig folyamatosan közösen alakított és uralt és folyamatosan közösen elfogadott és szentesített.

A kód ugyanis prelimináris szabály, nem az ítélet tárgya, hanem feltétele. Továbbadásának és fenntartásának gyakorlata strukturálisan tudattalan. Alapvetően az etnikumok közötti (történelmi-mitológikus-tudattalan-stb.) viszony is ilyen, nem kevésbé az osztályviszonyok. Amiként a naiv emancipatorikus érülethez rögzült feministáknak komoly próbatételt jelent szembesülni azzal, hogy egy nőket elnyomó kultúrában a nők legkisebb gondja is nagyobb annál, hogy feminista proposíciókat gondoljon át, azonképpen a naiv emancipatorikus érületben involvált történészeknek is nehéz elszámolni az egyiptomi rabszolgák osztályöntudatának, valamint alapvető emberjogi tájékoztatatlanságának fogyatékoságaival.

A komplementer egyenlőtlenség problémáját a nők nélkül megoldani éppoly nehéz, mint az üldöztetés végső okának állandó beazonosítása révén: egy fantazmatikus mizogün patriarchának minden rosszban fellelése, azaz mindenben fellelése révén. Az efféle univerzális proposíciók minden összetettebb stílusban – mint amilyen az irodalom, a köznyelv – szolöcizmusok, stiláris lapszusok. A Patriarchátus a feminizmus nagy aposztrophéja az Úrhoz. A Mindenütt-jelenvalóhoz, az Uralkodóhoz, az Erőszakoshoz, az Elnyomóhoz, a Dominánshoz, hogy ne legyen már ilyen, és főleg ne tárgyiasítsa és ne fetisizálja már "a Nőt".

Relacionalitás, reciprocitás, komplementaritás

Relacionalitás alatt azt értem, hogy az ember társas lény. Hogy minden interszubjektív (az "objektív" is), történetileg is és strukturálisan is. Hogy a szubjektum bármely pozíciója interaktív pozíciók következménye és oka. **Reciprocitás:** hogy az interszubjektív viszonyok tökéletesen kölcsönösek. Hogy az interszubjektív ökonómia differenciációi által létrejött ágenssek nem képesek nem a másik közvetítődésével megnyilvánulni; hogy szükségképpen figyelembe veszik egymást, ez a létmódjuk, akármilyen is a viszonyuk: a(nta)gonisztikus vagy erotikus, kompetitív vagy kooperatív. Ezért a felelősségük megmenekülhetetlenül egyenlő (etikai viszony). Alapvető szimbolikus kódok, társadalmi szerepek disztribúciója. **Komplementaritás:** a differenciáció ágensei a reciprocitás által kialakított viszonyoknak – legyen az dinamikus egyensúly vagy stabil hierarchia stb. –, kódjainak szerepeinek megfelelően viselkednek (morális viszony). Az aszimmetria és az elnyomás lehetősége.

A pozíció diszpozíciók és impozíciók dialektikája. A törvény mindenkor applikációja, amennyiben a szubjektum már mindig is rákényszerül a törvénytevő aktus iterációjára ("meg-

ismétlésére": újraértelmezésére). Kód: a szimbolikus strukturális tudattalanja. Versus tudatos szabály.

A "hűség" nagy szó¹⁶⁶: jelentés illetve jelentőség tekintetében is gazdag¹⁶⁷ illetve erőteljes¹⁶⁸. Rengeteg tranzakciós sémának fontos része. Nyilvánvaló az összefüggése a féltékenységitirigység–extenzív–én problematikájával és jelölőhálózatával. Ez összefügg azzal, hogy szimbolikusan meglehetősen nyitott: a pozíciók játéka a komplementaritás imbalanszai miatt nagy különbségeket mutathat. A valakihez való hűség lehet

1. Diszpozíció. – Én hűséges vagyok hozzád, de nem követel(het)em meg tőled, hogy hűséges legyél hozzám.
2. proposíció (legyünk hűségesek egymáshoz, de ha te nem, én se) és
3. impozíció (én hűséges vagyok hozzád, de ha te nem akkor
 - a. egy mocskos állat vagy,
 - b. vége köztünk mindennek, c. stb.).

A relacionalitás téziséből nemcsak az következik, hogy az interszubjektív térben felvett bármely pozíció már pusztán létrejöttében más pozíciókkal történt transzpozíciók "eredménye" (identifikáció, mint a szubjektum léteremtő operációja: az első Mássá válás), hanem az is, hogy e pozíció impozíciót/diszpozíciót jelent bármely más pozícióra nézve, és vice versa.

Ha a libidinális ökonómia biztosítja a történeti folyamat energiaszükségletét, akkor a nő/férfi oppozícióra különleges szerep hárul a szimbolikus rendben.

A szubjektum vágya a másik vágya. A vágy a szubjektum által a másinak tulajdonított pozíció elfoglalásának vágyaként képződik meg (nem identifikáció), és ezt az imprintinget még akkor is magán hordozza, amikor a személy cselekvésének sajátlagos és önálló *forma causájaként* jelenik meg. A vágy mindig jelölők formájában létezik, és a jelölők megfelelő használatának elsajátítása egyenlő az általuk kódolt "használati utasítások" érvényesítésével, újratermelésével (esetleg némi megváltoztatásával).

A szexuális izgalom legfőbb stimulusa a másik szexuális izgalma. Egy reciprok viszonyban megképződő spirál.

Mitől is lenne konfliktuózus az "örömeelv" és a "valóságelv", mely a szimbolikus mainstream pragmatikája? A nagyjából hibátlan kompetencia? A normális normarendszere? Szignifikációs stílusok agónja? A természet(es)ként érzékelt kultúra? – A radikális kulturalista nem az, aki meggyőzően argumentálja a közvélekedés és a naturalista álláspontok gyengeségeit vagy "levezeti" valamely alapvető emberi jelenség szociális konstrukció voltát, hanem aki képes olykor kirefektálni magát ezek hatálya alól, ami másképp nem lehetséges, csak egy másik pozíció szimbolikus vagy fantazmatikus közvetítődése révén.

Még a delúzió ("téveszme") és az illúzió ("hallucináció") is valóságos, amennyiben a szociális néhány – a szimbolikusban rögzített – szabályát sérti meg. A radikális gondolkodók a jelek szerint szintén e szabályok megváltoztatására tesznek proposíciókat, például amikor elhiteik/bebizonyítják, hogy amazok rosszak, és amit ők kínálnak helyettük, az igazabb, jobb, szebb, nagyobb szabadságot és/vagy boldogságot kínál, és mindez a napnál világosabb, hogy így van. A változtatásra akkor van a legnagyobb esélye, ha egy a szociálisban elnyomott, de mégis nagy empirikus általánossággal bír, tehát közös – a szimbolikusban rögzített (struktu-

¹⁶⁶ Legalábbis a legtöbb – monogám – kultúrában.

¹⁶⁷ Azaz szoros és összetett jelölőhálózat kitüntetett "eleme", csomópontja.

¹⁶⁸ Azaz a szubjektum viszonya intenzív hozzá, nagy affektusmennyiség kötődik hozzá.

rálisan tudattalan) – fantazma kommunikatív erejét használja fel. A valóságelv átalakítására történik tehát kísérlet, amely szabályozza, mit tekint örültnek – vagy amorálisnak.

A fő képletek/prozopopoéták. Az alma-kaland óta az ismeretelméleti problematika intenzifikálódása mindig a szociális és a szexuális közötti feszültség problematizálása is. A Verzió¹⁶⁹ számára ez éppoly félelmetes démon, mint a perverzió, amely a valóságelv megsértése nélkül aperszonális ("amorális") egyedi propozíciókat tesz, részlettárgy-kapcsolatokat kezdeményez: énbomlasztó ereje a jelentés jelentősége megszűnéseként rettegett szkizofrénia ügynökévé teszi. Bizonyos értelemben mind az örület, mind a perverzió megtartja a számára végzetes morális (interszociális¹⁷⁰-prozopopoétikus) eredetét. A hallucináció a végsőkéig tartja magát a legalapvetőbb kódok (amik például a hétköznapi életben a személyek testi kapcsolatait szabályozzák) mainstream értelmezéséhez, sőt, voltaképpen problémája, hogy túl szigorúan érvényesíti azokat: nem tartja be az inherens törvényszegés¹⁷¹ "szabályát". A törvény érvényesítése egyúttal önmaga inherens denegációja. A denegáció tétje, mint minden elhárításé, nem csupán a tiltott/félt "probléma" elfojtása, vagy a felettesén-követelésekkel való kompromisszum megképzése, hanem – a szimbolikus révén libidinálisan átrendezett és a testbe (a szomatikus tünetekbe, a mindenkori agyakba) írt – örök jelenvalóvá tétele is. A hallucináló szubjektum szignifikációs stílusa nem tudja semlegesíteni az alapvető kódok double bindját: túl naív¹⁷², túl szigorúan veszi a tiltásokat és éppen emiatt kell megjelennie, amit e kódok szerint tematizálni sem szabad. Állandóan örökölnie *kell* afelett, amit tilt, vagyis állandóan azzal *kell* foglalkoznia, amit tilt.¹⁷³ A hallucinatorikus aktivitás érzéki bizonyosság, csakúgy, mint a szexuális aktivitás. Az "érzéki" mint a megismerés és mint a szexus kategóriája: ugyanúgy jelenti, hogy 'empirikus, tapasztalati', ill. hogy 'erogén, izgató'. Ha a kapcsolat a nyelvben ennyire világos, akkor nincs több kérdés.

A **perverz szignifikáció** az egészlegességnek áll ellen. Képtelen nagy aggregátumokat létrehozni, vagy túlságosan involválódni univerzális oppozíciókban. A hiszteriko-neurotikus ödipális konverciónak sikeresen áll ellen, "rögzül"/"regrediál" egy vagy több részletösztönkésztetésre ill. részlettárgy-kapcsolatra. A törvény inskripciója nem mély, a szexuális fantazmatikus elfojtása felemásan történik meg. Minél kevésbé tematizálják az alaplételemek a szexuálisat, annál gyengébbek a jelölőmegszállások, amelyek inkább amolyan lokális-tropológiai oázisokat képeznek néhány kitüntetett, de nem "troumatique" jelölő köré.

A neurotikus és a perverz megegyeznek abban – ezért is a köztük levő kontinuitás (Freud egymás inverzeinek tekintette őket) –, hogy nyilvános cselekvéseikben tökéletesen alávetik magukat a normális kódoknak. A lábfetisista női cipők iránti vonzalmát általában éppoly szigorúan titkolja mások előtt, mint az obszesszív neurotikus a kényszer-cselekvéseit.

A fóbia idioszinkratikus (sajátnyelvi) és szintén rendszerint egy lokális tropológikus besűrűsödés egy kvázi-"troumatique" pont köré, ami egy fizikai dolog (állapot).

Természetesen csak azok a képletek jönnek itt szóba, amelyek látványos szignifikációs-retorikai sajátságokat mutatnak fel. Így pl. a mániás depresszió pszichiát-

¹⁶⁹ A "perverziók" ellentéte.

¹⁷⁰ Az "interszociális" alosztály (ellentéte): egész-tárgy-közi (vs. részlettárgy-közi – részlettárgy lehet egész-tárgy is).

¹⁷¹ Ld. Zizek id. mű.

¹⁷² Egy számára fontos dologban alapvetően irreflexív. Éppen egy centrális jelölő és asszociatív környezete a szelektív vakfoltja.

¹⁷³ Hasonló ez ahhoz, ahogyan a multikulturalizmus a faji gondolat csapdájában vergődik: világos, hogy megkérdőjelezi a saját/idegen oppozíció hierarchiaviszonyait, és a saját automatikus hatalomigényét és önérvényesítését az idegennek *mint idegennek* tudatos elismerése és támogatási szándéka váltja fel. A multikulturalista elkötelezettségű kritika makacsul, állandóan és legelső sorban az abszolút és demonizált különbségből indul ki, demoni ellensége kiindulópontjából. S ha minden gondolatát ez irányítja, akkor – függetlenül "humanista" indítékaitól – ugyanúgy visszaírja a szegregációt a diskurzusba, mint fasiszta ellenfele. És ezen keveset változtat, ha a "faj" történetileg terhelt fogalmát átírja a nem-hierarchikus "kultúrára".

riailag viszonylag jól elkülöníthető, standard képlete szempontunkból nem tűnik lényegesnek. A nárcizmus nem külön képlet: mind a 4 fő képletnek alapja. (Tehát az iróniának is.)

A voyeurizmus kapcsolata a nekrofilával és a guminővel, hogy a szexuális érdeklődés tárgya nem reagál a szubjektum szexuális cselekvésére, viszonyuk nem reciprok. És a voyeurizmus viszonya az exhibicionizmussal? Látás és Ödipusz.

Tiltás: "csúnya beszéd"

Miért használják az emberek az ún. "obszcén" szavakat retorikai nyomatékként? Ez a probléma nem igazán azokban a diskurzusokban merül fel, ahol ezek tiltva vannak. Hanem ahol a "közönséges" jelentése nem annyira a leíró 'rendes, normál, átlagos', mint inkább a leminősítő 'ordenáré, alantas, durva'. A szexusnál valóban nincs közönségesebb dolog a világon: láthatólag az egész természetet mélyen érinti ez a dolog.

Az emberi szexus legközönségesebb jelölői kimondásának tilalma. Azt jelentené ez, hogy, akár a platóni, akár a freudi értelemben, számukra a közönséges, alantas és durva [ez itt a kopula helye] erotikus?

Akik a legsűrűbben használják a "közönséges" szexualitás szavait, azoknak a diskurzusában egyáltalán nem tilos használni őket, sőt; tehát az, hogy miért ezek a retorikai emfázis eszközei, nem magyarázható a ritkaságból és rendkívüliségből adódó pozíciójukkal. Viszont annál valószínűbb, hogy a szexus furcsamód itt is ugyanolyan alantas, mocskos dolog, mint a tiltó diskurzusokban. Csupa negatív jelentésű szó, amiknek jelentését az igekötő vagy egy esetleges megszilárdult szókapcsolódás alterálja, de csak valami rosszat, kellemetlent jelenthet. Érdekes egy pillanatra végigpróbálni: a "basz(ik)" szó – alanyi vagy tárgyas ragozásúként – szinte az összes létező magyar igekötővel működik (37-tel) – és szinte csupa rossz/negatív/erőszakos dolog. Hozzá kell tenni, majdnem minden igekötő eltéríti a szót "tulajdonképpen" jelentésétől. Talán a legerősebb általános tendencia a vad, agresszív, hirtelen erőteljes mozdulat képze.

Hogy tehát az emberi életnek ez a csaknem univerzális örömforrása a nyelvben csupa rosszat jelent.

Lacan elgondolása szerint az imaginárius és a szimbolikus közötti interakció során is alapvetően metaleptikus megfordítással van dolgunk. Az, hogy a szexualitás alapvetően fantazmatikusként működik, az egy szimbolikus visszaírás – ez a freudi Nachträglichkeit lacani elgondolása. Az elsődleges elfojtás ily módon Lacannál is elsősorban imaginárius (és inkább vizuális), de a szimbolikus (hallucinatorikus) retrospektív teljesítménye. A "dirty talk", az erotikus/obszcén beszéd így óhatatlanul lazító hatással van az imaginárius rögződésekre.

Az ortodox elmélet szerint (Freud) a fantáziák gyakoribbak és titkoltabbak a nőknél.

"A telefonszex lehet nagyon malac, és lehet nagyon romantikus, és lehet bármi e kettő között. Dévaj és ártatlan, szennyes és tiszta; nincsenek kizárólagos vagy-vagyok – minden egyetlen *kontinuumban* helyezkedik el. Ki mondta, hogy nem lehetsz sikamlós és romantikus egyszerre?"¹⁷⁴ (*Exhibitionism for the Shy: Show Off, Dress Up, and Talk Hot* by Carol Queen)

¹⁷⁴ You can also convey nuance verbally by being more descriptive. Once you can utter one hot word, you're set to embroider it into phrases and sentences. If you say "Fuck" while having sex it will convey your turn-on in one way; if you say "Fuck me" you'll give a somewhat different impression; if you add specifics: "Fuck me slowly,"

Barbara Keesling *Talk Sexy to the One You Love* című könyvében a "tudatfolyam" technikáját javasolja ily módon is izgulni vágyó olvasóinak, azt mondja, beszélj, bármit, lehetőleg minden cenzúra nélkül, mégha értelmetlen is stb. (Azt feltételezi, hogy komoly ellenállásokat, gátlásokat stb. kell legyőzni.) Légy konkrét. Minden konkrét példája arra vonatkozik, hogy a beszélő iszonyatosan kívánja a másikat, ezét-azát, hogy a másik eztmegazt csináljon vele. – Voltaképpen a fantazmatikus, a verbális és a valóságos közös kontinuumba kerülése tréning-jének célja. Fő módszertani elve: "creating an erotic feedback loop." Ez annyit tesz, hogy az alany verbálisan leköveti a partnere izgalmát. Megsokszorozza a jelölőket, többsávossá teszi a szignifikációt.¹⁷⁵ Bonnie Gabriel tapasztalata szerint a testi izgalom jelölőinek verbális "fordítása" nem csupán a jelölőknek, hanem a "szexuális energiáknak a megsokszorozása".

Persze, ha megnézzük a húsz leggyakrabban előforduló szexuális "fantáziát"¹⁷⁶, kiderül, hogy ezek nem is mindig annyira fantazmatikusak, van egészen absztrakt opció is – Lacan is gyakran emlegeti a szexus "intellektuális" karakterét.

1. Szeretkezés nyilvános helyen.
2. Szeretkezés egynél több, ill. sok partnerrel.
3. Szeretkezés olyan helyen, ahol rajtakaphatják őket.
4. Szeretkezés a természetben vagy valamely szép környezetben.
5. Szexuálisan elragadva, birtokolva vagy uralva lenni.
6. Teljes szexuális kiszolgáltatottság a partnernek.
7. Szeretkezés prostituálttal.
8. Prostitúáltnak vagy szexuálisan gátlástalan személynek lenni.
9. Szeretkezés szűzzel.
10. Szűznek vagy szexuálisan tapasztalatlan személynek lenni.
11. Szeretkezés pappal, apácával, vagy valamely tiltott, ill. "lehetetlen" partnerrel.
12. Hírességnek vagy fiktív személynek lenni.
13. Szeretkezés hírességgel vagy fiktív személlyel.
14. Szeretkezés, amelyben fontos szerepet játszanak bizonyos dolgok – ruha, étel, testrészek –, melyeket szokványosan nem társítunk a szeretkezéshez.
15. Olyan szexuális felfogások és helyzetek kipróbálása, melyeket az alany a valós életben nem gyakorol.
16. Szeretkezés állattal.
17. Transzvesztita fantázia, azaz amelyben az alany az ellenkező nem ruháit veszi fel, saját akaratából, vagy mert kényszerítik rá.
18. Nemcsere, azaz annak elképzelése, hogy az alany a ténylegessel ellenkező nemű.

"Fuck me hard," "Fuck me now," "Fuck me up against the wall," you'll begin to get control of the word's erotic power - you'll be able to convey what you want and how you want it. Similarly, if you load your sex talk with adjectives - "your hot, wet, dripping, hungry pussy" - and descriptive phrases, you'll weave a stronger erotic spell."

Shar and Jackie [two friends of Carol] have customized their hot talk with detailed nuance and description. When Shar tells Jackie a story she takes a long time to build up to the climax. "She knows what color the walls are," says Shar. "She knows what the shoes sound like on the floor. She knows what the air smells like. She knows what the velvet feels like. One very simple story I told her recently was set in the '40s, on a train. In the story, Jackie hadn't touched a pussy in a long time, and she was about to touch mine. The wind was blowing my hair, my dress was falling open, I had on thigh-high stockings, and she reached up to touch my ass. Her hand slid up past my stockings and onto the fleshy thighs. I described that brief moment before she touched the pubic hair - she hadn't touched such nice, silky, moist pubic hair in so long. She felt the electricity from my pussy in her fingers. Just when her middle finger slipped between the silky pussy hairs into the crack of my cunt, where it was so wet that she could just slide back to my asshole... Bam! Jackie came." (Dr. Queen)

¹⁷⁵ Például: "Mmmmm... Érzem, hogy benedvesedtél", vagy "Imádom érezni, ahogy megkeményedsz, amikor szoplak" (a jellegzetes részlettárgy-egész-tárgy metonímia: a nemi szerv helyett az alany a tárgy).

¹⁷⁶ Keesling amerikai felmérésre hivatkozik.

19. Szeretkezés a saját nemhez tartozó személlyel. (Megjegyzés: sok elkötelezett heteroszexuálisnak van olykor homoszexuális fantáziája, mégha nem is kívánja azt kiélni a való életben.)
20. Szeretkezés isteni lényvel vagy spirituális vezetővel.¹⁷⁷

Pszichoanalitikus megközelítésben a megszállások dinamikáját a következő tényezők határozzák meg: 1. a szubjektumonként változó (részben filogenetikailag, részben ontogenetikailag meghatározott) libidinális energia mennyisége. 2. Ennek tapadékonysága 2.1.1. egyáltalán a dolgokhoz (és "a szétdarabolt testhez"¹⁷⁸), 2.1.2. a képekhez (és a szimbolizálódó imagináriushoz), 2.1.3. szavakhoz (és az imaginárius jelentésrögzülés – traumatizált "luk" (az elfojtott vagy kivetett jelölő) körüli¹⁷⁹ – csomópontjaihoz a szimbolikusban). 3. A szignifikációs stílusok metaforikus (f) és/vagy metonimikus (n) előszeretete és sikamlóssága, vagyis a megszállások mozgékonyasága, kiterjedése, (de)centráltsága; 3.1. ha csak metaforikusan mozgékony: prozopopoétikus, 3.2. ha csak metonimikusan mozgékony: metaleptikus, 3.3. ha mindkét módon: ironikus. 3.4. ha a megszállás nagyrészt ugyanarra fixált: dogmatikus.

Indifferencia

Igen tanulságos egy gyors internetes keresés "indifference" témakörben, pl. az angolszász kultúrában oly népszerű idézetgyűjteményekben.

Pl. közöny mint szkizoid tünet (katatónia mint a valóságelvet felfüggesztő védekező-mechanizmus): "A csúcsértekezletről visszafelé a repülőn megkérdezem François Mitterand-t, mi szerinte a politikus legfontosabb tulajdonsága. Azt válaszolja, »Szeretném azt mondani, hogy az őszinteség. De valójában a közöny.«" (M. J. Attali, 1993, Verbatim. Quoted by R.Cottrell, The Spectator, 22 v 1993.) "A közöny az egyetlen biztos védelem." (Jody Powell)

A közöny mint neurotiko-paranoid végső nagy ellentétének ellentéte: "Az emberek cinkosai annak, ami közönyösen hagyja őket." (George Steiner) "Az embertársainkkal szembeni legsúlyosabb bűn nem az, ha gyűlöljük őket, hanem ha közönyösek vagyunk velük szemben; ez az embertelenség lényege." (George Bernard Shaw, Anderson in The Devils Disciple, II.) "A szeretet ellentéte nem a gyűlölet, hanem a közöny. A művészet ellentéte nem a rútság, hanem a közöny. A hit ellentéte nem az eretnokség, hanem a közöny. És az élet ellentéte nem a halál, hanem a közöny." (Elie Wiesel, U.S. News and World Report, New York, 27 Oct. 1986) "A szerelem ellentéte a közöny." (Rollo May, b. 1909, American Psychologist and Author, Man's Search for Himself) "A szerelem iszonyú viharoknak tud ellenállni, de a közöny sarkvidéki fagyának nem." (Walter Scott) "Ha megtudom, hogy a férj és a feleség sohasem veszekszenek, tudom, hogy beköszöntött a közöny, aztán utána – az özönvíz." (Minna Antrim, fl. 1900, American Writer, Naked Truths and Veiled Illusions) "A szeretet tisztelet és imádat és dicsőség és a felfelé vetett pillantás. Nem kötszer koszos sebekre. De ők nem tudják ezt. Akik a legkönnyebben beszélnek a szeretetről, éppen azok sosem érezték. Összekotyvasztanak valami ízetlen főzetet rokonszenvből, együttérzésből, megvetésből és általános közönyből, és elnevezik szeretetnek." ('Gail Wynand', a hero of Ayn Rand's The Fountainhead. London : Cassell, 1947.) "Ha az ember nem lehet többé istenhívő, és civilizált

¹⁷⁷ Az itt idézett szövegek egy telefonszex-cégek által szervezett konferencia internetes dokumentációjából származnak.

¹⁷⁸ Azaz az éntudatot, a szubjektumnak önmagára mint független integritásra irányuló reflexióját (vö.: Ich-Spaltung) megelőző stádium, melyben a mentális fejlődés mindig a motoros fejlődés előtt jár (Lacan szerint ez az agresszió eredete).

¹⁷⁹ Vö. Lacan traumatique/troumatique (traumatikus/lukszerű) szójátékával, mely arra utal, hogy a nagy megszállási energiák a szimbolikus hálóban az elfojtott ill. kivetett (vö. forclusion, Verwerfung) jelölő körül(i jelölőkön) összpontosul.

akar maradni, humanistává kell válnia.” (Walter Lippmann, A Preface to Morals, pt. 1, ch. 7, sct. 7.)

Vagyis: nem mozoghat más szisztémában, mint az előregyártott, univerzálisnak mondott, előre hierarchizált bináris oppozícióban. Micsoda? Közöny? Hát mégsem univerzális az oppozíció? A közöny, az indifferencia¹⁸⁰ “veszélyessége” abban áll, hogy kifejezetten tagadni látszik az oppozíció teremtette differencia abszolút voltát, azaz egyeduralmi igényeit, amennyiben – egyfelől – tagadja az oppozíció egyetemességét önnön (az oppozíción kívüli) pozíciójának pusztá lehetségességgével, s ennek révén – másfelől – semlegesítő hatást gyakorol az oppozícióra, vagyis bizonyos értelemben "tagadja", hogy különösebb differencia lenne az oppozíció pólusai között. Dogmatikusan semmiképp sem sem-leges, csak ha is-leges is.

"Nem tudom, nem érdekel, és mindez egyáltalán nem számít." (Jack Kerouac)

"A fájdalomnak megvannak a maga okai; a gyönyör teljesen közönyös." (Francis Picabia)

Freud "Rossz közérzet a kultúrában" és Elias *A civilizáció folyamata* című munkáinak sok tekintetben hasonló kultúrtörténeti következtetései leírhatók az **én intézményesítő** expanzíójaként. – Freud szerint az emberiség fejlődése üdvözlendő dolog, ő csak annyit szeretne mondani, a tudomány eredményeire támaszkodva, hogy ennek ára van, és oka is, és a kettő ugyanaz: az elfojtás. A primér boldogtalanság és a nagy kulturális teljesítmények ára és oka.

Tipikus oppozíciós impozíció, ödipális double bind. Egyik fő tünete – mint a fenti “közöny”- ill. indifferencia-példáknál láttuk – a neutralizálásával szembeni furor.

De nézzük a “nomád” skizofrén híres indifferenciáját D–G leírásában:

"Ödipusz a vágygépek fantasztikus elfojtását előfeltételezi..." "...Ödipusz a követelménye, avagy következménye, a társadalmi reprodukciónak..." "A kérdés, amit feltesz, mindig egy meghatározott szociális kód terminusaiban van megfogalmazva: neve?, apja neve?, anyja neve?" "Nem mondhatni, hogy a pszichoanalízis nagyon innovatív lenne e tekintetben: az ödipális háromszög mélységeiből mint meghatározó nézőpontból teszi fel kérdéseit és fejt ki interpretációit; dacára annak, hogy mind egyértelműbbé válik, hogy ez a tárgyalási keret nem adekvát az ún. pszichotikus jelenség megmagyarázására. A pszichoanalitikus azt mondja, hogy *szükségképpen* fel kell fedoznunk Schreber Felső Istene mögött az apját, és ahhoz sem férhet kétség ugyebár, hogy az Alsó Isten mögött pedig a bátyját kell látnunk. A skizofrén néha elveszti a türelmét és azt mondja: hagyják őt békén. Máskor együtt él az egész játszmával, sőt kitalál néhány saját trükköt, bevezetvén saját referenciapontjait az elébe kerülő modellbe, ekképpen buktatván meg azt, belülről. (»Igen, ez az anyám, persze, de, tudja, az én anyám a Szeplőtelen Szűz.«) Nem nehéz elképzelnünk Schrebert, amint így válaszol Freudnak: »Igen, egyetértek, a beszélő madarak természetesen fiatal lányok, és a Felső Isten az apukám, az alsó Isten meg a bátyus.« De aztán szép csendben, lépésről lépésre, a fiatal lányok visszaváltoznak beszélő madarakká, apja a Felső Istenné, bátyja az Alsóvá, megkapják

¹⁸⁰ A magyar “közöny” szót fejlődéstörténete az “indifferens” szó működésével rokonítja. Nyelvújítási szóalkotás, mely először ’általános, közönséges’ értelmű volt, de a – szintén nyelvújítási – “közömb” hatására rövidesen felvette mai értelmét. A “közömb” pedig a “különb” – vagyis differens – analógiájára, annak ellentétéként jött létre. A magyar “közöny” (nem-reflektált távolságtartás) szó mai használata azonban fontos különbségeket mutat fel az “indifferencia” nemzetközi vándorszóhoz képest: konnotációs (asszociációs) szálai a “tespedtség”, “nemtörődömség”, “bambaság”, sőt “butaság” lexikai elemei felé nyúlnak ki. Ezt – mint a humanista ideológia rekvizitumát – elkerülendő, illetve a különbséget tagadó értelem elhomályosultsága miatt, inkább az “indifferencia” szót használom. És felhívom a figyelmet a “mindegy” (és idegen nyelvű megfelelői, pl. “wszystko jedno”) szintagmára, mely közelebb áll az általam elgondolt indifferencia-fogalomhoz, noha nem azonos vele, hiszen az indifferencia egy meghatározott differenciával szembeni ellenállást vagy neutralitást jelöl elsősorban, nem “mind”-del szembenit, noha azt is érdemes megjegyezni, hogy a “mind” a “mindegy”-ben korántsem “minden”-t jelent, hanem csupán az adott kontextusban felmerült alternatívák mindegyikét, és ez nagy különbség. A humanista az, aki az általa exaltált oppozícióra “mindegy”-et mondót hajlamos – a “közönyös” használati stratégiájának megfelelően – rögtön úgy interpretálni, mint akinek “minden mindegy”.

isteni formájukat, újra komplikáltabbakká válnak, pontosabban »deszimplifikálódnak«, amennyiben áttörnek az ödipális háromszög szimplifikáló fogalmait és funkcióit." Ahogy Artaud mondja: "»Én, Antonin Artaud, vagyok a fiam, az apám, az anyám és én magam.« A skizónak megvan a saját koordinátarendszere önnön pozíciójának meghatározásához, mindenekelőtt mert megvan a saját bevésési kódja, mely nem esik egybe a szociális kóddal, vagy ha igen, csak azért, hogy parodizálja azt. Az örület vagy a vágy kódja rendkívüli módon folyékonyak bizonyul. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a skizofréniás változtatja a kódokat, hogy összezavarja őket az egyikből a másikba való változtatás révén; a feltett kérdésre ma így válaszol, holnap úgy, soha nem hivatkozik ugyanarra a genealógiára, soha nem vési be ugyanolyan módon ugyanazt az eseményt. Ha nagyon forszírozzák neki, és jókedvében találják, még a banális ödipális kódot is hajlandó elfogadni." Sohasem változtatlan identitás: "Nincs olyan, hogy Nietzsche éneke, a filológiai professzor, aki egyszer csak elveszti az esztét és azonosul mindenféle furcsa emberrel; inkább azt mondhatnánk, hogy a nietzschei szubjektum keresztülmegy számos állapoton, és ezeket az állapotokat történelmi nevekkel azonosítja: »én vagyok a történelem összes neve...«" "A skizó: homo historia." "Senkit sem érint a történelem annyira erősen, mint a skizót..." "A skizónak nincsenek elvei: ő úgy valami, hogy mindig másvalami."¹⁸¹

A szimbolikus egészes érzékelése

"Each language encapsulates the world-view of its speakers – how they think, what they value, what they believe in, how they classify the world around them, how they order their lives"¹⁸²

Érdeemes megjegyezni – a retorikai tropológia természetét jellemző –, hogy Kenneth Burke nagyszabású kísérletében, a *Motívumok nyelvtanában* gazdag illusztrációját adja annak, hogy a négy "master trope" (metafora, metonímia, szinekdokkhé, ironia) sokkal szélesebb körben és módokon fejtik ki hatásukat, érvényesítik általános tendenciájukat, mint azt szokásos definícióik sejtetik.¹⁸³

A jelölőfolyamat egészesessége persze korántsem csak tropológiai jelenség. A lexémák szintjén is megjelenik, mint azt sokan feltételezték. E "**nyelvi relativizmus**" nem az általános érthetőséget vagy fordíthatóságot kérdőjelezi meg, hanem – a nyelvi materialitás elvét szigorúan véve – az eltérő nyelvi strukturálódásokat eltérő világgé mutatja fel.

A fordíthatóság viszont sokat köszönhet a tropologikus működésnek

A vizualitás német metaforái – *dar-*, *vorstellen* stb. – inkább állnak, a verbalitásé – *Satz, übersetzen* stb. – inkább ülnek. A megértés – *verstehen* – ezek szerint inkább a (vizuális) érzékek alá rendelt mozzanat, csakúgy, mint az angol *see* (vö.: *understand*). Akár tisztán logikus és szisztematikus, akár csupán hozzávetőleges egy ilyen rendszer, mindenképp irányítja a megértést. És mint arra a "népetimológia" ősi jelensége, vagy a pszichoanalitikus – vagy éppenséggel a dadaista – interpretációk felhívták a figyelmet, ez független a tényleges szótörténettől.

Ha egy szó jelentése az összes használati módja, mint Lacan mondja, akkor lehet-e kereskedőnép egy olyan nyelvhasználói közösség, amelyben ugyanaz a szó a *sell* és a *betray*? Vagy heideggeriánus, amennyiben a *Sorge* és a *Denken* közös töre meg vissza?

The Ego and the Id. – Freud angol fordítói nem vették figyelembe, hogy a "freudi" Ich és Es szavak mennyire elemi szavak németül, és a tudományos terminus technicus jelleg nevetségessé

¹⁸¹ D–G id. mű 87. o.

¹⁸² Robert Dixon: *The rise and fall of languages*. C[ambridge]UP, Cambridge, 1997. 144. o.

¹⁸³ *A Grammar of Motives*. UC[alifornia]Press, Berkeley & LA, 1969 (1945). Appendix D.

hangsúlyozásával ezeket a Freud anyanyelvén elképesztően közönséges szavakat ma latinul mondják az angol anyanyelvűek, dacára annak, hogy a két nyelv rokonsága ezt tulajdonképpen nem teszi lehetővé, annyira evidens, hogy ezeket a szavakat csak (the) I és (the) It formában lehet lefordítani, a kezdő nyelvtanfolyam első óráján éppúgy, mint bárhol máshol, kivéve ezt az egy helyet, a Freud-Művek hivatalos márkakereskedőjét, a *Standard Editiont*. Ha a szerzőnek oly fontos lenne a tudományos terminus technicus jelleg, maga gondoskodott volna erről, és mi sem lett volna erre alkalmasabb, mint a német nyelv, mely híresen a leggazdagabb kultúra a formalista szócűrések tekintetében. – Az angolnál rosszabb megoldás csak a magyarban született, Kosztolányi őstévedése.

A trópusok – mint Nietzsche hangsúlyozza – egyebek közt az "ismertre" való visszavezetés technikái. Ám vajon miféle **mnemotechnika** révén létezik egyáltalán ez az "ismert", vajon miféle médium "tárolja"? Wittgensteini kérdés. És a hasonló válasz: a nyelvhasználó. Az az önreflexív regresszus, amely Wittgenstein egyik fő problémája: honnan tudom a helyes használat kritériumainak helyes használatának kritériumainak... Freud neuropszichológiai koncepciója szerint az emlékezéstől függetlenül az ember életében történtek nagyjából hiánytalanul tárolódnak az agyban. Ez különleges, ritka vagy rejtett módokon reaktiválódhat – innen tudunk egyáltalán róla, hiszen túlnyomó részét elfelejtjük (megszűnnek bizonyos neurális konnexiók). Az egyik leggyakoribb reaktivációs mód az álomtartalmak túldetermináltsága. Ez valójában az elfelejtett, tudattalan emléknymok sűrített reprezentációja.

Másfelől a tropológia – amint azt Sklovszkij a metafora esetében hangsúlyozza – a "világ" ismeretlenné, furcsává, szokatlanná, érdekessé tevésének technikája is, azaz megújítja az **érzékelést**. A túlságosan megszokott kifejezéseken, etablirozott szignifikációs szabályokon nem akadunk fenn, ám a szokatlan, a különös megakasztja értésünket, rákényszerít bizonyos retorikai, stílári, érzékelési, világnézeti mintázataink újrendezésére.

Szó szerint retorikai kérdés, beszélnek-e a delfinek. Furcsa módon, az egyre intenzívebb kutatások ellenére, erre nem máig tudtak válaszolni a különböző tudományok.¹⁸⁴ Ultrahangrendszerük roppant komplex, és teljesen másként működtek, mint az emberek a nyelvet. Hiszen más funkció-összefüggésbe illeszkedik: a delfinek például több és kifinomultabb érzékszerveikkel sokkal nagyobb "sáv szélességen" és "mélységben" *érzékelik* a világot, mint az emberek. Például ultrahang-látásuk nemcsak hogy röntgenszemű, a lényeknek nemcsak külse-

¹⁸⁴ Vö.: "Dolphins Use Language To Communicate": "...across distances. With this said, scientists still hesitate to officially say that dolphins are actually using language..." – www.eightballmagazine.com/diatribes/diatribes412.htm – "Marine Mammal Acoustics: Language and Communication". Lawrence Erlbaum Press: 115-152 Tyack, Peter L. "Population Biology, Social Behavior and Communication in Whales and Dolphins", www.umassd.edu/Public/People/Kamaral/thesis/marinemammalacoustics.html – www.dolphins.com.au/ – The Language of Dolphins :: Essays and Term Papers, www.academon.com/lib/paper/1533.html – "Do Dolphins Have Language?", cc6.cumber.edu/psych/v/OtherLang/otherlang.htm – "Can dolphins learn english?", www.ezboard.com – Skeptical Inquirer Electronic Digest, Aug. 29, 2000: "LA TIMES: Student Scores Stalled in Science During the 90's", "NY TIMES BOOK REVIEW: The Book of Miracles --NY TIMES: Dolphins Show Language Like Learning ...", www.csicop.org/list/listarchive/msg00098.html – "Dolphins and Man.....Equals?", www.polaris.net/~rblacks/dolphins.htm – "Behaviour - Intelligence and Language": "...Dolphins have a language to communicate with one another. It differs a lot from that of humans. ... The spoken language is another thing which dolphins can't use." stb. – library.thinkquest.org/17963/behaviour-int_lan.html – 15k – SETI public: "An Alien language and Dolphins": "... that after 6 yrs research, altho much progress has been made, (Dolphins using 15 various whistles etc), no real understanding of the Dolphins' language has yet ...", seti.sentry.net/archive/public/1999/12-99 – "DRC - Dolphin Communications": "... Researchers are still studying the behaviors and situations when dolphins use body language to learn specifically what they mean...", www.dolphins.org/Learn/lmm-dcmm.htm – Patricia St John: *The Secret Language of Dolphins*. Recenziók ez utóbbiról: www.amazon.com/exec/obidos/tg/detail/-/158444021X?vi=glance – "Do dolphins really have a language of their own?": "... Some scientists believe that the sounds that dolphins make are actually a kind of their own language..." , crucial.ied.edu.hk/dolphin/lang.html stb.

jét, hanem belsejét, pl. csontvázát is folyamatosan látja – de a környezetét, a dolgokat, a társait nemcsak a saját maga által kibocsátott hullámok visszaverődései révén érzékeli, hanem a társai által kibocsátott (és természetesen egyedenként jól megkülönböztethető) hullámok és azok visszaverődései révén is. Vagyis a delfinek egymást és mindent az összes többi "beszélő" (ultrahang-kibocsátó) társuk pozíciójából is érzékelik (azok "szemével" is látják). Ennek az érzékszervnek a nyelvezete azért lefordíthatatlan emberi nyelvre, mert mint érzékelés sokkal gazdagabb. A fogalmi nyelv diszkrét-analitikus, bináris-oppozicionális. Ez a komplex érzékelés kontinuosabb, diffúzabb, nagyobb felbontású, pontosabb, harmonikusabb világképet jelent. – A fordíthatóságnak is különböző szintjei (korlátai) vannak.

A szexus különleges szerepe felerősödik az embernél, nemcsak szimbolikus újraírása miatt, hanem azért is, mert az tapasztalatok körében ez a leginkább érzéki: mind az öt érzék involvált, ami a civilizált ember roppant kevés tevékenységére mondható el.

A szexualitás diszszeminatív – emancipatorikus – hatással van a szociálisra.

Irónia

Lokálisan hallatlanul egyszerű: pont ellenkezőképp kell érteni, mint amit mond. Egészlegesen hallatlanul bonyolult.

Sokan elmondták már, hogy az irónia a legkevésbé meghatározható. Én is elmondom.

Az irónia legpontosabb meghatározása éppen meghatározhatatlansága: a bizonytalanság, hogy nem tudom, ironikusan "kell"-e olvasni vagy sem. Az ironikus felkelti annak gyanúját, hogy ironikus, de bizonyítékok hiányában sem ment fel az ironikus olvasásmód alól.

"Amit a jelölőlánc e struktúrája feltár, az az a lehetőség – pontosan amennyire közös nyelvhasználatom más alanyokéval, azaz amennyire nyelvként létezik –, hogy *valami egész mást* jelentsen, mint amit mond."¹⁸⁵

Az irónia a 4 alapvető szignifikációs stílus – neurotikus, peverz, paranoid és szkizoid – együttes működése. Platón iróniáján is néha áthallatszik a fogcsikorgatás, hogy a szofista leveri az igazság árát. Pedig az, nemde, pont arról ismerhető fel, hogy mindig túl drága. Amit ötven drachmáért árul valaki, az nem lehet ugyanaz, amiért Szókratész az életét adta, és még az is kevés volt, mert csak annyit tudott meg, hogy mennyire nem tud semmit.¹⁸⁶

¹⁸⁵ *Ecrits*, 155. o.

¹⁸⁶ "Két hegy van – írja Paul Klee –, melyeken világosság és derű honol: az állatok hegye és az istenek hegye. Közöttük pedig az ember félhomályos völgye fekszik. Ha valaki felfelé néz, elragadja sejtelemszerűen a csillapíthatatlan sóvárgás, őt, aki tudja, hogy nem tud, azok után, akik nem tudják, hogy nem tudnak, és azok után, akik tudják, hogy tudnak."

Felhasznált irodalom

- Atkinson, Rita & Richard–Edward Smith–Daryl Bem: *Pszichológia*. Osiris–Századvég, Budapest, 1995.
- Bacsó, szerk.: *Szöveg és interpretáció*, Cserépfalvi, Bp. é.n.
- Barth, John: *Az út vége*. Európa, Bp. 1969.
- Barthes, Roland: *A szöveg öröme*. Osiris, Bp., 1996.
- Bateson, Gregory: *Steps to an Ecology of Mind*. Ballantine, NY, 1972.
- Benkő L., főszerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Akadémiai, Bp., 1984.
- Benveniste, Émile: *Problems in General Linguistics*. University of Miami Press, Coral Gables, 1971.
- Black, Max: *Models and Metaphors*. Ithaca, New York, 1962.
- Bloom, Harold: *A Map of Misreading*. 95. o.
- Bloom, Harold: *The Western Canon*. Riverhead, New York, 1995.
- Borges, Jorge Luís: *Az idő újabb cáfolata*. Gondolat, Bp., 1987.
- Bowie, Malcolm: *Lacan*. Fontana Press, London, 1991.
- Burke, Kenneth: *A Grammar of Motives*. University of California Press, Berkeley & LA, 1969 (1945).
- Bracher, M.–Ragland-Sullivan, E., eds.: *Lacan and the Subject of Language*. Routledge, NY & London, 1991
- Csányi Vilmos: *Evolúciós rendszerek*. Gondolat, Bp. 1984.
- Borch-Jakobsen, Mikkel: *Lacan. The Absolute Master*. Stanford University Press, Stanford, 1991.
- Chaitin Gilbert D.: *Rhetoric and Culture in Lacan*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Danto, Arthur C.: *The Transfiguration of the Commonplace*. M.I.T. Press, Cambridge, 1981.
- Dawkins, Richard: *Az önző gén*. Gondolat, Bp., 1986.
- Deleuze, Gilles–Félix Guattari: *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1990 (1972).
- Deleuze, Gilles: *Michel Foucault*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1986.
- Derrida, Jacques: *Minden dolgok vége*. (+ Kant: "Egy újabban felkapott apokaliptikus hangnemről a filozófiában") Osiris-Gond, Bp., 1993.
- Derrida, Jacques: *A disszemináció*. Jelenkor, Pécs, 1994.
- Eissler, Kurt R.: *Todestrieb, Ambivalenz, Narzissmus*. Kindler, München, 1980.
- Eysenck, Michael–Mark Keane: *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997.
- Farkas Zsolt: *Mindentől ugyanannyira*. JAK-Pesti Szalon, Bp., 1994.
- Farkas Zsolt: *Kukorelly Endre*. Kalligram, Pozsony, 1996.
- Farkas Zsolt: *Most akkor*. Filum, Bp., 1998.
- Farkas Zs., szerk.: *Pornográfia*. Kalligram, 1998/7-8-9.
- Felman, Shoshana: *Jacques Lacan and the Adventure of Insight*. Harvard University Press, Cambridge, 1987.
- Feyerabend, Paul K.: *Problems of Empiricism*. Cambridge University Press, Cambridge etc., 1981.

- Fletcher, Angus: *Allegory. The Theory of a Symbolic Mode*. Cornell University Press, Ithaca, 1964.
- Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez*. Latin betűk, Debrecen, 1999.
- Freud, Sigmund: *Álomfejtés*. Helikon, Bp., 1985.
- Freud, Sigmund: *A szexuális élet pszichológiája*. Filum, Bp., 1995.
- Freud, Sigmund: *Esszék*. Gondolat, Bp., 1982.
- Freud, Sigmund: *A halálösztön és az életösztön*. Világirodalom, Bp., 1923.
- Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp., 1984.
- Habermas, Jürgen: *The Philosophical Discourse of Modernity*, MIT Press, Cambridge, 1987.
- Hegel, G. W. F.: *A szellem fenomenológiája*. Akadémiai, Bp., 1979.
- Hesse, Mary: "The cognitive claims of metaphor" in J.P. van Noppen (ed.), *Metaphor and Religion*. Free University of Brussels, Brussels, 1984. 27-45. o.
- Ivanov, Vjacseszlav V.: *Nyelv, mítosz, kultúra*. Gondolat, Bp., 1984.
- Jackson, D. D.: "Schizophrenia". In: *Contemporary Psychology*. W. H. Freeman & Co., San Francisco, 1971.
- Jacob, François: *A lehetséges és a tényleges valóság*. Európa, Bp., 1986
- Jádi Ferenc: *Rákszemek*. Kijarat, Bp., 1998.
- Jakobson, Roman: *Hang – jel – vers*. Gondolat, Bp. 1972.
- Jung, Carl. G.: *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Bibliotheca, Bp., 1948.
- Kierkegaard, Sören: *Vagy-vagy*. Gondolat, Bp., 1978.
- Kiss A. A.–Kovács S. sk.-Odorics F: *Testes könyv I-II*. Ictus, Szeged, 1997.
- Koselleck, Reinhardt: *Aszimmetrikus ellenfogalmak*. Jósöveg, Bp., 1999.
- Kovács S. sk., szerk: *Az amerikai dekonstrukció*. Helikon, 1994/1-2.
- Kuhn, Thomas S.: "Metaphor in Sciences" in A. Ortony, ed.: *Metaphor and Thought*: Cambridge University Press, Cambridge, 1979. 409-419. o.
- Lacan, Jacques: *Ecrits*, W. W. Norton & Co., New York & London, 1977.
- Lacan, Jacques: *Seminars. Books I-II*. Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- Lacan, Jacques: *Television. A Challenge to the Psychoanalytic Establishment*. W. W. Norton, New York & London, 1990.
- Lacan, Jacques: *Feminine Sexuality. Jacques Lacan and the école freudienne*. W. W. Norton & Pantheon, New York & London, 1985.
- Laing, Ronald D.: *The Divided Self*. Penguin, Middlesex, 1970.
- Lakoff, George – M. Johnson: *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press 1980
- Lakoff, G. – M. Turner: *More Than Cool Reason. A Field Guide fo Poetic Metaphor*. University of Chicago Press, Chicago, 1988.
- Lang, Hermann: *Die Sprache und das Unbewusste*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1986.
- Lanham, Richard A.: *A Handlist of Rhetorical Terms*. University of California Press, Berkeley etc., 1991.
- Laplanche, Jean–J. B. Pontalis: *A pszichoanalízis szótára*. Akadémiai, Bp., 1944.
- Leach, Edmund: "Érzékeink luxusa." In Aradi, szerk.: *Játékeriszkóp*. Kriterion, Bukarest, 1983. 1-7-136. o.
- Lemaire, Anika: *Jacques Lacan*. Routledge & Kegan Paul, London & NY, 1986 (1977).
- Lévi-Strauss, Claude: *Structural Anthropology*. Basic Books, NY, 1985.
- de Man, Paul: *Az olvasás allegóriái*. Ictus, Szeged, 1999.
- de Man, Paul: *Blindness and Insight*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1983.
- de Man, Paul: *Esztétikai ideológia*. Janus–Osiris, Bp., 2000.

- Marini, Marcelle: *Jacques Lacan. The French Context*. Rutgers University Press, New Brunswick, 1992.
- Miller, James: *The Passion of Michel Foucault*. Simon and Schuster, NY etc., 1993.
- Muller, John P.– Richardson, William J.: *Lacan and Language*. International Universities Press, h. n., 1994 (1982).
- Meletyinszkij, Jeleazar: *A mítosz poétikája*. Gondolat, Bp., 1985.
- Nietzsche, Friedrich: "Retorika". In: Thomka, szerk.: *Az irodalom elméletei IV*. Jelenkor, Pécs, 1997. 7. o.
- Preminger–Brogan, eds.: *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Princeton University Press, Princeton, 1993.
- Richards, I .A.: *The Philosophy of Metaphor*. Oxford University Press, Oxford, 1936.
- Rorty, Richard: "A filozófia ma Amerikában." *Magyar Filozófiai Szemle*, 1985/3-4.
- Sacks, szerk.: *On Metaphor*, University of Chicago Press, Chicago & London, 1979.
- Saussure, Ferdinand de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Bp., 1967.
- Smyth, Richard: *Renaissance Mnemonics, Poststructuralism, and the Rhetoric of Hypertext Composition*. <http://users.massed.net>
- Sulloway, Frank J.: *Freud, a lélek biológusa*. Gondolat, Bp., 1987.
- Weber, Samuel: *Rückkehr zu Freud*. Passagen, Bécs, 1990.
- Wittgenstein, Ludwig: *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai, Bp., 1963.
- Wittgenstein, Ludwig: *Philosophical Investigations*. Blackwell, Oxford, 1984 .
- Wittgenstein, Ludwig: *Észrevételek*. Atlantisz, Bp., 1995.
- Zizek, Slavoj: "Az inherens törvényszegés, avagy hatalom obszcenitása". *Thalassa*, 1997/1.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.